

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TURİZM İŞLETMECİLİĞİ ANABİLİM DALI**

**BEŞERÎ SERMAYE VE TURİZM İLİŞKİSİNİN
AMPİRİK BİR ANALİZİ**

NESRİN TUNCAY

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN**

**İKİNCİ DANIŞMAN:
Doç. Dr. İbrahim ÖZMEN**

KONYA-2022

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nesrin TUNCAY		
	Numarası	17811201021		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Turizm İşletmeciliği		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	Beşerî Sermaye ve Turizm İlişkisinin Ampirik Bir Analizi		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Nesrin TUNCAY

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nesrin TUNCAY		
	Numarası	17811201021		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Turizm İşletmeciliği		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	x	
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ceyhan Can ÖZCAN		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. İbrahim ÖZMEN		
	Tezin Adı	Beşerî Sermaye ve Turizm İlişkisinin Ampirik Bir Analizi		

Hizmete dayalı kuruluşlarda, kilit faktörünü işletmelerin sahip olduğu beşerî sermaye yani insan kaynakları temsil eder. Turizm gibi emek yoğun endüstrilerde çalışanlar için beşerî sermaye stratejik başarı için kritik öneme sahiptir. Ancak literatürde turizm ile beşerî sermayenin gelişimi arasındaki ilişkiyi ampirik olarak araştıran çalışmaların sayısı azdır. Bu çalışmada, bu alana katkı sunması amacıyla, turizmin çeşitli makro göstergeleri ile beşerî sermaye arasında ilişki, bu ilişkinin niteliği ve yönü araştırılmıştır. Aynı zamanda da turizm ve beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler de bu bağlamda ele alınmıştır. Turizm ile beşerî sermayenin gelişimi arasındaki ilişki, 15 Akdeniz ülkesi için, 1995-2019 dönemi verileri kullanılarak, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran panel veri analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Analizlerde literatürde turizm sektörünü makro ekonomik açıdan temsil edebilecek turizm gelirleri ve turist sayıları tercih edilmiştir. Modelde kontrol değişkeni olarak kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla kullanılmıştır. Son olarak beşerî sermayeyi temsilen insani gelişim indeksi kullanılmıştır. Bulgular şu şekildedir: Dört farklı model için yatay kesit bağımlılığı söz konusudur. Dört modelden ikisi için eğitim katsayılarının homojen olduğu iki model için ise eğitim katsayı parametrelerinin heterojen olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, örneklemin insani gelişim indeksi yönünden farklı özelliklere sahip olduğunu gösterirken turizm faaliyetleri bakımından benzeştiğini göstermektedir. Dört model içinde serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri gözlenmiştir. Uzun dönem katsayı sonuçları göstermektedir ki dört modelde de ekonomik büyüme hem insani gelişim indeksini hem de turizm faaliyetlerini olumlu etkilemektedir ancak insani gelişim indeksinin turizm faaliyetleri üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir ilişkisi yoktur. Bunların dışında sadece dördüncü modelde, beşerî sermaye değişkeni turizm harcamaları üzerinde olumlu bir etki gösterirken ekonomik büyüme değişkeninin turizm harcamaları değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi bulunamamıştır. Ampirik kanıtlar, ekonomik büyüme ile beşerî sermaye arasında pozitif bir ilişki olduğu argümanını destekleyen kanıtlar sunmaktadır. Genel olarak ekonomik büyüme oranları yüksek olan ülkelerin çoğunun aynı zamanda yüksek İGE değerlerine sahip olduğu; düşük büyüme oranlarına sahip ekonomilerin düşük İGE değerlerine sahip olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Beşerî Sermaye, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Nesrin TUNCAY		
	Student Number	17811201021		
	Department	Tourism Management		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	x	
	Supervisor	Associate Professor Ceyhun Can ÖZCAN		
	Supervisor	Associate Professor İbrahim ÖZMEN		
	Title of the Thesis/Dissertation	An Empirical Analysis of the Relationship between Human Capital and Tourism		

Human capital, that is, human resources owned by businesses, represents the main factor in service-based organizations. Human capital is critical to strategic success for those working in labor-intensive industries such as tourism. However, few studies in the literature empirically investigate the relationship between tourism and the development of human capital. In this study, the relationship between various macro indicators of tourism and human capital and the direction of this relationship have been investigated to make up for this deficiency and contribute to the field. At the same time, the relations between tourism and human capital with economic growth are also discussed in this context. Empirical analyses were examined by panel data analysis methods considering cross-sectional dependence for the period of 1995 to 2019 for 15 Mediterranean countries. For the data, tourism revenues and tourist numbers, representing the tourism sector in macroeconomic terms, were preferred in the literature. Gross Domestic Product per capita was used as the control variable, and finally, the human development index was used to represent human capital. The findings are as follows: There is a cross-section dependency for four different models. Findings show that the slope coefficients were homogeneous for two of the four models, and the slope coefficient parameters were heterogeneous for the two models. These results indicate that while the sample has different characteristics the human development index, it is similar to tourism activities. It has been observed that the series move together in the long run within the four models. Long-term coefficient results show that in all four models, economic growth positively affects both the human development index and tourism activities, however, the human development index does not have a statistically significant effect on tourism activities. Apart from these, only in the fourth model, while the human capital variable has a positive effect on tourism expenditures, does not affect economic growth on tourism expenditures. Empirical evidence provides evidence for the argument that there is a positive relationship between economic growth and human capital. It can be said that most countries with high economic growth rates also have high HDI and that economies with low growth rates have low HDI.

Keywords: Tourism, Human Capital, Economic Growth, Panel Data Analysis

İÇİNDEKİLER

Özet.....	iii
Abstract.....	iv
İçindekiler.....	v
Tablolar Listesi	viii
Şekiller Listesi	ix
Grafikler Listesi	x
Kısaltmalar Listesi	xi
Önsöz ve Teşekkür	xii
Giriş.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE BEŞERÎ SERMAYE HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Turizm Kavramı	3
1.1.1. Turizmin Gelişim Süreci	4
1.1.2. Turizmin Önemi	7
1.1.3. Turizmin Özellikleri	10
1.1.4. Turizmin Etkileri	13
1.2. Beşerî Sermaye Kavramı.....	21
1.2.1. Beşerî Sermayenin Gelişim Süreci	23
1.2.2. Beşerî Sermayenin Önemi	26
1.2.3. Beşerî Sermayenin Özellikleri.....	28
1.2.4. Beşerî Sermayenin Unsurları.....	29
1.2.4.1. Beşerî Sermaye ve Eğitim.....	29
1.2.4.2. Beşerî Sermaye ve Sağlık	35
1.2.4.3. Beşerî Sermaye ve Nüfus Yapısı (İş Gücü Hareketliliği).....	37
1.2.5. Beşerî Sermayenin Ölçülmesi	39
1.2.5.1. Eğitime Dayalı Olarak Beşerî Sermaye Ölçümü	39
1.2.5.2. Maliyete Dayalı Olarak Beşerî Sermaye Ölçümü.....	42

1.2.5.3. Gelire Dayalı Olarak Beşerî Sermaye Ölçümü	42
1.2.5.4. İnsani Gelişme Endeksi ile Beşerî Sermaye Ölçümü	43
1.2.5.5. Diğer Endeksler ile Beşerî Sermaye Ölçümü	49
1.2.6. Beşerî Sermaye ve Sosyal Sermaye İlişkisi.....	51
1.2.7. Beşerî Sermaye ve Fiziki Sermaye İlişkisi	54
1.3. Ekonomik Büyüme Kavramı.....	57
1.3.1. Ekonomik Büyümenin Kaynakları	61
1.3.1.1. Sermaye Birikimi	61
1.3.1.2. Doğal Kaynaklar	62
1.3.1.3. Teknolojik Gelişme Düzeyi	63
1.3.1.4. İnsan (Emek) Faktörü	65

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE BEŞERÎ SERMAYE İLİŞKİSİ

2.1. Turizm ve Beşerî Sermaye	67
2.2. Beşerî Sermaye Yatırımlarının Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	70
2.3. Beşerî Sermaye ve Ekonomik Büyüme.....	74
2.4. Ekonomik Büyüme Modellerinde Beşerî Sermayenin Yeri.....	78
2.4.1. Klasik Büyüme Modelleri	79
2.4.2. Modern Büyüme Modelleri	80
2.4.3. Neo-Klasik Büyüme Modelleri	81
2.4.4. İçsel Büyüme Modelleri	85
2.5. Turizm ve Ekonomik Büyüme	88
2.6. Turizm, Beşerî Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	98
2.7. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Araştırmalar	104
2.7.1. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Ampirik Araştırmalar	112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMETRİK METODOLOJİ

3.1. Panel Veri Analizi	116
3.1.1. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Dezavantajları.....	116
3.2. Panel Eş Bütünleşme Analizi	120
3.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi	120
3.2.2. Homojenlik Testi	122
3.2.3. Panel Birim Kök Testleri	123
3.2.3.1. Panel Bootstrap IPS Birim Kök Testi	124
3.2.4. Panel Eşbütünleşme Testleri.....	125
3.2.4.1. LM Bootstrap Testi	125
3.2.5. Panel Eş Bütünleşme Katsayı Tahmincileri	126
3.2.5.1. Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup Tahmincisi	126
3.2.5.2. Artırılmış Ortalama Grup Tahmincisi.....	127

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYENİN TURİZME ETKİLERİNİN AMPİRİK BİR ANALİZİ

4.1. Analiz Sonuçları.....	128
4.1.1. Veri Seti.....	128
4.1.1.1. Akdeniz Ülkelerinin Turizm Verileri ile İlgili Genel Durumu	130
4.1.2. Araştırmanın Modeli	141
4.1.3. Akış Diyagramı	142
4.2. Ampirik Bulgular	143
4.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları.....	143
4.2.2. Panel Birim Kök Testi Bulguları.....	145
4.2.3. Panel Eşbütünleşme Testi Bulguları.....	146
4.2.4. Panel Eş Bütünleşme Tahmincileri Bulguları	148
Tartışma	154
Sonuç ve Öneriler	157
Kaynakça	164
Ek-1: Akdeniz Ülkelerinin Turizm Verileri İle İlgili Genel Durumu.....	183

Tablolar Listesi

Tablo 1.1. UNDP İnsani Gelişme Raporları Konu Başlıkları (1990-2022)	44
Tablo 1.2. İnsani Gelişme Endeksi 2020 Raporu.....	48
Tablo 1.3. İnsani Gelişme Endeksi 2021/2022 Raporu.....	49
Tablo 1.4. İnsani Yoksulluk Endeksi Hesaplamalarında Kullanılan Değişkenler	51
Tablo 2.1. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Ampirik (Panel Veri Analizi) Araştırmalar	112
Tablo 2.2. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Ampirik (Zaman Serisi Analizi) Araştırmalar	114
Tablo 4.1. Ampirik Uygulamada Kullanılacak Değişkenlerin Tanımlanması	128
Tablo 4.2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi ve Homojenlik Testi	143
Tablo 4.3. Bootstrap IPS Birim Kök Testi.....	145
Tablo 4.4. LM Bootstrap Testi.....	147
Tablo 4.5. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları.....	148
Tablo 4.6. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları.....	149
Tablo 4.7. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları.....	150
Tablo 4.8. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları.....	152

Şekiller Listesi

Şekil 2.1. Turizm Gelişiminde Beşerî Sermaye İşlevi	69
Şekil 2.2. Turizm Eğitiminin Etki Alanı	72
Şekil 2.3. Turizm, Beşerî Sermaye Gelişimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler ...	104
Şekil 4.1. Akış Diyagramı	142

Grafikler Listesi

Grafik 4.1. Akdeniz Ülkelerinde Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı.....	130
Grafik 4.2. Arnavutluk’a Ait Turizm Verileri.....	131
Grafik 4.3. Cezayir’e Ait Turizm Verileri	131
Grafik 4.4. Hırvatistan’a Ait Turizm Verileri	132
Grafik 4.5. Kıbrıs’a Ait Turizm Verileri	133
Grafik 4.6. Mısır’a Ait Turizm Verileri	133
Grafik 4.7. Fransa’ya Ait Turizm Verileri	134
Grafik 4.8. Yunanistan’a Ait Turizm Verileri.....	135
Grafik 4.9. İsrail’e Ait Turizm Verileri.....	135
Grafik 4.10. İtalya’ya Ait Turizm Verileri.....	136
Grafik 4.11. Malta’ya Ait Turizm Verileri.....	137
Grafik 4.12. Fas’a Ait Turizm Verileri	137
Grafik 4.13. Slovenya’ya Ait Turizm Verileri	138
Grafik 4.14. İspanya’ya Ait Turizm Verileri	139
Grafik 4.15. Tunus’a Ait Turizm Verileri	139
Grafik 4.16. Türkiye’ye Ait Turizm Verileri	140

Kısaltmalar Listesi

AMG	: Arttırılmış Ortalama Grup Tahmincisi
BDT	: Büyümeye Dayalı Turizm Hipotezi
CCE	: Ortak İlişkili Etkiler Tahmincisi
CD	: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi
ÇBYE	: Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi
EKK	: En Küçük Kareler Tahmincisi
GİGE	: Gezegensel Baskılara Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi
GLS	: Genelleştirilmiş En Küçük Kareler
GMM	: Genelleştirilmiş Momentler Metodu
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HDI	: İnsani Gelişme Endeksi
İGE	: İnsani Gelişme Endeksi
İYE	: İnsani Yoksulluk Endeksi
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
TDB	: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNWTO	: Birleşmiş Milletler Turizm Örgütü
VAR	: Vektör Kendine Bağlılımlı Regresyon Modeli
WDI	: Dünya Bankası

Önsöz ve Teşekkür

Çalışmanın her aşamasında bilgi birikimi ve tecrübesi ile beni yönlendirip cesaretlendiren, yardım ve desteklerini benden esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN'a, saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Sayın danışman hocam Doç Dr. İbrahim ÖZMEN'e bu süreçte beni yalnız bırakmadığı için çok teşekkür ederim. Çalışmanın başlangıcından son aşamasına kadar beni yönlendirip destekleyen sayın hocam Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ'a ve Doç Dr. Yasin BİLİM'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, çalışmalarım süresince verdikleri destek ve gösterdikleri anlayıştan dolayı aileme şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

Turizm çok yönlü ve çok disiplinli bir endüstridir. Turizm sürekli büyüyen, gelecekteki seyrinin tahmin edilmesi zor dinamik bir endüstridir. Daha fazla ülke hem yerel hem de uluslararası turizm endüstrilerini geliştirdikçe turizmin hem ölçeği hem de karmaşıklığı artacaktır. Turizm endüstrisinin sınırları net olmaktan uzak olduğundan tanımı ve kavramsallaştırılması zorluklarla doludur. Bu kavramsal zorluklar, bir akademik araştırma alanı olarak turizmin kendisini bir dizi disiplin açısından incelenmeye elverişli hale getirmektedir. Bundan dolayı çeşitli disiplinlerden yararlanan bir alan olarak turizme odaklanan geniş bir literatür gelişmiştir. Bu literatür, turizmin tanımlayıcı özelliklerine işaret etmektedir. Çünkü bu özellikler turizmin sergilediği belirli ve spesifik özellikleri dikkate alması gereken yönetsel tepkilere yol açmaktadır. Yöneticilerin ve araştırmacıların meydana gelen değişiklikleri hem kavramsal hem de pratik olarak anlamaları ve bunlara yanıt veren politikalar ve yönetim stratejileri tasarlamaları gerekmektedir. Bu yüzden, turizm sektöründe kurumsal başarının temel itici güçleri olarak beşerî sermayeye özel bir vurgu yapılması gerekmektedir.

Beşerî sermaye çoğu kuruluş için önemli bir kaynaktır. Turizm gibi emek yoğun endüstrilerde çalışanlar stratejik başarı için kritik öneme sahiptir. Özellikle hizmete dayalı kuruluşlarda, genellikle başarılı performans sağlamada kilit faktörü temsil eden, işletmelerin sahip olduğu beşerî sermaye yani insan kaynaklarıdır. Bu bakımdan turizm, insan faktörünün genellikle farklı rakip organizasyonlar arasında temel farklılaştırıcı olduğu emek yoğun bir hizmet endüstridir.

Beşerî sermayenin turizm üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bu çalışmanın ana hipotezi; turizm ve beşerî sermaye arasında ilişki olduğu yönündedir. Turizmin beşerî sermayenin gelişimi üzerinde ve beşerî sermayenin de turizmin gelişimi üzerinde olumlu bir etkisi olabileceği düşünülmektedir. Turizmin hizmet sektörü olması, fabrikasyon ve teknolojinin yetersiz kalması, turizmde insan faktörünün önemini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla turizm, sadece tüketim gibi doğrudan katkılarla değil, aynı zamanda beşerî sermayenin gelişimini de etkileyerek ulusal ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Uluslararası turizm talebindeki artış,

uzun vadeli ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye yol açmaktadır. Bu doğrultuda bu çalışma turizm ve beşerî sermaye ilişkisinin ölçülmesi açısından önem teşkil etmektedir. Turizm ve beşerî sermaye arasındaki karşılıklı ilişki ve ekonomik büyümeye etkisi üç soru cevaplanarak incelenebilir:

1. Turizmin beşerî sermayenin gelişimine etkisi var mıdır?
2. Beşerî sermayenin turizmin gelişimine etkisi var mıdır?
3. Turizm ve beşerî sermayenin ekonomik büyümeye etkisi var mıdır?

Bu tezde bu sorulara yanıt aranmaya çalışılmıştır. Bu tezin amacı; seçilmiş 15 Akdeniz ülkesinde turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını sınamaktır. Beşerî sermaye ve turizm ilişkisi konusunda, daha fazla akademik çalışmaların yapılması ve literatüre katkı sağlaması önem arz eden bir konudur. Akdeniz ülkelerinin seçilmesinin nedeni ise, turizm potansiyelinin, nüfus artış oranlarının ve potansiyel beşerî sermaye düzeylerinin yüksek olmasıdır. Kullanılan değişkenlere ilişkin verilerin bütün halde yer alması ve 25 yıllık kapsamı daha fazla daraltmamak için eksik verileri olan ülkeler sonuçlarda tutarlılık sağlanması açısından analize dâhil edilmemiştir. Elde edilen veriler hem yatay hem de zaman birimlerini içerdiğinden çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır.

Bu tezde turizm ve beşerî sermaye ilişkisi dört bölümde açıklanmaya çalışılmıştır. Tezin ilk bölümünde turizm ve beşerî sermaye kavramları ele alınmıştır. Ayrıca hem turizmin hem de beşerî sermayenin ekonomik büyümeye etkisi nedeniyle birinci bölümün sonunda ekonomik büyüme kavramına da yer verilmiştir. İkinci bölümde turizm ve beşerî sermaye ilişkisi üzerinde durulmuştur. Buna ek olarak turizmin ve beşerî sermayenin ekonomik büyüme ile olan ilişkisi ele alınmış, yapılmış ampirik çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ekonometrik metodoloji yer almaktadır. Bu bölümde oluşturulan model ve panel veri setindeki değişkenlere ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise, ekonometrik analizde kullanılan yöntemden bahsedildikten sonra turizm ve beşerî sermaye ilişkisi panel veri analiziyle incelenmiştir. Son olarak elde edilen bulgulara yer verilmiş, tartışma, sonuç ve önerilerden bahsedilerek çalışma tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE BEŞERÎ SERMAYE HAKKINDA KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Turizm Kavramı

Turizm, dünyanın en büyük ve en hızlı büyüyen endüstrilerinden biridir. 21. yüzyılda turizm sektörü, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede ekonomik büyüme için kilit bir faktör olarak görülmektedir (Dupeyras ve MacCallum, 2013: 6; Eyuboglu ve Eyuboglu, 2020: 659; Paramati, Alam ve Chen, 2017: 712). Turizm endüstrisinin tanımı, geleneksel endüstrilerin aksine turizmin tek, homojen bir ürün veya hizmet üretmemesi nedeniyle karmaşıktır (Tecele ve Schroenn, 2006: 445). Turizmin çok boyutlu oluşu ve diğer faaliyet alanları ile olan ilişkisi, turizmin kapsamlı bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Turizmin tanımı zamana ve turizmin alacağı pozisyona göre değişiklik göstermektedir (Zengin, 2006: 11).

Genel anlamda turizm; insanların sürekli olarak yaşadıkları yerden başka bir yere, iş, merak, din, eğlence, spor, kültür, deneyim kazanma vb. çeşitli amaçlarla, kişisel veya toplu olarak, seyahat ettikleri yerde en az bir gece süreyle kaldıkları, iş ve ilişkiler bütünüdür (Fonseca, 2012: 6; Sezgin, 2015: 17-18). Dünya Turizm Örgütü (UNWTO, 2020) turizmi; “kişilerin kendi ikametleri dışında başka bir yere bir yıldan daha kısa olmak üzere, profesyonel zamanlarından arta kalan zamanlarını değerlendirme ve hem iş hem de diğer ticari olmayan amaçlar ile yaptıkları konaklama ve seyahat aktiviteleri” olarak tanımlamaktadır.

Turizm, bir yerden başka bir yere seyahat eden insanların dolaşımıdır (Engda, 2020: 44). Turist ise, bir topluluğa seyahat eden ancak orada kalıcı olarak kalmayı planlamayan kişidir. Tatiller, turistik geziler, iş gezileri, arkadaş ve akraba ziyaretleri, kongrelere katılım, festivaller gibi özel etkinlikler ve bir spor etkinliğine katılım turistik gezi yapma nedenleri arasında sayılabilir (Tecele ve Schroenn, 2006: 445). Dolayısıyla bir seyahati turizm olayı olarak değerlendirilebilmek için daimî ikamet dışına çıkılması, bir günü aşması ve en az bir gece de konaklama yapılması gerekmektedir.

Turistler, ulaşabilecekleri yerlere seyahat ederler. Bir yeri yirmi dört saatten fazla ziyaret edeceklerse konaklamaya ihtiyaçları vardır. Bireyler, ikamet ettikleri normal çevrelerinden gönüllü olarak başka bir çevreyi ziyaret etmek için ayrıldıklarında turist olurlar. Bu bireyler, gittikleri çevrenin ne kadar yakın veya ne kadar uzak olduğuna bakılmaksızın genellikle farklı faaliyetlerde bulunacaklardır. Bu nedenle turistler ziyaretçidir ve başka bir yeri ziyaret ederken yaptıkları faaliyet turizm olarak kabul edilebilir. Buna göre turizm, insanların normalde yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerin dışındaki yerlere kısa süreli geçici hareketleridir. Bu nedenle turizm, günübirlik ziyaretler veya geziler de dahil olmak üzere insanların tüm amaçlarla hareketini içerir. Ayrıca yurt içinde yapılan seyahatler iç turizm olarak adlandırılmaktadır. İç turizm, yolcunun kendi ülkesinin ulusal sınırları içinde gerçekleştirilen seyahatini ifade eder. Dış turizm ise, kişinin kendi ülkesinin sınırları dışında seyahat etmesi anlamına gelir (Camilleri, 2017: 3).

Turizm, geleneksel ticaret teorisinde ticarete konu olan mallardan farklıdır. Ulusal miras anıtları, tarihi yerler, plajlar ve kaplıcalar gibi turizm malları, tüketilmek için bölgeye seyahat edilmesi gerektiğinden ticarete konu değildir. Dolayısıyla turizm, ticarete konu olmayan malları ticarete konu olan mallara dönüştürür (Zhang, 2016: 104). Turizmin rollerinden biri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sakinlerinden, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin sakinlerine servet ve gelir transferi sağlamasıdır. Turizm, destinasyon sakinlerinin yaşam kalitesi üzerinde olumlu etkilere yol açan diğer ürünlerin ihraç edilmesini ve küçük işletme gelişiminin arttırılmasını sağladığı için alternatif bir ihracat şekli olarak düşünülebilir. Turizmde teslim edilecek somut bir ürünün olmaması nedeniyle tüketicinin hizmeti üretim noktasından bizzat alması, dolayısıyla turizm sektörünün sağladığı gelişmenin ekonomideki diğer sektörleri de etkilemesi anlamına gelmektedir (Gwenhure ve Odhiambo, 2017: 33).

1.1.1. Turizmin Gelişim Süreci

Turizm doğası gereği modern kapitalist bir endüstri ve sosyo-kültürel bir olgudur. Gelişmiş toplumlarda, iş seyahati ve sosyal amaçlı seyahatin yanı sıra çeşitli tatil ve eğlence seyahatlerini kapsamaktadır. Turizmin gelişimi uzun zamandan beri

batılılaşmanın ve daha da önemlisi ilerleme ve modernleşmenin hem bir aracı hem de sembolü olarak görülmektedir (Roche, 1992: 565).

Turizm, sınırlı bir süre için seyahat, eğlence amaçlı seyahat, rekreasyon, keşif, dini, aile veya iş amaçlı seyahatlerden oluşan bir kavramdır. Günümüz dünyasında turizm hem misafir hem de ev sahibi ülkelerin ekonomisini geliştiren farklı ülkeler için temel gelir kaynağı haline gelmiştir (Sharif, Afshan ve Nisha, 2017: 419). Dış dünyayla ilgili artan farkındalık, geçici olarak kişinin yaşam alanından çıkmak istemesine ve hatta başka bir yaşam alanına göç etme konusunda daha fazla istekli olmasına yol açmaktadır. Son yıllardaki teknolojik başarılar bu farkındalığın oluşmasında çok önemli olmuştur (Cohen, 1972: 165).

Turist olmak modern dünyada bir statü sembolü haline gelmiştir. Ancak günümüz modern dünyasından önceki dönemlerde de turistik gezilerin yapıldığı bilinmektedir. Bu geziler genellikle birkaç elit grup tarafından gerçekleştiriliyordu. Örneğin Roma İmparatorluğu'nda bu seçkin gruplar zevk ve kültür için seyahat ederlerdi. Bunlar arasında 13. ve 14. yüzyıllardaki hac ziyaretleri ve 18. yüzyılda Avrupa'da yapılan kaplıca gezileri yer alıyor. Kısacası, 19. yüzyıldan önce, çok az üst sınıf insan başka bir yeri görmek için seyahat ediyordu. En önemlisi, II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan ilerlemeler ve savaş sonrası seyahat etmeye yönelik oluşan özgürlük ortamının etkisiyle kitlesel düzeyde turizm hareketlerinin gelişmesi olmuştur (Urry, 2009: 18-19). Dolayısıyla turizm endüstrisinin mevcut seviyeye ulaşması II. Dünya Savaşı ile hızlanmıştır. Önceleri soylulara ve zenginlere yönelik bir etkinlik olarak görülen turizm olayının modern bir boyuta taşınmasını sağlayan etkenler bu dönemden sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünyada sanayileşmenin etkisiyle, ekonomik gelişmişlik düzeyinin artması sonucunda, turizm hızlı bir gelişme göstermiştir. Düzenli olarak artan gelirlerle kişilerin satın alma gücünün artması ve yaşam standartlarının yükselmesi, teknolojik gelişmelerle çalışma sürelerinin kısalması ve turizme ayrılan sürenin artış göstermesi, ulaşırmada yaşanan teknik gelişmelerle seyahat etmenin kolaylaşması, kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle iletişimin kolaylaşarak bilgi verme olanakları sağlanması turizme olan talebin artmasını sağlamıştır. Ayrıca kişilerin ve toplumların eğitim seviyelerinin yükselmesi sonucunda

kültürlerinin ve dünyayı tanıma isteklerinin artması turizmin gelişmesinin en önemli sonuçlarındandır (Usta, 2014: 28-29).

Özellikle 1950'lerin başından bu yana, turizm, küresel olarak çok güçlü bir büyüme sergilemiştir (Karaoulanis ve Vasiliki, 2018: 81). Turizmin hem yurtdışında hem de gelişmiş ülkelerdeki büyümesi olağanüstü olmuştur ve dönemsel ekonomik ve politik sıkıntılara karşı oldukça dirençli olmuştur. Küresel bir bakış açısıyla, uluslararası turizm “giriş” aşamasından “büyüme” aşamasına geçmiş olarak kategorize edilebilir (Evans, 2012: 1). Dolayısıyla turizmin büyümesi, toplumlardaki zenginliğin artmasının ve bir zamanlar lüks olarak kabul edilen mal ve hizmetlerin daha fazla kullanılabilirliğinin kademeli bir sonucudur. Eskiden zengin ve boş zamanı bol olanlarla sınırlı olan turizm faaliyetleri, günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde birçok insan için bir yaşam biçimi ve tüketim alışkanlığı haline gelmiştir. Turizm, dünya ekonomisindeki önemli payı nedeniyle 21. yüzyılın önde gelen sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Gökovalı ve Bahar, 2006: 156). 21. yüzyılda küreselleşme, ulaşım, nüfus hareketleri ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, seyahat ve turizm endüstrisinin dünyanın en büyüklerinden biri haline gelmesine katkıda bulunmuştur (Shakouri, Yazdi ve Ghorchebigi, 2017: 444).

Günümüzde, döviz kazanç kaynağı olarak birçok ülkede önemli bir sektör olan turizm ve artan sayıda yeni turizm segmentleri, çağdaş toplumların, küresel pazarların ve günlük yaşamın karakteristik özellikleri haline gelmiştir (Saarinen, 2003: 91). Bu, esas olarak gelişmiş ve yeni sanayileşmiş ülkelerdeki yüksek gelir artış oranlarına ve ülkeler arasındaki gerçek ulaşım maliyetlerindeki önemli düşüşe atfedilen uluslararası turizmin hızlı genişlemesiyle ortaya çıkmıştır. Uluslararası turizm, döviz kazancı yaratmanın ve birçok ülkede karşılaşılan ödemeler dengesi sorunlarının hafifletilmesinin yanı sıra istihdam da yaratmaktadır. Uluslararası turizmin sağladığı diğer faydalar arasında artan gelir, tasarruf, yatırım ve ekonomik büyüme sayılabilir (Lim, 1997: 835). Kısacası, turizm gelirleri, yayılmalar ve diğer dışsallıklar yoluyla bir bütün olarak ekonomi üzerindeki olumlu etkileri yoluyla bir ülkenin ekonomik büyümesini destekleyebilir (Pablo-Romero ve Molina, 2013: 28).

1.1.2. Turizmin Önemi

Turizm küresel ekonomiye yılda trilyonlarca dolar katkıda bulunan, istihdam ve zenginlik yaratan, ihracat yaratan, vergileri artıran ve sermaye yatirimını teşvik eden dünyanın en büyük endüstrilerinden biridir (Lut ve Vlad, 2012: 19). Turizm hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde sosyo-ekonomik gelişmenin önemli bir itici gücüdür. Turizm küresel GSYH'nın %10'undan fazlasını oluşturmaktadır ve on yeni işten birinin yaratılmasına katkıda bulunmaktadır (UNWTO ve ITF, 2019). Hızla büyüyen turizm talepleriyle birlikte, turizmle ilgili sektörler, çoğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sistemlerinde baskın bir rol oynamaktadır (Alam ve Paramati, 2016: 111; Li vd., 2019: 1).

Uluslararası turizmin geçmişi ve öngörülen büyümesi göz önüne alındığında, yoksulluğu azaltma stratejilerinde ve kalkınma finansmanında önemli bir unsur olarak güçlü bir şekilde teşvik edilmektedir. Gelişmekte olan ekonomilere yönelik uluslararası turizm, giderek artan açık ekonomiler bağlamında rekabetçi ekonomik uzmanlaşma ve döviz akışının iyileştirilmesi için bir yol olarak görüldüğü için politika yapıcılar tarafından önemli olarak kabul edilmektedir. Turizmin özellikle az gelişmiş ülkelerde önemli bir endüstri olmasının çeşitli nedenleri şu şekilde özetlenebilir (Hall, Scott ve Gössling, 2013: 113):

- Turizm üretim noktasında tüketilir. Yani turist destinasyona gitmeli ve parasını orada harcamalıdır. Bu durum her türden yerel işletme için bir fırsat yaratır ve yerel toplulukların kayıt dışı ekonomiden yararlanmasına izin vererek, mal ve hizmetleri doğrudan ziyaretçilere sunar.
- Çoğu az gelişmiş ülke, turizmde gelişmiş ülkelere göre karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahiptir. Turizm, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın bir ürünüdür. Bu nedenle, Güneydoğu Asya ve Hindistan gibi ekonomik büyümenin de en hızlı olduğu az gelişmiş yerlerde turizmin daha hızlı şekilde büyümesi tesadüfi değildir.
- Turizm, diğer endüstrilerden daha çeşitli bir endüstridir. Az gelişmiş ülkeler için daha fazla istihdam yaratabilir.

- Turizmin emek yoğun bir sektör olması, teknolojik ilerlemenin daha düşük olduğu ülkelerde yoksullukla mücadelede özellikle önemlidir.
- Turizm, sektöre girmek isteyen küçük girişimciler için fırsatlar yaratmaktadır. Başlangıç maliyetlerinin ve giriş engellerinin genellikle düşük olduğu veya kolayca düşürülebildiği bir endüstridir.
- Turizm, sadece maddi fayda sağlamakla kalmaz, aynı zamanda kültürel gurur da sağlar.
- Ulaşım ve iletişim, su temini ve sanitasyon, kamu güvenliği ve sağlık hizmetleri gibi turizmin gerektirdiği altyapı da yoksul topluluklara fayda sağlayabilir.

Ayrıca turizm sektörü, gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere gelir transferi yaparak gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere yaklaşmasına da öncülük etmektedir. Bu nedenle turizm endüstrisinin gelişmesi, dünya genelinde ekonomik büyüme ve kalkınmanın motoru olarak kabul edilmektedir (Paramati vd., 2017: 712).

Turizmin artan ekonomik rolü aynı zamanda onu sosyal ve politik bir konu haline getirmiştir. Turizm, bölgesel ve yerel düzeyde birçok sosyo-kültürel ve ekonomik hedef için bir araç olarak giderek daha fazla kullanılmaktadır. Turizm, sosyal ve fiziksel çevrenin değişimine, gelişimine ve yeniden inşasına adanmış önemli bir politika aracı haline gelmiştir. Batı toplumlarında turizmin son zamanlardaki büyümesi, genel olarak artan serbest zaman, özgürleşme ve sermayenin ve işgücünün serbest dolaşımına ve neo-liberal politikaların başarılı bir şekilde yayılmasına dayanmaktadır. Bunlar, azalan ulaşım maliyetleri, artan ürün, insan ve bilgi hareketi ve mekansal ilişkilerin genel olarak yeniden yapılandırılması ile birlikte artan mekansal farklılaşmaya yol açmıştır. Değişim, turizmde sabit bir özelliktir, ancak turizm destinasyonları ve onların mekansal gerçekliğinin doğası, şimdi çok daha hızlı ve eskisinden daha yerel olmayan bir temelde dönüştürülmektedir. Sonuç olarak, artan bu mekânsal farklılaşma, turizm destinasyonları arasında ve içinde üretim ve tüketiciler için artan rekabetle birlikte sosyal ve ekonomik güvensizliğe de neden olmaktadır. Bu güvensizlik ve farklılaşmanın bir yönü, turizmin mevsimselliği ve

bunun istihdam, gelir ve hizmetler üzerindeki yerel ve bölgesel sonuçlarıdır (Saarinen, 2003: 92).

Uluslararası seyahatleri etkileyebilecek birçok faktör vardır. Bu faktörlerden kritik öneme sahip olanlar arasında; ülkeler arasındaki ilişkilerde büyüme, gelişmekte olan ülkelere tüketici güveninin artması, artan seyahat indirimleri ve promosyonları, harcanabilir gelir düzeyindeki artış, otel fiyatlarında düşüş, turizm paketlerinde artış, siyasi istikrar, turist çıkışında parasal vergilerin kaldırılması ve seyahat ürünleri ile ilgili bilgilerin internet ve sosyal medya aracılığıyla erişilebilirliği sayılabilir. Turizm, turistler tarafından mal ve hizmetler için verilen ödeme şeklinde iç ekonomiye büyük miktarda para getirir. Aynı zamanda turizmle bağlantılı hizmet sektöründe istihdam fırsatı yaratır. Bu konuda en yaygın yararlanıcı hizmet endüstrisidir. Buna ulaşım hizmetleri (taksiler, yolcu gemileri ve havayolları gibi), ağırlama hizmeti (oteller ve tatil köyleri gibi) ve eğlence mekanları (tiyatrolar, alışveriş merkezleri, eğlence parkları ve kumarhaneler gibi) dahildir (Sharif vd., 2017: 419). Ayrıca bu endüstri, inşaat şirketleri, imalat, perakendecilik gibi diğer işletme türlerini de içermektedir. Bu ekonomik faaliyetler, turistlerin harcamalarından doğrudan gelir elde etmemekte, turistlere hizmet sunan şirketlere tedarik sağlamaktadır. Turizm tüketiminin çoklu etkilerine dikkat edilerek ekonominin diğer sektörleriyle oluşturulan güçlü turizm bağlantıları yaygın olarak kabul edilmektedir. Turizmin faydaları bu endüstrilerde büyümeyi beraberinde getirir ve bu da sonuçta ev sahibi ülkenin artan gelir düzeylerine yansımaktadır (Bardarova, Jakovlev ve Koteski, 2013: 74). Turizm gelişmemiş bölgelerin diğer bölgelerle ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesinin dengelenmesi için önemli bir araçtır. Özellikle gelişmiş ülkelerde çok önem verilen turizm, gelişmemiş ve az gelişmiş ülkelerde bu öncelik ve öneme sahip olamamaktadır (Ünlüönen, Tayfun ve Kılıçlar, 2015: 177).

Kısacası turizmin gelişmesi, döviz girişi sağlamakta, sektörde uluslararası rekabet gücünü ve verimliliği arttırmakta, ölçek ekonomilerinden yararlanılmakta, nitelikli istihdamın artmasına imkân vermekte ve ticaret dengesini olumlu yönde etkilemektedir (Özcan, 2015: 180; Ivanov ve Webster, 2007: 379; Payne ve Mervar, 2010: 1089). Turizm sektörünün öneminin anlaşılması açısından, gelen turist sayısının

artması için, devlet ve girişimcilerin sektöre daha fazla yatırım yapması gerekmektedir. Çünkü turizm refahın yükselmesine, ulusal üretimin artmasına, yerel ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasına imkân vermektedir (Sezgin, 2015: 20).

1.1.3. Turizmin Özellikleri

Turizm endüstrisinin, mülkiyet ve kontrolün parçalanması; ürün ve destinasyon çeşitliliği; genellikle kamu ve özel sektör tarafından bölünen ve bu nedenle planlama perspektifinden büyük ölçüde koordine edilmeyen kalkınma gibi özellikleri vardır. Bu tanımlayıcı özellikler, yöneticiler için belirli zorluklara yol açmaktadır. Hizmet pazarlaması literatürünün tartıştığı hizmetlerin dört özelliğine (soyutluk, ayrılmazlık, bozulabilirlik ve heterojenlik) ek olarak, turizmle ilgili diğer üç özellik; karşılıklı bağımlılık, mevsimsellik ve mülkiyet sayılabilir. Turizm sektörünün bu özellikleri aşağıda kısaca açıklanmıştır (Evans, 2012: 3-7):

Soyutluk; Turizm ürünü fiziksel bir nesne değil, diğer şeylerin yanı sıra bir turist deneyimi ile sonuçlanan ürünler ve “görünmez” (yani maddi olmayan) hizmetlerin bir karışımıdır. Bu durum, sektörde faaliyet gösteren kuruluşlar için bazı benzersiz zorluklar ve sorunlar yaratmaktadır. Yöneticiler, soyutluk nedeniyle ortaya çıkabilecek satın alma belirsizliklerinin üstesinden gelmek için bazen, potansiyel müşterilerin ilişki kurabileceği, bir destinasyonun özelliklerini gösteren bir DVD, bir otelin ve odalarının resimleri ve oteldeki olanaklar gibi daha somut teklifler yaratmaya çalışabilirler.

Ayrılmazlık; Turizm ürünleri içinde sayılabilecek doğal kaynaklar, kaplıcalar, plajlar, dağlar gibi yerel zenginlikler ticarete konu değildir. Çünkü taşıma maliyetleri sonsuzdur ve tüketimleri üretimle aynı yerde olmalıdır (Zeng ve Zhu, 2011: 538). Hizmetlerin üretimi ve tüketimi birbirinden ayrılamaz. Örneğin, bir hava uçuşundan yararlanmak için hem yolcunun hem de ulaşım aracının yolculuğu aynı anda yapması gerekmektedir.

Bozulabilirlik; Üretim ve tüketim eşzamanlı olduğu için, üretim anında satılmamış olan hizmetler bozulabilir. Boş tren koltuğu, boş otel yatağı veya satılmamış tatiller, asla geri alınamayacak kayıp fırsatları temsil eder. Bozulabilirlik

sorunları, dalgalanan talep, ancak nispeten sabit arz ile daha da akut hale getirilebilir. Talep, gün içinde, hafta boyunca veya mevsimden mevsime değişebilir. Örneğin birçok resort otel, yılın sadece birkaç ayı doludur. Kapasite (arz), yoğun zamanlarda talebi karşılamak için yetersiz olabilir, ancak durgun zamanlarda gerekenden fazla olabilir. Arzın değiştirilmesi de en azından kısa vadede çok daha zordur. Örneğin, bir otelin doldurması gereken sabit bir yatak stoğu vardır. Yönetimin önündeki zorluk, şirketin mümkün olduğu kadar uzun süre tam kapasiteyle çalıştığından emin olmaktır. Başarılı olmak için, şirketin talebi teşvik etmek ve doluluk seviyelerini ve mevsimsel değişimleri göz önünde bulundurarak (örneğin, uygun fiyatlandırma stratejileri uygulayarak) dikkatle tasarlanmış stratejilere ihtiyacı olacaktır.

Heterojenlik; Hizmetler, üretilen mallardan farklı olarak asla aynı değildir. Örneğin bir kişinin tatili hiçbir zaman diğerinin aynısı olmayacaktır. Hizmet sunumunda insan unsuru ve diğer faktörler, hizmetlerin heterojen olmasını sağlar. Özellikle turizm ürünleri genellikle insan odaklıdır ve insan faktörü kilit bir rol oynar. Bir tatilden alınan keyif, uzun mesafeli bir uçuşta kabin görevlilerinin verdiği hizmet gibi o tatili oluşturan kişiliklerden ayrı düşünülemez. Ancak insan davranışı oldukça değişkendir ve bir şirketin çalışanlarının her zaman iyi müşteri ilişkileri becerileri sergilemesini sağlaması zordur. Bu değişkenliği hesaba katmak için, potansiyel müşterilere beklentilerini yönetecek şekilde yeterli gelişmiş bilgi sağlamayı ve müşterilerle etkin bir şekilde ilgilenmelerini sağlamak için işletmelerin beşerî sermayesini oluşturan vasıflı personelin işe alınmasına ve eğitimine gereksinim duyulmaktadır. Turizmde birçok durumda, müşterinin çekici bulduğu ve rekabet avantajı sağlayabildiği en önemli özellik heterojenliktir. Örneğin, otel zincirleri tutarlı bir marka imajını sürdürmek için çok uğraşırken aynı zamanda çeşitli tasarım özellikleriyle farklılaşmaya çalışır. Bu değişkenliği yönetmek, aynı anda farklılaştırılmış ürünler ve tutarlı hizmet kalitesi seviyeleri sunmaya çalışan endüstri yöneticileri için bir zorunluluktur. Son derece rekabetçi turizm endüstrisinde, ürünlerini ziyaretçilerin değişen zevklerine hitap edecek şekilde tasarlamak ve ardından ürünleri uygun şekilde tanıtmak, dağıtmak ve fiyatlandırmak zorundadırlar.

Karşılıklı Bağımlılık; Turizm genelde beş bileşenli sektörden oluşmaktadır: konaklama, turistik yerler, ulaşım, seyahat organizatörleri ve destinasyon organizasyonlarıdır. Bu sektörlerin her biri, daha fazla alt bölümlere ayrılabilir ve bu sektörlerdeki bir dizi organizasyon tipine ve paydaşa ayrılabilir. Tur organizasyonları gibi bazı organizasyonlar kâr amacıyla işletilirken, müzeler ve milli parklar gibi turistik yerler genellikle ticari olmayan bir temelde işletilmektedir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken önemli nokta, sektörlerin yakından bağlantılı olduğu ve çoğu zaman birbirine bağlı olduğu, yani aralarında karşılıklı bir bağımlılık olduğudur. Örneğin konaklama sektörü, konaklama birimine ve konaklama biriminden nakletmek için ulaşım sektörüne dayanmaktadır. Benzer şekilde, ulaşım ve konaklama sektörlerinin her ikisi de onlara müşteri sağlamak için seyahat organizatörlerine ihtiyaç duymaktadır. Turizm “tedarik zincirinde” turizm planlaması, mülkiyeti ve kontrolünün parçalanması, bir sektörün bir hizmet sunamaması durumunda diğer sektörler üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabileceği anlamına gelir.

Mevsimsellik; Turizm, herhangi bir ürün için en yüksek mevsimsel talep modellerinden birine sahiptir. Mevsimselliğin, mevsimler arasında tedarik edilen turizm ürünlerinin fiyatı ve miktarı ile personelin işe alınması (tam zamanlı, yarı zamanlı, geçici veya kalıcı) ve karlılık üzerinde etkileri vardır. Yönetimin bu mevsimsellik sorunlarına yanıt vermesinin bir yolu, yılın diğer zamanlarında faaliyet gösteren işletmeleri geliştirmek veya satın almak gibi mevsimlik olmayan işletmeler geliştirmek veya satın almak olabilir (Bull, 1995: 44).

Mülkiyet; Bir müşteri üretilen bir ürünü satın aldığı anda, mülkiyet satıcıdan alıcıya geçer. Bir tüketici bir hizmet satın aldığı anda, genellikle somut hiçbir şeyin mülkiyetini almaz. Bir araba kiralanır, ancak mülkiyet devredilmez, bir otel odası belirli bir süre için rezerve edilir, ancak içindeki hiçbir şey müşteriye ait değildir. İşlemin önemli bir kısmı soyut turist deneyimidir. Hizmet alıcılarının bir şeye yalnızca erişim veya kullanım satın alması, önemli yönetim etkilerine sahiptir. Müşterilerle ilişki kurma ve marka sadakati oluşturma görevi genellikle daha zor hale gelir.

Turizmi cazip bir ekonomik gelişme seçeneği haline getiren ve bunun da iş yaratma, destekleme ve istihdamı artırma potansiyeli olduğunu vurgulayan bazı

özellikler vardır. Turizm istihdamı, uzun vadeli faydalar sağlar ve bu faydalar arasında ekonomik gelişme, yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilirlik bulunur. Doğal olarak, turizm mal ve hizmet sağlamada çalışan küçük ve orta ölçekli işletmeler için fırsatlar yarattığından, işletme gelişimi için de elverişlidir. Bu sebeplerden dolayı, turizm endüstrisindeki istihdamın gelir ve tecrübe sağlayabileceği ve bu nedenle bir kişinin sosyal ve bireysel gelişimine katkıda bulunabileceği için yoksulluğu azaltmada değerli bir araç olarak kabul edilmektedir (UNWTO, 2020).

Kısacası turizm işletmelerinin birçok yönden fiziksel ürünler üreten işletmelerden farklı olduğunu, diğer hizmet sektörlerinden de farklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu farklılıklar, turizm işletmeleri yöneticilerinin dikkate alması gereken önemli hususlara yol açmaktadır. Turizmin bileşen sektörleri de dahil olmak üzere tüm sektörlerde, bazı kuruluşların diğerlerinden daha başarılı olması, muhtemelen rakiplerinin erişemeyeceği özel bir şeye sahip olup, rakiplerinden daha iyi performans göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Rekabet avantajı oluşturmak, yetkinliklerin (becerilerin) uygulamasını ve tüketiciler için değer yaratmada üstün kaynakların (varlıkların) kullanımını birleştirmede yatmaktadır.

1.1.4. Turizmin Etkileri

Turizm küresel bir ekonomi olarak faaliyetleri ile yıllık olarak trilyonlarca dolar kazandırmakta ve dünya çapında milyonlarca kişiyi istihdam etmektedir (Alamu, 2016: 31; UNWTO, 2020). Turizm son derece önemli bir küresel faaliyettir. Turizm endüstrisi hem küçük hem de büyük ekonomiler için önemlidir. Çünkü turizm faaliyeti istihdam yaratabilir, geliri artırabilir ve kamu geliri sağlayabilir (Deng, Ma ve Cao, 2014: 924; Tomaz vd., 2020: 2). Özellikle turizme bağımlı ülkelerde, genel olarak ekonomik büyümenin ve kalkınmanın son derece önemli bir parçası olarak kabul edilir. Diğer endüstrilerin gelişimi, bir ülke ve toplumun genel sürdürülebilirliği, turizm endüstrisi ile yakından bağlantılıdır. Turizm endüstrisinin rekabet gücü, birçok faktör tarafından belirlenmektedir (Crnjar, 2018: 145). Turizm, büyüme, döviz, sürdürülebilirlik, gelir, istihdam, kültürel değerler, altyapı geliştirme, yoksulluğun azaltılması, beşerî sermaye, çevresel ve sosyal etkileri ile ilgili olarak kapsamlı bir şekilde tartışılmaktadır (Gwenhure ve Odhiambo, 2017: 33). Turizm, yatırımları ve

yabancı sermayeyi çekme kapasitesi yüksek olan ekonomik sektörlerden biridir (Cortes-Jimenez, 2008: 127; Zeng ve Zhu, 2011: 537; Sharif vd., 2019: 1). Turizm sektörünün istihdam yapısı, kaliteli ve iyi eğitilmiş çalışanların işe alınması ve elde tutulması turizmin gelişimi açısından önemle üzerinde durulması gereken bir konudur (Baum, Amoah ve Spivack, 1997: 222).

Turizmin genel etkileri, doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerin toplamıdır. Bunlar, genellikle endüstrinin türüne bağlı olarak, ancak daha çok turizm faaliyetlerinin yerel ekonomiyle ne kadar iyi bağlantılı olduğuna bağlı olarak, ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösterebilir. Daha büyük bağlantılar genellikle daha yüksek seviyelerde yerel ekonomik büyüme ve faaliyet anlamına gelir (Lemma, 2014: 2). Turizmin etkileri; dolaylı etkiler, doğrudan etkiler ve uyarılmış etkiler olarak sınıflandırılabilir (Vellas , 2011: 4):

Doğrudan Etkiler: UNWTO ve OECD tarafından hazırlanan tipik turizm ürünleri listesine dayalı olarak turizm sektörü içindeki harcamalarla ilgilidir. Bunlar; oteller, seyahat acenteleri, havayolları, restoranlar, tur operatörleri ve turistlere hitap eden diğer aktiviteler gibi doğrudan turizmle ilgilenen faaliyetlerdir (Lemma, 2014: 2). Turizm endüstrisinin doğrudan etkileri, döviz girişi sağlanması, sektördeki firmaların uluslararası rekabet gücünün ve verimliliğinin artması, ölçek ekonomilerinden yararlanılması, dış ticaret dengesinin pozitif yönde etkilenmesidir (Özcan, 2015: 180).

Dolaylı Etkiler: Turizm endüstrisi doğrudan etkilerinin yanı sıra, ödemeler dengesine katkıda bulunarak, yaşam standartlarını iyileştirerek, mal ve hizmet üretimindeki artış birikimini ve devlet gelirlerinde haklar ve vergiler şeklinde artışlar yaparak muazzam olumlu dolaylı etkilere de sahiptir (Özcan, 2015: 180). Dolaylı etkiler özellikle yerel ürünlerin üretimi için önemli olabilir. Ön saflarda yer alan şirketler, ziyaretçilerin ne tüketebileceğini belirleyen ilk satın alma kararlarını alır. Örneğin, ön saflardaki bir konaklama sağlayıcısı, mümkün olan her yerde yerel ürünleri satın almaya karar verirse, ev sahibi ülkede mal ve hizmetlerin satın alınmasının ve üretilmesinin yaratıcısı turist olacaktır. Bu nedenle, bir ülkede veya bölgede turizm gelirinin ekonomik etkisini en üst düzeye çıkarmak için turizm

sektörünü yerel olarak üretilen mal ve hizmetleri satın almaya teşvik edebilmek önemlidir (Vellas, 2011: 4). Dolaylı etkiler; turizmde sermaye yatırımı, turizm için devlet harcamaları ve tedarik zinciri etkileri olarak üçe ayrılır (Lemma, 2014: 2).

Turizmde sermaye yatırımı; turizm endüstrisi ile doğrudan ilgili olan tüm sektörlerdeki sermaye yatırımını ve harcamaları içerir.

Turizm için devlet harcamaları; ulusal ve yerel harcamaları içerebilen turizm sektörünü desteklemek için yapılan devlet harcamalarıdır. Faaliyetler, turizm tanıtımını, ziyaretçi hizmetlerini, yönetimi vb. içermektedir.

Tedarik zinciri etkileri; turizm işletmelerinin tedarikçilerinden satın aldıkları mal ve hizmetler, turizm tedarik zincirini oluşturmaktadır. Bunlar, turizm sektöründeki işletmeler tarafından nihai çıktıların üretimine girdi olarak yerli mal ve hizmetlerin satın alınmasını temsil etmektedir.

Uyarılmış Etkiler: Turizm sektörü tarafından doğrudan veya dolaylı olarak istihdam edilenlerin harcamaları yoluyla turizmin daha geniş katkısını temsil eder. Turistlerle doğrudan temas halinde olan şirketler tarafından ödenen ücretlerden çalışanların yaptığı harcamalarla ilgilidir. Uyarılmış etkiler, turizm sektöründeki ilk harcamalardan doğrudan veya dolaylı olarak yararlanan şirketlerin tüketimini de içerir. Bu tür uyarılmış etkilere örnek olarak, otel sektöründe çalışan kişilerin gıda, giyim ve elektronik eşya gibi tüketim malları satın almaları gösterilebilir. Şirketler için bu, sermaye mallarının satın alınması veya kârların yeniden yatırılmasıyla ilgili harcamalar olacaktır (Vellas, 2011: 4).

Turizmin uluslararası ve küresel bir faaliyet olarak farklı konumlar ve mekânsal ölçekler üzerinde çok çeşitli etkileri olan bir süreç olmasına rağmen, turizm ve etkileri açıkça eşit olarak dağılmamaktadır. Turizm, bölgesel etkileri kolayca değerlendirilemeyen, oldukça kutuplaşmış bir faaliyettir (Saarinen, 2003: 92-93). Turizmin etkisi, belirli bir turist etkinliğinin veya başka bir cazibenin sonucundan daha fazladır. Ekonomik, fiziksel, çevresel, kültürel ve sosyal olarak farklı turizm etki kategorileri arasındaki bağlantılar çok yakındır. Bu nedenle yorumlama karmaşıktır. Ölçülmesi ve turizmin gelişimi için bir temel olarak kullanılması zordur. Bir

destinasyonun taşıma kapasitesinin ekonomik, fiziksel ve sosyal alt sistemlerle ilgili tolere edilen sınırları, turist etkisinin boyutunu ve yönünü belirler. Sınırlar aşıldığında bu etkiler negatif hale gelir. Turizmin fiziksel ve sosyal etkileri ile karşılaştırıldığında, ekonomik etkilerin ölçülmesi nispeten kolaydır. Fiziksel ve sosyal etkiler genellikle sayısal olarak ölçülmesi ve analiz edilmesi zor olan maddi olmayan varlıklardan oluşur. Ekonomik etkiler özellikle az gelişmiş ülkelerde belirgindir (Fawaz, Rahnama ve Stout, 2014: 353).

Turizm ekonomisi, ekonomide giderek daha önemli bir alan haline gelmiştir. Uluslararası turizm talebindeki artış, uzun vadeli ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye yol açmaktadır (Zhang, 2016: 104). Ayrıca, turizm ve seyahat endüstrisinin hızlı büyümesi, ev sahibi ülkelerin ekonomilerini çeşitli şekillerde etkilemiştir. Önceki çalışmalar turizmin ekonomik büyüme için önemli bir katalizör olabileceğini göstermiştir (Eyuboglu ve Uzar, 2019: 1631; Eyuboglu ve Eyuboglu, 2020: 659; Ivanov ve Webster, 2007: 379). En önemlisi, turizm endüstrisi milli gelire katkıda bulunarak daha eşitlikçi gelir dağılımı sağlamaktadır. Ödemeler dengesini olumlu etkilemekte, teknoloji ve bilgi transferlerini geliştirmekte, yabancı yatırımları harekete geçirerek teşvik etmekte, kültürel etkileşim yoluyla barışa katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, turizm sektörü doğrudan gelir etkisinin yanı sıra çarpan etkisi yaratmakta ve inşaat, ulaşım, tekstil, tarım ve balıkçılık gibi diğer sektörlerin gelişimine de katkıda bulunmaktadır (Gökovalı ve Bahar, 2006: 156-157). Dolayısıyla turizm endüstrisinin hızlı büyümesi, çok sayıda iş yaratmaktadır.

Turizm sektörü hem turistlere hem de bölge sakinlerine hizmet sunan birçok farklı faaliyetten oluşmakta (ulaşım, seyahat acenteleri, tur operatörleri ile eğlence, kültür ve spor faaliyetleri gibi) ve sektördeki istihdamı ve katma değeri ölçmeyi zorlaştırmaktadır. Fakat bu durum, özellikle turizme bağımlı ülkelerde, ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde geniş ölçüde olumlu etkisi olan büyük bir ekonomik faaliyet oluşturmaktadır (Lillo-Banuls ve Casado-Diaz, 2012: 1230). Turizmin yerel ve ulusal ekonomiler üzerindeki olumlu etkisi, turizm ürününün niteliğine bağlıdır (Ekanayake, Halkides ve Ledgerwood, 2012: 15). Yani çoğunluğu bölgeye özgü olan bir mal ve hizmet paketinin olması turizmde olumlu etki yaratır.

Dolayısıyla turizmin ekonomik etkileri beş adımda sınıflandırılabilir. İlk olarak turizm, üretim sürecinde kullanılabilecek sermaye mallarına katkıda bulunan önemli bir döviz kazancı sağlar. Birçok ülkenin amacı ithalat için kullanılan döviz gelirlerini artırmak ve uluslararası rezerv seviyesini korumaktır. İkincisi, turizm yeni altyapı, beşerî sermaye ve rekabet için yatırımların teşvik edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Üçüncüsü, turizm diğer ekonomik endüstrileri doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerle teşvik etmektedir. Turizm harcamalarındaki artış, ilgili endüstrilerde ilave faaliyetlere yol açacaktır ve buna bağlı toplam varyasyon, harcamalardaki ilk enjeksiyondan daha büyük olacaktır. Dördüncüsü, turizm istihdam yaratmaya ve dolayısıyla geliri artırmaya katkıda bulunur. Belirtildiği gibi turizm, çarpan etkisi ile gelir sağlayan aktif bir istihdam kaynağıdır. Uluslararası turizm harcamaları yerel işletmeleri finanse etmektedir. Bu gelirin bir kısmı üretim faktörlerinin geri ödenmesi için tahsis edilir (ücretler, kiralar, faiz ödemeleri) ve bir kısmı kar olur. Bu ekstra gelir daha sonra yerel ekonomik ajanlar arasında daha fazla ekonomik fayda ve gelir üreten yeni tüketimi aktive eder. Beşinci olarak, turizm pozitif ekonomilerin ölçeklenmesine ve kapsamına girmesine neden olmaktadır. Büyüklükleri veya ölçekleri arttıkça işletmelerin üretim başına ortalama maliyetlerini azaltmalarına yardımcı olur. Uluslararası turizm talebi arttıkça, firmalar büyüklüklerini genişletme ve çeşitlendirilmiş tesisler sağlama eğilimindedir (Brida ve Pulina, 2010: 5-6).

Alam ve Paramati'ye (2016) göre turizm, döviz gelirleri, uluslararası yatırımlar, artan vergi gelirleri ve yeni iş fırsatları aracılığıyla ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde turizm faaliyetlerinden elde edilen döviz kazançları, sermaye malı ithalatı için önemli bir finansman kaynağıdır. Turizm endüstrisinin ileri ve geri bağlantılarının yüksek olması, bir çarpan etkisi yaratarak turizmle ilgili sektörlerde istihdamı ve üretimi artırabilir. Özellikle ulaşım, konaklama ve eğlence sektörü, turizmin istihdam yaratma kapasitesinin önemli olduğu alt sektörlerdir. Taksiler, yolcu gemileri, havayolları, oteller, tatil köyleri, alışveriş merkezleri ve eğlence mekanları da önemli istihdam fırsatları sunmaktadır (Sharif vd., 2017: 419; Eyuboglu ve Uzar, 2019: 1631).

Turizmin çeşitli ekonomik etkileri dışında, turizmin tipik olarak ekonomik etki değerlendirmelerinde ele alınmayan birkaç başka ekonomik etkisi daha vardır. Örneğin (Fawaz vd., 2014: 352):

Fiyatlardaki değişiklikler; turizm bazen bölgedeki konut ve perakende fiyatlarının genellikle mevsimsel olarak artmasına neden olabilir.

Mal ve hizmetlerin nitelik ve niceliğindeki değişiklikler; turizm, bir bölgede daha geniş bir mal ve hizmet yelpazesinin bulunmasına yol açabilir. En önemli değişiklik, ürünü tüketmede üründen çok tüketicinin hareket etmesidir (Balaguer ve Cantavella-Jordá, 2002: 878). Turizm, ulaşım, konaklama, yemek, eğlence, doğal kaynaklar ve mağazalar gibi diğer tesis ve hizmetleri içeren bileşik bir üründür. Satın almadan önce kontrol edilememesi, saklanamaması ve seyahat unsuru içermesi ile diğer ürünlerden farklıdır (Sinclair, 1998: 14).

Emlak ve diğer vergilerdeki değişiklikler; yerel hizmetlerin maliyetini karşılayan vergiler, turizm faaliyetinin varlığında daha yüksek veya daha düşük olabilir. Bazı durumlarda, turistlerden doğrudan veya dolaylı olarak toplanan vergiler, okullar, yollar, vb. için kullanılarak yerel vergilerin düşmesine neden olabilir. Diğer durumlarda, yerel halk, ilave altyapı ve hizmet maliyetlerini karşılamak için daha ağır bir şekilde vergilendirilebilir. Genellikle bir ekonomik etki analizinde ele alınmayan çoğu sosyal ve çevresel etkinin ekonomik sonuçları da vardır. Bunlar olumlu veya olumsuz olabilir. Örneğin, trafik sıkışıklığı hem haneler hem de işletmeler için dolaşım maliyetlerini artıracaktır. Turistleri cezbeden iyileştirilmiş imkanlar ise, emeklileri veya diğer türdeki işletmecileri bölgede yerleşmeye teşvik edebilir.

Turizmin potansiyel ekonomik faydaları nedeniyle (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002; Dritsakı, 2004), ekonomik büyümeyi teşvik etmek için birçok hükümet turizmin gelişimiyle uğraşmaktadır. Ekonomik, sosyal, kültürel, eğitimsel, ulusal ve uluslararası ilişkiler üzerindeki doğrudan etkisi nedeniyle turizm, birçok bölge ve ülke için en temel gelir kaynağı haline gelmiştir. Turizm sektörünün yıllık geliri artırdığı, işsizliği azalttığı, ülke altyapısını iyileştirdiği, ticari faaliyetlerini artırarak özel sektörün katkısını artırdığı, yabancı yatırımı artırdığı, böylece ülkenin ekonomik

durumunu ve yaşamı iyileştirdiği düşünülmektedir (Liu vd., 2019: 761; Chou, 2013: 227). Dolayısıyla turizm gelişimi ekonomik büyümeye, istihdama ve yoksulluğun azaltılmasına önemli ölçüde katkıda bulunabilir (Teclé ve Schroenn, 2006: 450). Turizm, refah ve yaşam kalitesi ile ilgili sosyal ve ekonomik göstergelerde genellikle ulusal ortalamaların altına düşen daha zengin kentleşmiş bölgelerden daha yoksul çevre bölgelere zenginlik aktarabilir. Turizm aynı zamanda daha az gelişmiş bölgelerde modernleşmenin destekleyicisi olarak da hareket edebilir. Ancak bunu yapabilmek için bölgenin bir bütün olarak turizmden ekonomik olarak faydalanması gerekir. Bu nedenle, turizmi bölgesel ve yerel kalkınma hedeflerine entegre etmek zorunludur (Saarinen, 2003: 95).

Turizmin ekonomideki rolü genellikle konaklama endüstrisi (kafeler, oteller ve restoranlar) ve birçok ülkede lider hizmet sektörünü oluşturan giden ve gelen seyahat acenteleri ve taşıyıcıları ile sınırlı olarak algılanmaktadır. Fakat turizmin ekonomik etkisi çok daha büyüktür. Çünkü turizmde, hizmet üretmek için, sermaye mallarının yanı sıra inşaat ve bayındırlık işleri de dahil olmak üzere tüm çiftlik, tarımsal gıda ve endüstriyel üretimi kapsayan birçok girdiye ihtiyaç vardır (Vellas , 2011: 3).

Turizmin bir takım olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Turizm gelişiminin bir bölge veya ülkenin gelir eşitsizliği üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. İlk argüman, turizmin yerel ekonomik faaliyetleri artırdığı ve daha fazla ekonomik büyümenin yerel gelir dağılımını kötüleştireceği yönündedir. Bu argümanın rasyonalitesi, yerel büyümenin enflasyonu ve mülk değerlerini daha fazla artıracığıdır. Aynı doğrultuda, yeni bir yerel firma güçlü giriş engelleriyle karşılaşabilir. Büyük ve finansal açıdan güçlü şirketler, yerel istihdam ve gelir dağılımını etkileyebilir, yerel firmaları ciddi zorluklarla karşı karşıya bırakabilir. Ayrıca, turizm bölgelerin kaynaklarını sömüren, kârlarını ülkelerine geri gönderen çokuluslu şirketlerin hâkim olduğu önemli endüstrilerden biri olarak kabul edilmektedir (Alam ve Paramati, 2016: 112). Turizme ev sahipliği yapanlar ile turistler arasındaki ilişkiyi geliştirmek için kültür temelli yaratıcılık, turizm alanında rekabet avantajı yaratma ve daha sürdürülebilir uygulamaları geliştirmek turizmin olumsuz etkileri ile ilgili endişelere yanıt olarak görülmektedir. Bu nedenle, birçok şehir ve bölge, yeni ürünlerin,

deneyimlerin ve pazarların gelişimini teşvik etmek için turizm ile kültürel ve yaratıcı faaliyetler arasındaki sinerjiyi teşvik ederek kendilerini yaratıcı turizm destinasyonları olarak yeniden keşfetmeye çalışmaktadır. Büyük başkentlerin ve metropollerin yüksek çekiciliğine rağmen, küçük kasabalar ve kırsal alanlar da turist akışının büyümesinden ve daha az kalabalık turist destinasyonlarına olan talepten yararlanabilir. Alternatif olarak, yerel kültüre, yaşam tarzlarına ve değerlere dayalı etkileşimli, küçük ölçekli, benzersiz ve kişiye özel deneyimler sunarak bu topluluklar üzerinde potansiyel olumlu etkiler yaratabilirler (Tomaz vd., 2020: 2).

Son yıllarda, turizmin artan rolü ve bu alandaki yeni anlayışlar, sadece turizm faaliyetlerinin ekonomik etkilerini değil, duyarlı ve sorumlu çevresel ve sosyo-kültürel uygulamaları gözlemleme ve dikkate alma ihtiyacını da teşvik etmiştir. Etki değerlendirme çalışmaları ağırlıklı olarak ekonomik göstergelere odaklanmış olsa da yerel topluluklardaki turistik faaliyetlerin çoklu bağlantılarını ve etkilerini daha doğru bir şekilde belirleyip izleyebilen çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. 1950'lerden bu yana, uluslararası turist akışlarında istikrarlı bir büyüme ve yeni turizm destinasyonlarının ortaya çıkışı sonucunda, aşırı kitleselleşme, ticari sömürü, çevresel zarar veya ev sahibi toplulukların sosyo-kültürel değerlerine ve günlük yaşamlarına saygısızlık gibi turizm gelişiminin istenmeyen etkilerine yönelik eleştiriler artmıştır. Sonuç olarak, turizm literatüründe diğer türlerin yanı sıra ekoturizm, kültürel turizm, sürdürülebilir turizm, macera turizmi gibi farklı etiketler altında yeni fikirler ve modeller ortaya çıkmıştır (Tomaz vd., 2020: 3).

Sonuç olarak turizm, insanlar ve insanların hareketlerinden oluşan bir sistemdir. Turizmin etkileri, turizm faaliyetlerinin yeri, zamanı ve doğasına bağlı olarak büyük ölçüde değişmektedir. Turistler, çeşitli ekonomik dalların parçası olan hizmetleri kullanırlar. Bu nedenle turizm, tek bir bağımsız ekonomi biçiminden ziyade farklı ekonomilerin yer aldığı bir endüstridir. Bu nedenlerden dolayı turizm, bölgesel, ulusal ve uluslararası boyutta, sağladığı doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerle ekonomik büyümeye yol açan, çok önemli bir hizmet endüstrisidir.

1.2. Beşerî Sermaye Kavramı

Beşerî sermayeye ilişkin pek çok tanımlama yapılmıştır. Bu tanımlamalardan OECD'ye (2019) göre, beşerî sermaye kavramı, iktisadi faaliyetlerle ilgili olarak bireylerde oluşan bilgi, beceri, öğrenme, yetenek ve niteliklerin kapsamından oluşmaktadır. Geniş anlamda ele alındığında ise beşerî sermaye; bireye mal olmuş tüm hüner ve diğer vasıfların toplam değeri olarak tanımlanabilir.

Beşerî sermaye, bir bireyin kapasite ve bilgi bakımından yeteneklerinin toplamıdır (Schultz, 1961). Sağlıklı ve bilgili bir varoluşa, iyi bir yaşam standardına ve aynı zamanda gelişme kapasitesine ulaşmaya yol açan insan kapasitesinin gelişmesidir (Becker, 1962). Beşerî sermaye, bireyin eğitim-öğretim ve sağlık gibi alanlara yaptığı yatırımlardır (Çalışkan, 2010: 10-11). Başka bir tanıma göre de beşerî sermaye; bireylerin çalışma hayatları boyunca eğitim ve öğretim sürecinde biriktirdikleri bilgi, yeterlilik ve faydalı becerileri ifade eder (Lillo-Banuls ve Casado-Diaz, 2012: 1230-1231). Beşerî sermaye kavramı, insanların sahip olduğu bilgi, beceri, nitelik gibi iktisadi olmayan değerlerin iktisadın bir konusu haline geldiği ve insanın sermaye olarak kabul edildiği bir anlayıştır (Şimşek, 2015: 54).

Beşerî sermaye, işgücünün yeteneklerinin, bilgilerinin, becerilerinin, yaşam deneyimlerinin ve motivasyonunun kolektif değeridir. Modern ekonomik anlamda beşerî sermaye eğitim, bilimsel araştırma, iş eğitimi ve deneyim aracılığıyla bireyin bir dizi üretim becerileri, yeteneği ve bilgisi olarak tanımlanır. Turizm işletmelerinde, yani hizmet sunan ve yürüten işletmelerde (yönetici, garson, resepsiyonist, barmen vb.) istihdam edilen kişileri temsil eder. Beşerî sermaye, her alanda piyasa koşullarında başarı için belirleyici faktördür. Firmaların stratejik hedeflerine ulaşması için büyük önem taşımaktadır (Bardarova vd., 2013: 75).

Beşerî sermaye turizm gelişiminin bir girdisi mi yoksa bir çıktısı mıdır? Turizm gelişimi ile beşerî sermaye arasındaki bağlantıyı anlamak, politika yapıcılara ilgili sosyal politika sağlayabilir. Temel politika sonucu, fırsatların genişlemesi turizm gelişiminden bağımsız olarak beşerî sermayeyi etkiliyorsa, o zaman fırsatların genişletilmesi için sadece turizme değil aynı zamanda sosyal hizmetlerin sağlanmasına

da odaklanan bir hükümet müdahalesi gerektirdiğidir. Öte yandan, eğer turizm büyümeyi artırıyorsa ve büyümeyi artırmak da yetenekleri geliştiriyorsa, hükümet müdahalesi esas olarak turizmin gelişimine odaklanmalıdır. Ancak bu belirleme, turizmin yaşam kalitesini artırmaya yönelik gerçek fırsatları ortaya çıkarmada bir rol oynayıp oynamayacağına ilişkin daha fazla araştırmayı hak eden ampirik bir sorudur (Croes, 2012: 542-543).

Beşerî sermaye, bir ülkenin sosyo-ekonomik gelişimi için en önemli gereksinimlerden biridir. Herhangi bir kuruluşun en önemli değeri beşerî sermayesidir, çünkü kuruluşun politikaları ve programları yalnızca onlar tarafından entegre edilir ve dile getirilir. Beşerî sermaye, emeği yerine getirme yeteneğinde somutlaşmış yeterlilikler, bilgi ve kişilik özellikleri ve aynı zamanda bir işçinin ekonomik değer üretecek şekilde eğitim ve deneyimler yoluyla kazandığı özelliklerdir (Adedipe ve Adeleke, 2016: 195-196). Barro'ya (1991) göre, çalışanların eğitimi beşerî sermayeyi etkileyen bir faktördür. Esu (2012) eğitim ve öğretim yoluyla kazanılan fiziksel üretim araçlarının aktarılamaz olduğunu açıklamaktadır. Esu, bir destinasyonun rekabet üstünlüğü geliştirme yeteneğinin beşerî sermaye seviyesi ve kalitesinin bir işlevi olduğunu ileri sürmektedir. Beşerî sermaye, şirketin hedeflerini destekleyen insani kabiliyeti kapsayan değerleri, kültürü ve felsefeyi içerir. Canina vd. (2006), konaklama endüstrisinde beşerî sermayenin, hizmet odaklı çalışanlar, güçlendirilmiş çalışanlar ve bağlı çalışanlardan oluştuğunu ve konaklama endüstrisindeki beşerî sermayeye yapılan yatırımların, kuruluşların genel performansı ile doğrudan ilişkili olduğunu belirtmektedir.

Bir işletmede bulunan nitelikli insan kaynakları, o işletmenin beşerî sermayesini oluşturur. Bundan dolayı çalışanların bilgi, beceri ve yeteneklerini, yani beşerî sermayesini, işletme problemlerine uygulayabilme yeteneğine sahip olabilmeleri işletmeler açısından önem arz etmektedir. Beşerî sermaye esas itibarıyla insanın kendisinde var olduğu için işletmeler beşerî sermayeye sahip olamamakta, onu kiralayabilmektedir. Beşerî sermaye ar-ge' den müşteri ilişkilerine kadar geniş bir alanda işletmelerin yenilik ve yaratıcılık kaynağı olarak görülmektedir (Yıldız, 2010: 60). Beşerî sermaye, küresel pazarda sürdürülebilirlik ve rekabetçiliğin sağlanmasında

temel bir faktördür. Bu sadece bilgi üretmekle ilgili değil, aynı zamanda endüstrinin bu yeni bilgiyi mallarına, hizmetlerine ve süreçlerine entegre etme, eğitim, öğretim ve bilgi yoluyla insanlar arasında yayma fırsatlarıyla da ilgilidir. Bilginin, yeterliliğin ve becerinin önemi, turizm sektörünün sunduğu mal ve hizmetlerin spesifik özellikleri nedeniyle daha da artmaktadır (Crnjar, 2018: 146).

1.2.1. Beşerî Sermayenin Gelişim Süreci

Beşerî sermaye kavramının iktisat literatürüne ilk girişi Smith, Mill ve Marshall'ın çalışmaları ile olmuştur (Taban ve Kar, 2016: 149). Özellikle Adam Smith (1776) “Ulusların Zenginliği” isimli kitabında iş bölümü, uzmanlaşma ve eğitim konularından bahsederek, beşerî sermayenin oluşumunda öncülük etmiştir. Smith'in gündeme getirmek istediği konu, üretim sürecinde emek verimliliğini artırmak ve zenginlik yaratmaktır. Bir ülkede zenginliğin kaynağı vasıflı işgücü miktarıdır (Şimşek, 2015: 55).

1950'lere kadar ekonomistler genellikle emek gücünün artırılmaz olduğunu varsaymışlardır. Ardından Theodore W. Schultz ve onu takip eden iktisatçılar, ekonomik büyüme ve beşerî sermaye yatırımlarının etkilerinin araştırılmasına öncülük etmeye başlamışlardır (Becker, 1993: 392). Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesinde beşerî sermayeye yapılan vurgu ilk olarak 1960'larda Schultz (1961), Denison (1962), Becker (1962), Nelson (1966) gibi iktisatçıların çalışmalarında belirgin hale gelmiştir.

Schultz (1961) tüketimin büyük bir kısmının beşerî sermayeye yapılan yatırımlardan oluştuğunu, daha iyi iş fırsatlarından yararlanmak için eğitim, sağlık ve göç üzerine yapılan doğrudan harcama alanlarından oluştuğunu ifade etmiştir. Beşerî sermayeye yapılan bu yatırımların işçi başına düşen reel kazancın etkileyici yükselişinin çoğunu oluşturduğunu dile getirmiştir. Kazançlardaki farklılıkların temel olarak sağlık ve eğitimdeki farklılıklara karşılık geldiğini, birinin diğerinin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Schultz, beşerî sermayenin kesin ölçümünün zorluğuna rağmen, beşerî sermayenin gelişimi için; yaşam beklentisi, iş başında eğitim (informel eğitim), formel eğitim, işletmeler tarafından verilen eğitim programları ve değişen iş

fırsatlarına uyum sağlamak için göç unsurlarının beşerî sermaye içindeki rolünü vurgulamıştır. Denison (1962), ABD'nin ekonomik büyüme oranını beşerî sermaye yatırımları açısından değerlendirmiştir. Ekonomik büyümenin eğitim ile mümkün olabileceğini, eğitimin kazanç farklılıklarına, üretime ve kaliteye olumlu yansıdığını ifade etmiştir. Ayrıca bunun sadece eğitim ile değil, aynı zamanda, yetenek, deneyim ve diğer faktörlere göre farklılık gösterebileceğini açıklamıştır. Becker (1962), ABD için beşerî sermaye yatırımlarının gerçek getirilerini analiz etmiş ve bilgi birikimi kavramını vurgulamıştır. Buna göre fiziksel ve zihinsel yeteneklerin artması gelir beklentisini de arttırmaktadır. Hem ülkeler hem de bölgeler arasında ekonomik refah seviyelerinde büyük ölçüde farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu farklılıklar ekonomistler tarafından zengin insanların daha fazla fiziksel sermayeye sahip olmasından dolayı fiziksel sermaye miktarındaki farklılıklar ile ilişkilendirilmiştir. Oysaki beşerî sermayenin rolü çok daha fazladır. Nelson ve Phelps (1966), eğitim, teknoloji ve ekonomik büyümeyi ele alarak beşerî sermayeyi araştırmışlar, teknolojik ilerlemenin sağlanabilmesi için fiziksel sermayeden çok beşerî sermayeye yatırım yapılması gerektiğini vurgulamışlardır. Nelson ve Phelps'e göre eğitilmiş insanlar sayesinde teknolojinin yayılması hızlanacaktır. Romer (1986) bilginin uzun dönem büyüme üzerindeki öneminden bahsetmiştir. Bilgiye yatırım yapmak dışsallığı da beraberinde getirir. Bir firma tarafından yeni bir bilginin yaratılmasının bilginin tamamen patentlenemez ve saklanamaz olmasından dolayı, diğer firmaların üretim olanakları üzerinde olumlu bir dış etkiye sahip olduğu varsayılmaktadır.

Ancak ekonomik büyüme literatüründe beşerî sermaye kavramı Lucas'ın (1988) çalışmasıyla ön plana çıkmıştır. Yeni (içsel) büyüme modellerine ait olan bu çalışmada, bir ekonomide sermaye faktörünün hem fiziki sermaye stoku hem de beşerî sermaye stokundan oluştuğu ve hangi faktörlerin beşerî sermaye stokunu belirlediğini açıklamıştır. Lucas, çalışmasında iki tür sermaye olduğunu öne sürmüştür. Birincisi, neoklasik modele benzer şekilde, biriktirilen ve üretim için kullanılan fiziki sermaye olgusudur. İkincisi hem üretimin hem de fiziksel sermayenin üretkenliğini artırabilen beşerî sermayedir. Lucas'ın liderliğinde, beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, büyüme literatüründe giderek daha fazla öne çıkan bir konu haline gelmiştir. Yeni (içsel) büyüme modelleri ile birlikte beşerî sermaye ve ekonomik

büyüme arasındaki ilişkinin eksik kalan yönleri tamamlanmış ve beşerî sermayenin literatürdeki yeri güçlendirilmiştir. Lucas, çalışmasında, ikisi beşerî sermaye ile ilgili olan, ekonomik büyümeyi etkileyebilecek üç model geliştirmiştir. İlk model, teknolojik gelişmeler ve fiziki sermaye ile ilgilidir. İkinci modelde beşerî sermaye birikiminin eğitim yoluyla nasıl gerçekleştirildiğini vurgulamış, üçüncü modelde ise “yaparak öğrenme” yoluyla uzmanlaşmış beşerî sermaye birikimine odaklanmıştır.

In ve Doucouliagos (1997), ABD’de 1949-1984 yılları arasında özel sektörde beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Testi aracılığıyla incelemişlerdir. Beşerî sermaye değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Daha sonraki yıllarda, Levin ve Raut (1997) ekonomik büyümede ihracat ve beşerî sermaye arasındaki ilişkiyi geliştirmekte olan 30 ülke üzerinde 1965-1984 yılları arasında Panel Veri Analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Sonuç olarak; eğitim ve ihracat arasında güçlü bir etkileşim olduğunu, ihracat politikaları ile eğitim harcamalarının birbirini tetiklediğini ve ihracatın ekonomik büyümeye katkı sağladığını ortaya koymuşlardır. Beşerî sermaye ile ihracat arasındaki ilişkinin uzun dönemde ekonomik büyüme için önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla turizmde bir ihracat olarak düşünülebilir ve aynı etkiyi yaratması beklenir.

Afşar (2009), Türkiye’de beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Türkiye’de beşerî sermaye göstergesi olarak eğitim harcamalarını ve büyüme göstergesi olarak GSMH’yi kullanarak eğitim harcamalarının büyümeye etkisini belirlemeye çalışmış, iki değişken arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulamamıştır. Fakat eğitim harcamalarından büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Türkiye’de yapılan çalışmalardan Yaylalı ve Lebe (2011) ise, 1938-2007 yılları arasında eşbütünleşme ve VAR analizi aracılığıyla beşerî sermayeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Sonuç olarak, kişinin sahip olduğu bilgi, beceri ve deneyimlerinin üretime yansması olarak kabul edilen beşerî sermaye, son yıllarda oldukça fazla gündeme gelen, uzun dönemli gelişme programlarının en önemli unsurlarından olan ve özellikle az gelişmiş ülkelerde göz ardı edilen üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

1.2.2. Beşerî Sermayenin Önemi

Bilgi toplumu sürecinde ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler yeni bir yapıya kavuşmuş ve küresel ekonomik faaliyetler halini almıştır. Ülkeler arasındaki "küresel rekabet" olgusu böyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu rekabet sanayileşmiş ülkelerin "bilgi toplumu" olma süreçlerine paralel gelişirken, henüz sanayi toplumu düzeyine ulaşamamış, tarım ve sanayi toplumu özelliğini bir arada yaşayan gelişmekte olan ülkeler açısından küresel rekabetin etkin bir parçası olamama gibi önemli bir sorunu da ortaya çıkarmıştır. Geçmişte bir ülkenin gelişmişlik düzeyi, üretilen çelik ve enerji miktarıyla ölçülürken, bugün bu düzey artan bir şekilde, enformasyon teknolojilerini oluşturan mikro elektronik, telekomünikasyon ve bilgisayar teknolojilerinin olanakları ile elde edilen, işlenen, iletilen ve depolanan bilgi miktarıyla ölçülmektedir. Bu yeni dönemde gelişmişlik kriterlerinde fiziki miktarlar yerine, bilgiye dayalı büyüklükler ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bu durumda toplumdaki bilgi birikimi ve bu birikimi oluşturan unsurların toplamı olan beşerî sermayenin yükselişi önem kazanmaktadır (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007: 97).

Beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Schultz (1961, 1963), Becker (1964) ve diğerleri tarafından ileri sürüldüğü gibi beşerî sermaye yaklaşımı açısından ifade edilebilir. Beşerî sermaye yaklaşımı, rekabet avantajı elde etmek ve sürdürmek için insanlara yatırım yapma ihtiyacına odaklanır. Mevcut insan kaynaklarının verimsiz kullanımı, işçilik maliyetlerini artıracak ve bu da daha yüksek üretim maliyetlerine neden olacaktır. Bu nedenle, piyasada rekabetçi kalabilmek için bir ulusun insan kaynaklarını geliştirmeye önem vermesi zorunludur. Beşerî sermayeye yatırım, insanların doğal becerilerini ve yaratıcılıklarını kullanma yeteneklerini geliştirir ve pozitif dışsallıklar yaratır. Artan eğitim, ortalama işgücü kalitesini yükselterek istihdam edilebilirliği artırmakta ve dolayısıyla milli gelirin büyümesinde önemli bir rol oynamaktadır (Teclé ve Schroenn, 2006: 451).

Diğer taraftan turizm, tipik olarak yüksek oranda genç ve kadın istihdam etmesinden (Teclé ve Schroenn, 2006: 447) aynı zamanda da çok sayıda yarı zamanlı ve mevsimlik işçiye sahip olmasından dolayı yöneticilere belirli zorluklar sunmaktadır (Evans, 2012: 13). Bu anlamda cinsiyete dayalı ücret farkı turizm sektöründe öne çıkan

özelliklerden biridir. Turizm sektöründe çalışan erkekler kadınlara göre daha iyi ücret almaktadır. Bu cinsiyet farklılığının bir nedeni, kadın turizm çalışanlarının çalışma hayatlarının bir döneminde evlenmeleri ve/veya çocuk sahibi olmaları ve bu kesintinin beşerî sermaye birikimlerini geciktirmesidir. Kadın turizm çalışanları için ebeveynlik kişisel kazanç açısından fayda sağlamazken, erkekler için durum tam tersidir. Evlilik kadınlara ücretler açısından daha az faydalı görünmektedir. Erkekler için evlilik ve çocuklar daha fazla çalışma ve dolayısıyla daha yüksek kazanç ile ilişkilendirilirken, kadınlar için evlilik ve çocuklar daha az çalışma ve dolayısıyla daha düşük kazanç ile ilişkilidir (Thrane, 2008: 522-523). Kırsal alanlarda olduğu gibi, daha genç, daha iyi eğitilmiş ve yetenekli emek faktörünün olmaması durumu; istihdamın azalmasına, kentsel alana kıyasla daha düşük ortalama gelire, daha dar beceri tabanına, daha az gelişmiş hizmet sektörüne, eğitim tesislerinin, sağlık hizmetlerinin ve tedarik hizmetlerinin zayıflamasına neden olmaktadır (Jordan, Havadi-Nagy ve Maroşi, 2016: 203).

Bu gibi durumlarda yöneticiler, iyi motive olmuş çalışanları işe almak ve elde tutmak zorundadır. Bunu yapmak için işverenler daha fazla eğitim fırsatı sunabilir, daha yüksek ücret ve ikramiye seviyeleri sağlayabilir. İşlerin ve rollerin tasarımı ve ayrıca çalışan profillerindeki değişikliklere dikkat edilebilir. Bu, işin genişletilmesi (çalışanların işleri daha değerli ve ilginç hale getirilir ve daha çeşitli görevler verilir), iş rotasyonu (ekip çalışmasının teşvik edilmesi, bilgi ve becerilerin kazanılması ve herkesin daha az popüler olan görevlerden pay alması için işlerin aralarında değiştirilmesidir), iş zenginleştirme (çalışanlara karar vermeleri için daha fazla takdir hakkı veya yetki verilir) ve iş paylaşımı (çalışanların işleri iki veya daha fazla çalışan arasında paylaşılır, böylece yük ve sorumluluklar paylaşılır) yolları ile yapılabilir (Evans, 2012: 13-14).

Yaşam standardını yükseltmek ve yoksulluğu azaltmak için beşerî sermayenin gelişimi iyileştirilmelidir (Folarin vd., 2017: 315). Beşerî sermayeye yatırım, ekonomik büyümenin yanı sıra artan ekonomik faaliyetler ve artan nüfus nedeniyle verimliliğin bir göstergesi olarak görülmeli ve bu nedenle firmalar tarafından daha fazla değer verilmelidir (Ilesanmi ve Tewari, 2017: 56).

1.2.3. Beşerî Sermayenin Özellikleri

Beşerî sermaye ile ilgili tanımlamalar veya ölçümler yapılırken beşerî sermayenin birtakım özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir (Stroombergen, Rose ve Nana, 2002: 3-6):

- **Beşerî sermaye bireylerde bulunur:** Bireysel beşerî sermayenin gelişimi bilginin sosyal ve kolektif gelişimi ile iç içedir. Bir ülkedeki beşerî sermaye stoku, o ülkede ikamet eden her bir bireyin sahip olduğu beşerî sermayenin toplamına eşittir. Beşerî sermaye, bilgi ve sosyal sermaye arasındaki yaygın olarak çizilen sınırları kabul etmek gerekmektedir. Beşerî sermaye bireylerde bulunurken sosyal sermaye, sosyal ilişkilerde bulunur. Siyasi, kurumsal ve yasal düzenlemeler, beşerî ve sosyal sermayenin çalıştığı kuralları ve kurumları tanımlar.
- **Beşerî sermaye gelecekteki kazançlar dikkate alınarak hesaplanabilir:** Bir bireyin beşerî sermayesinin değeri, bireyin gelecekte bu sermayenin kullanımından elde edebileceği faydalara bağlıdır. Bu durumda bireyin gelecekteki faydası kesin olarak bilinemeyeceğinden, bireyin gelecekte elde edebileceği fayda tahmin edilerek beşerî sermayesinin değeri hesaplanabilir. Çünkü gelecekteki faydalar kesin olarak bilinemez, dolayısıyla risk ve belirsizlikler dikkate alınmalıdır. Özet olarak, gelecekteki beklenen fayda akışının bugünkü değerini hesaplamak için kullanılan faiz oranının hem bireyin zaman tercihinin hem de belirsizliğin dikkate alınması gerekir.
- **Beşerî sermaye geçmiş yıllara ait yatırımlar dikkate alınarak hesaplanabilir:** Bireylerin beşerî sermayesinin değeri, beşerî sermayeye yapılan geçmiş yatırımlar dikkate alınarak da tahmin edilebilir. Beşerî sermaye oluşumu üç maliyet akışının toplamı olarak görülebilir: birey ve bireyin ailesi tarafından yapılanlar; bireyin işvereni tarafından yapılanlar; merkezi ve yerel yönetim tarafından yapılanlar. Bu maliyet akışlarının bugünkü değerinin, geçmiş maliyetleri uygun bir oranda birleştirilerek tahmin edilmesi gerekecektir. Birinci grupta yer alan yatırım harcamaları,

eğitim için yapılan harç ödemelerini ve bireyin zorunlu eğitim sonrası eğitimine devam ettiği sürede vazgeçtiği gelirin fırsat maliyetini kapsamaktadır. İkinci grupta yer alan yatırım harcamaları ise, mesleki eğitim ve işyeri dışındaki kurslar için işveren tarafından yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Üçüncü ve son grupta yer alan yatırım harcamaları ise adından da anlaşılacağı üzere kamu harcamalarını kapsamaktadır. Bu tür harcamalar, mevcut eğitim sisteminin devam ettirilmesi için gerekli olan harcamaların devlet tarafından karşılanması gereken kısmına karşılık gelmektedir.

- **Beşerî sermaye bireysel özelliklere bağlı olarak hesaplanabilir:** Bu görüşe göre beşerî sermaye, bireylerin sahip olduğu sayısal, sözel ve sosyal yeteneklerin farklı testlerle ölçülmesiyle hesaplanabilmektedir. Fakat bu yöntemle ilgili en büyük problem, çeşitli özelliklerin ortak bir ölçü birimine sahip olmaması ve bu nedenle kolayca toplanamamasıdır.

1.2.4. Beşerî Sermayenin Unsurları

İnsanın bilgi, beceri ve tecrübesinin bir yansıması olarak kabul edilen ve özellikle az gelişmiş ülkeler tarafından göz ardı edilen beşerî sermaye, son yıllarda yoğun bir şekilde gündeme gelen uzun vadeli kalkınma programlarının en önemli unsuru niteliğindedir (Karagül, 2002: 5). Bu bağlamda beşerî sermayenin kaynağı bireysel faktördür. Bireylere yapılan her yatırım, beşerî sermayeyi geliştirir ve gelişen beşerî sermayenin fiziki sermaye içinde daha etkin ve verimli çalışmasını sağlar. Beşerî sermayeye yatırım; eğitim, sağlık ve nüfus yapısı (işgücü hareketliliği) gibi çeşitli unsurlardan oluşur. Bu alanlara yatırım yapmak, beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini artıracaktır (Afşar, 2009: 86). Beşerî sermaye kavramının unsurlarına aşağıda ayrıntılı olarak değinilmiştir.

1.2.4.1. Beşerî Sermaye ve Eğitim

Modern eğitimsel gelişim stratejileri yaşam boyu öğrenme kavramına ve öğrenme toplumu kavramına dayanmaktadır. Bu kavramlar 1970'lerde ve 1980'lerde uluslararası organizasyonlar (OECD, UNESCO, ILO, Avrupa Konseyi ve Avrupa

Komisyonu) tarafından geliştirilmiş, uluslararası kalkınma ve eğitimin rolü üzerine düşünülmüş ve ulusal eğitim politikasının temeli olarak üyelerine tavsiye edilmiştir. Eğitim ve bilime yapılan yatırım, ülkenin ekonomik büyümesine doğrudan katkıda bulunduğu için oldukça verimli devlet harcamaları olarak kabul edilmektedir (Cetinski ve Sugar, 2009: 239; Şapcılar, 2016). Eğitim ve öğretim, beşerî sermayeye yapılan en önemli yatırımlardır (Denizci ve Taşçı, 2010: 615). Barro, (1991) eğitimin ekonomik büyüme ile önemli bir ilişkisi olduğunu öne sürmüştür.

Beşerî sermaye tartışmasında, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan iki konu vardır. Birincisi, beşerî sermayenin üretimi, ikincisi ise beşerî sermayenin korunması ile ilgilidir. Vasıfsız işçileri ileri teknoloji ile üretilen makineleri çalıştırmak için, onlara büyük sorunları ele alma becerisi kazandırmak ve öngörülen prosedürlere uyum sağlayabilmeleri için eğitim zorunludur. Böylece, bir ülkenin ekonomik büyümesini sağlamak için kaliteli işgücü ihtiyacı karşılanabilir. Bu nedenle, kaliteli beşerî sermayesi olan ülkeler ekonomik olarak iyi bir büyüme hızı yakalayabilmektedir. Eğitim, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler için en önemli temeldir. Daha yüksek eğitim seviyesi, daha yüksek bir üretkenlik seviyesine katkıda bulunacaktır (Afthanorhan, Awang ve Fazella, 2017: 141-143). Bu bağlamda, daha fazla eğitimin neden daha yüksek kazançlara yol açtığının yorumlanmasında, Becker (1962) ve Schultz (1963) gibi beşerî sermaye savunucuları tarafından, eğitimin üretkenliği artırıcı etkilerinden kaynaklandığı öne sürülmektedir. Diğer taraftan bazı yazarlar tarafından (Arrow, 1973; Spence, 1973), pozitif eğitim-kazanç ilişkisinin esas olarak eğitim dereceleri ve diplomaları olan adayları daha iyi ücretli işlere almayı tercih eden işverenler tarafından sağlandığı iddia edilmiştir. İlki, pozitif eğitim-kazanç ilişkisini üreten mekanizma olarak eğitimdeki farklılıkların neden olduğu üretkenlik farklılıklarını vurgular. İkincisi, eksik bilgiye sahip işverenlerin, eğitim derecelerine sahip olduklarında daha iyi ücretli işler için başvuranları nasıl işe almayı tercih ettiklerini vurgular. Eğitimin bireysel düzeyde olduğu kadar toplumsal düzeyde de üretkenliği artırdığı şeklindeki beşerî sermaye nosyonu kabul edilirse, eğitim ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi haline gelmektedir. Eğitim ve öğretime yapılan yatırımlar, işgücü piyasasıyla ilgili beceri ve yetenekleri geliştirir; yani, okullaşma ve iş deneyimi üretkenliği artırır. İşverenler de daha üretken işçilere kazanç

primi ödemeye isteklidir. Eğitim ve kazanç arasındaki bağlantı veya mekanizma, bu nedenle, üretkenliktir. Bu anlamda, beşerî sermaye modelinin savunucuları, kazanç farklılıklarını verimlilik farklılıkları açısından açıklar; çalışanlar, eğitime yaptıkları yatırıma uygun olarak finansal olarak ödüllendirilir (Thrane, 2010: 550).

Lau, Jamison ve Louat'a (1991) göre, eğitimin bireyler üzerindeki etkileri şu şekilde sıralanabilir:

- Eğitim, bir bireyin standart görevleri yerine getirme ve yeni görevleri yerine getirmeyi öğrenme yeteneğini geliştirir.
- Eğitim, bireyin yeni bilgi edinme ve bu bilgileri kullanma yeteneğini geliştirir.
- Eğitim, bireylerin iletişim kurma yeteneklerinin gelişmesine katkı sağlayarak bireylerin içinde bulunduğu faaliyetlerin birbiriyle koordineli bir şekilde sürdürülebilme yeteneğini geliştirir.
- Eğitim, bireyin değişen koşulları değerlendirme ve uyum sağlama yeteneğini geliştirir.
- Eğitim, bireyde belirsizlikler sonucunda oluşabilecek gereksiz kaygıyı azaltarak yeni teknolojilerin veya uygulamaların benimsenme olasılığını artırır.
- Son olarak, daha yüksek seviyelerde eğitim, üretim teknolojisindeki yenilikleri de beraberinde getirir.

Eğitim, insana bilgi, beceri ve davranış değişikliği kazandıran, öngörülen hedeflere ulaşılmasını sağlayan bir süreçtir. Eğitim iş gücünün verimliliğinde artış yaratarak hem kişisel gelir hem de milli gelir üzerinde artışlara yol açmaktadır (Akçacı, 2013: 66-67). Eğitim, örgütün ve işgücünün çıkarlarını birleştirerek, daha yüksek üretkenlik ile sonuçlanan, örgütsel hedeflere ulaşmanın peşinden koşmanın ayırt edici bir karakterine sahiptir (Adeola, 2016: 149). İşverenler ve örgütleri, her düzeyde eğitim ve öğretime yatırımı teşvik eden politikaların oluşturulmasına katkıda bulunarak mevcut ve gelecekteki potansiyel işgücünün eğitim ve öğretimini de etkileyebilir (Becker, 1964).

Genel eğitim ile sektöre özgü eğitim arasında önemli ayrımlar yapan Becker (1964) ve Mincer'in (1974) seminal çalışmaları, optimal işçi verimliliği için bir gereklilik olarak beşerî sermaye gelişiminin önemini belgelemiştir. Buna göre eğitim, örgütün çıkarlarını ve işgücünü birleştirerek, daha yüksek üretkenlik ile sonuçlanan örgütsel hedeflere ulaşma yolunda kendine özgü bir karaktere sahiptir (Adeola, 2016: 149). Eğitim, Becker (1993) tarafından beşerî sermaye yatırım göstergeleri olarak önerilmiş ve kullanılmıştır. Daha sonra birçok çalışmada eğitim ve öğretimin önemi ortaya konulmuştur. Beşerî sermaye yatırımı, bireyin beşerî sermayesini ve ayrıca kuruluşun, bireyin gelişimi için verdiği eğitimi içerir.

Beşerî sermayeyi oluşturan en önemli unsurlardan olan eğitim, fiziki sermayeye yapılan yatırıma benzemektedir. Beşerî sermayeye yapılan yatırımın çıktı ve üretkenlikte artışlara yol açacağı açıktır. Ancak her yatırımda aynı verimlilik artışını yakalamak mümkün değildir. Ayrıca sürdürülebilir verimlilik ve yüksek kâr getiren yatırımlar kısa vadede yapılamamakta ve ilk girdi maliyetlerini artırmaktadır. Firmaların beşerî sermaye yatırımları ile üretkenlikleri ve kârları arasındaki gecikmeler ülkeler içinde ve hatta bölgeler arasında farklılıklar gösterebilmektedir (Chambers ve Çifter, 2006: 52).

Eğitim, toplumun beklentilerini karşılama sorumluluğu üstlenmektedir. Ülkelerin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlardaki hızlı değişim ve gelişmelerden faydalanabilmeleri ve doğabilecek olumsuzlukların önüne geçebilmeleri için kullanabilecekleri en önemli araçlardan biridir. Aslında eğitilmiş insanlardan oluşan bir toplumun daha başarılı, sağlıklı ve üretken olması beklenir (Afşar, 2009: 87). Eğitim seviyesindeki artış aynı zamanda sağlıklı yaşamın yararlarının farkındalığının artması nedeniyle daha iyi sağlığa da yol açar. Ayrıca, eğitim özellikle kadın katılımı durumunda ekonomide işgücüne katılımı arttırmaktadır. Böylece daha yüksek işgücüne katılım oranı nedeniyle çıktı daha da artmaktadır. Eğitim ile birlikte, verimliliğin artmasında tecrübe de çok önemli bir role sahiptir. Tecrübe yani iş deneyimi, genellikle hata şansını azaltır ve belirli sürede çıktıyı artırır (Quadri ve Waheed, 2011: 5).

Turizm ekonomide önemli bir rol oynadığından, turizm endüstrisinde insan kaynaklarının gelişimi ile ilgili olarak turizm eğitiminin önemle üzerinde durulması gerekmektedir (Biswakarma, 2016: 22). Eğitim ve iş deneyimi, turizm çalışanlarının yıllık ücretlerinin önemli belirleyicileridir. Eğitim ve iş deneyiminin yetersiz olduğu durumlarda hem sektör hem de toplum zarar görecektir. Bunun anlamı, endüstrinin büyümesi için ihtiyaç duyduğu gelişmiş beşerî sermayeden yoksun olmasıdır. Sonuç olarak sektör, geleceği için gerekli entelektüel bilgi birikimini oluşturamaz. 21. yüzyılın küresel pazarında rekabet edebilmek için, turizmde mesleki eğitim, çok ihtiyaç duyulan türden teknik becerilerdir. Etkili eğitim ve öğretim yoluyla işgücünün ihtiyaç duyduğu becerilerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir (Adeola, 2016: 154-155). Turizm sektöründe gözlenen eğitim dengesizliğinin azaltılması ve turizm için her düzeyde, fakat her şeyden önce üniversite düzeyinde daha özel bir eğitim türünün teşvik edilmesine ciddi önem verilmelidir. Bu, turizm için gelişmiş eğitim programları oluşturarak ve lisans ve lisansüstü derecelerinin sektörün ihtiyaçlarına iyi adapte olmasını sağlayarak yapılabilir (Banuls ve Rodriguez, 2005: 128). Bu nedenle, sürdürülebilir büyüme ve gelişmeyi sağlayacak bilinçli politikalar formüle etmek gerekmektedir.

Turizmdeki beşerî sermayeyi, işçilerin, genel eğitime ve sektöre özgü eğitime yaptıkları yatırımların bir sonucu olarak edindikleri bilgi ve teknik nitelikler oluşturmaktadır. Neo-klasik düşünce okuluna ait beşerî sermaye teorisi (Becker, 1962), eğitimin işgücünde daha fazla üretkenliğe yol açtığını ve emeğin piyasa değerini artırdığını öne sürmektedir. Hipotez, eğitimin işçilere işverenleri tarafından değer verilen becerileri kazandırdığı anlamına gelir. Becker (1962), beşerî sermayeye yatırım sürecinin kapsamlı bir analizini yaparak modellemesini, eğitimin bireye sağladığı bilgi ve kapasitenin fiziksel sermayeye benzer bir çeşit üretken sermaye olması temelinde geliştirir. Becker'in temel fikri, eğitime yapılan yatırımın, içerdiği zaman ve para giderlerini telafi eden gelecekteki getirileri ifade ettiği yönündedir. Bu teorinin en önemli sonuçlarından biri, farklı eğitim seviyelerine sahip işçiler arasında ücret farklılıklarının varlığıdır. Daha yüksek eğitim seviyesine sahip olan bireylerin seçilmesi, işçi eğitiminin maliyetini azaltmakta, işe adapte olma olasılığını ve böylece verimliliklerini arttırmaktadır (Banuls ve Rodriguez, 2005: 120-121).

Nelson ve Phelps (1966) çalışmalarında eğitimin önemi üzerinde durmuş, çok rutinleşmiş işlerin bile, gerekli beceriye sahip olmak için ciddi bir eğitim gerektirdiğini ifade etmişlerdir. Değişime adaptasyon gerektiren işler için yeni teknolojik gelişmeleri takip etmek ve anlamak özellikle önem teşkil etmektedir. Eğitimli insanlar birtakım inovasyonların yaratılmasına öncülük eder. Böylece eğitim, teknolojik ilerleme ve yayılma sürecini hızlandırır. Nelson ve Phelps, bu teorisini ABD’de tarım sektöründen bir örnekle ilişkilendirmiştir. Göreceli olarak yüksek bir eğitim seviyesine sahip çiftçinin, nispeten daha az bir eğitime sahip olan çiftçiden daha üretken yenilikler benimseme eğiliminde olduğunu ifade etmiştir. Daha eğitimli bir çiftçi, kârlı yeni ürünleri ve süreçleri benimseme konusunda daha başarılıdır. Çünkü onun inovasyondan beklediği kazanç daha büyük, riski küçüktür. Eğitimli birinin geleceği öngörebilme potansiyeli daha iyi olduğu için, hata yapma olasılığı daha düşüktür.

Beşerî sermaye yatırımları genel olarak sağlık ve beslenmeyi de içermesine rağmen, eğitim sürekli olarak ampirik analiz için birincil beşerî sermaye yatırımı olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun temel sebeplerinden biri, eğitimin sağlık ve beslenme gelişmelerine katkıda bulunmasıdır. Bununla birlikte, çoğu durumda, eğitimin insanların ekonomik durumlarını iyileştirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca eğitim ile, nüfus artışı ve iş gücü hareketliliği üzerinde bir kontrol sağlanabilir ve genel yaşam kalitesi arttırılabilir (Sweetland, 1996: 341).

Bütün bunların dışında, toplumda sosyo-kültürel yapıdaki değişim, çıkar ilişkileri, ahlaki değer kaybı ve yolsuzluk gibi etik dışı davranışlar sebebiyle beşerî sermaye olumsuz etkilenmekte, verimlilik sorunlarına yol açmaktadır. Etik dışı davranışların yarattığı olumsuz etkiler, mesleki başarıya, bireysel çabaya ve yeteneğe dayalı örgüt yapısına sahip olmayan, eşitlik ilkesinden uzak, cinsiyete dayalı ayrımcılık esası, beşerî sermayeyi olumsuz etkileyen faktörler arasındadır. Bütün bu olumsuzluklarda yönetimdeki eğitimsiz insanların varlığı da etkili olmaktadır. Beşerî sermayeyi olumsuz etkileyen bu olumsuzlukların üstesinden gelinmesi, sosyal ve ekonomik istikrarın sağlanabilmesi için eğitimin önemi çok iyi kavranmalıdır (Karadeniz, Durusoy ve Köse, 2007: 17).

1.2.4.2. Beşerî Sermaye ve Sağlık

Eğitim kadar önemli bir başka hususta, bireyin ve toplumun yaşam kalitesine etki ederek ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi olumlu yönde etkileyen sağlık harcamalarıdır. Günümüzde, sağlık göstergeleri ülkelerin gelişmişlik düzeylerini belirleyen temel etkenlerden biridir.

Sağlık harcamaları bireylerin üretkenliğini etkilemekte ve verimli çalışmalarını sağlamaktadır. Artan sağlık harcamaları, yaşam süresini ve beklentisini arttırmaktadır. Öte yandan, uzun yaşama beklentileri, özel sermaye birikimine ilişkin kararları etkileyerek ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileme gücüne sahiptir. Sağlıklı bir toplumsal yapı hem eğitim verimliliğinin artırılmasına hem de beşerî sermayenin uzun vadeli kullanımına önemli katkılar sağlar (Yaylalı ve Lebe, 2011: 34). Daha sağlıklı bir işçi, üretim sürecine sağlıklı çalışandan daha fazla katkıda bulunabilir. Sağlıklı bir işçi, yüksek fiziksel ve zihinsel yetenekleri, canlılığı ve dayanıklılığı nedeniyle daha fazla çıktı üretebilir. Sağlıklı bir kişi sağlıklı bir kişiden daha fazla öğrenme kabiliyetine sahiptir. Dolayısıyla sağlıktaki iyileşme, artan güç nedeniyle daha fazla öğrenmeden dolayı üretimi artırır. Beslenme ise, verimlilik ve ekonomik büyüme ile güçlü bir bağa sahiptir. Besleyici yiyecekler tüketen bir kişinin yüksek kuvvet ve güç nedeniyle daha üretken olması muhtemeldir. Bu şekilde sağlıklı kalmak için iyi beslenme, beşerî sermayeye yapılan bir yatırım olarak kabul edilebilir. Özellikle ekonomik büyüme durumunda, eğitim ve sağlık birbirini güçlendirir. Sağlıklı olmak, ekonomik büyüme için eğitilmiş olmak kadar önemlidir (Quadri ve Waheed, 2011: 5).

Sağlıkla ilgili verilerin analizi, ülkelerin mevcut durumunu, uzun vadeli gelişimlerini ve kamu harcamalarının sağlık harcamaları içindeki payının ülke ekonomisine etkisini göstermektedir. Politika yapıcılarının yönetimde istikrarı sağlamak için ortalama yaşam süresi, doğumda beklenen yaşam süresi ve çalışan sayısı gibi verileri dikkate almaları gerekir. Buna göre kaynakların kullanımı ve yönetimi sağlanmalıdır. Beşerî sermaye, bir ekonomide bilgi ve becerilerle donatılmış nitelikli işgücü anlamına gelir. Bireylerin bilgi ve becerilerinin gelişmesi ekonomik faaliyetlerde de ilerlemeleri beraberinde getirmektedir. Ancak insanların ekonomik olarak verimli olabilmeleri için sağlıklı ve iyi eğitilmiş olmaları gerekmektedir (Kamacı

ve Yazıcı, 2017: 53-54). Günümüzde devletler sağlık harcamalarına artan bir önem atfetmektedir. Ekonomik kalkınmanın sağlanmasında temel bir rol oynayan sağlık harcamaları, ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde sağlık harcamalarının oranı gelişmekte olan ülkelere göre nispeten daha yüksektir. Ayrıca refah devleti anlayışına sahip ülkelerde sağlık ve eğitim gibi temel kamu hizmetlerine daha fazla kaynak ayrılmaktadır. Örneğin, Türkiye'de refah devleti anlayışına uygun olarak dar gelirli kişilere sağlık hizmeti sunulabilmesi için genel sağlık sigortası getirilmiştir (Akar, 2014: 311-312).

Selim, Uysal ve Eryiğit (2014) beşerî sermayenin temel kaynağının eğitim olduğunu vurgulamış ve bu kaynağı besleyen bir diğer önemli bileşenin sağlık olduğunu belirtmiştir. Ekonomik büyüme ile sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi incelemek için, 2001 ve 2011 yılları arasında 27 AB ülkesi ve Türkiye için kişi başına düşen sağlık harcaması ile ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun vadeli ilişkiler incelenmiştir. Hem kısa hem de uzun vadede kişi başına düşen sağlık harcaması ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Akar (2014), Türkiye'de 2004-2013 yılları arasında sağlık harcamaları, sağlık harcamalarının göreceli fiyatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sağlık harcamaları ve bu harcamanın göreceli fiyatı ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki varken, kısa dönemde anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Ağır ve Tıraş (2018), Türkiye'de 2000-2016 yılları arasında sağlık harcamalarının türlerini değerlendirmiş, cari harcamaların veri dönemi içerisinde arttığını ancak GSMH içerisindeki paylarının kayda değer bir değişim göstermediğini tespit etmişlerdir. Toplam sağlık harcamaları içerisinde kamu sağlık harcamalarının arttığını, harcamaların büyük bir kısmının hastane ve ilaç harcamalarına ayrıldığını, sağlık yatırımlarının yaklaşık yüzde 80'inin devlet tarafından karşılandığını, Türkiye'de sağlık hizmetleri ve finansmanının kamulaştığını ifade etmişlerdir. Demirgil vd. (2018) 2010-2016 dönemi aylık verileri kullanılarak Türkiye'de sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda; sağlık harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği, sağlık

harcamalarında meydana gelen %1’lik artışın ekonomik büyümeyi %55 oranında artırdığı belirlenmiştir.

Beşerî sermayenin iki temel bileşeni olan eğitim ve sağlık dikkate alındığında, bu alanlara yapılan yatırımların bireyin beşerî sermayesini doğrudan etkileyebileceği söylenebilir. Bu nedenle insana yapılan her yatırımın kısa ya da uzun vadede ekonomik büyümeye katkı sağladığı bilinmektedir. Ekonomik gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelere bakıldığında, bu ülkelerin genel olarak eğitim ve sağlık düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir (Çetin ve Ecevit, 2010: 167). Beşerî sermayenin en önemli faktörlerinden biri olan sağlık, ekonomik büyüme üzerinde çok yüksek bir etkiye sahiptir (Nelson ve Phelps, 1966). Sağlığın iyileştirilmesi teknolojik ilerlemeyi teşvik ederek daha yüksek ekonomik büyümeye yol açmaktadır. Dolayısıyla, sağlık ve eğitim alanında meydana gelen gelişmeler verimlilik ve üretimde artışa neden olmakta ve bu artışlar da ekonomik büyümeyi etkilemektedir.

1.2.4.3. Beşerî Sermaye ve Nüfus Yapısı (İş Gücü Hareketliliği)

İş gücü hareketliliğinin temel nedeni, insanların yaşam standartlarını yükseltmek istemesi ve daha iyi şartlarda çalışma isteğidir. Niteliksiz iş gücüne oranla nitelikli iş gücü ekonomik olarak çok daha iyi tekliflerle karşılaşmakta ve bu durum nitelikli iş gücünün göç etme eğilimini arttırmaktadır. Genellikle eğitilmiş, vasıflı kişilerin, yüksek seviyedeki beşerî sermayesinin uluslararası boyuttaki iş gücü hareketliliğine “beyin göçü” adı verilmektedir. Bir ülkenin beşerî sermaye stokunun uluslararası göç hareketleriyle kaybedilmesini ifade eden bu kavram, 1960’lı yıllarda İngiltere’den Kuzey Amerika’ya, pek çok bilim insanının ve nitelikli iş gücünün göç etmesiyle ortaya çıkmıştır (Durmaz, 2018: 51-55).

Özellikle az gelişmiş ülkelerde oluşturduğu sosyal ve ekonomik sorunlar nedeniyle, hızlı nüfus artışı önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Ekonomik büyüme ve nüfus artışı arasındaki uyumsuzluğun giderilmesi için, eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve doğumların azaltılması gerekmektedir (Taban ve Kar, 2016: 140). Bunun önlenmemesi durumunda ülkenin beşerî sermaye stoku kaybının yaşanması kaçınılmazdır.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu Akdeniz ülkelerinde ekonomik büyümede kilit rol oynayan en önemli faktör beşerî sermayedir. Özellikle emek yoğun üretim odaklı turizm sektöründe katma değer yaratabilecek beşerî sermayeye sahip kişilerin başka ülkelere göç etmesinin engellenmesi ekonomik büyüme açısından önemlidir (Şapıcılar, 2016: 105). Diğer taraftan turizm endüstrisinin ağırlıklı olarak mevsimlik doğasının, geçici ve yarı zamanlı personelin büyük bir kısmını oluşturduğu kabul edilmelidir. Turizmde esnek istihdam biçimlerinin kullanılması, nüfusun geniş kesimlerinin bu alana çekilmesine olanak sağlamaktadır. Ancak, sezon boyunca yarı zamanlı veya geçici olarak çalışanlar, bu tür işleri uzun vadeli olarak görmezler ve profesyonel endüstri becerilerinin geliştirilmesine yatırım yapma konusunda motive olmazlar. Bu nedenle turizm sektöründe beşerî sermaye stratejileri geliştirilirken istihdamın sektörel özelliklerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Turizm sektöründeki değişimlerin hızı ve derinliği ile yeni teknolojilerin kullanımı, personelin uygun beceri ve niteliklere sahip olarak çalışma biçiminde bir değişikliği gerektirmektedir. Bu nedenle, tüm emek faaliyeti dönemi boyunca kurumsal bir eğitim kültürü oluşturma'nın önemi artmaktadır (Stryzhak vd., 2021: 154).

Turizm sektörünün düşük teknoloji ve emek yoğun bir endüstri olarak, işgücü arasında daha fazla kadın, genç ve göçmen varlığı ile karakterize olduğu iyi bilinmektedir. Aynı zamanda düşük ekonomik büyüme dönemlerinde işgücünü korumak ve hatta istihdam yaratmak için yüksek kapasiteye sahip bir sektördür. Bu nedenle turizm bir yandan işgücü piyasasındaki en dezavantajlı grupların bazılarını kullanan bir sektördür öte yandan istihdam yaratma kapasitesi yüksek olan çok önemli bir ekonomik sektördür. Ancak bu olgudan bağımsız olarak, turizm, beşerî sermaye yoğunluğunun daha düşük olduğu ve düşük verimlilik seviyeleri ile karakterize edilen bir dizi faaliyeti içermektedir. Daha az eğitilmiş işgücü, her türlü yeniliği (teknolojik, örgütsel, vb.) üretmeye ve benimsemeye daha az eğilimlidir. Değişime uyum sağlama kapasitesi daha düşüktür ve bu nedenle, artan uluslararası rekabet bağlamında sektörün rekabet gücünün artırılmasına katkıda bulunma olasılığı daha azdır. Sektörün karşılaştığı zorlukları çözme kapasitesinin büyük bir kısmı, beşerî sermayesindeki iyileşmelerden kaynaklanmaktadır (Lillo-Banuls ve Casado-Diaz, 2012: 1231).

1.2.5. Beşerî Sermayenin Ölçülmesi

Erken dönem beşerî sermaye çalışmalarının eleştirisindeki ana fikir, beşerî sermayenin doğası gereği herhangi bir tatmin edici ölçümden yoksun, anlaşılması güç bir kavram olduğuydu. İncelenen çalışmalara bakıldığında, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından hem temel becerilerin hem de ileri becerilerin önemli olduğunu göstermektedir. 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında, ampirik makro iktisatçılar, dünya çapındaki büyüme oranlarındaki farklılıkları açıklamaya yönelik girişimlere yönelmişlerdir (Hanushek, 2013: 204). Beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki önemi, beşerî sermaye ölçüm yöntemlerinin gelişmesine katkı sağlamıştır (Kızıllı, 2010: 93).

Beşerî sermaye stokunun belirlenmesi beş yöntemle yapılabilmektedir. Bunlar (Şimşek M., 2006: 43);

- Eğitime dayalı olarak beşerî sermaye ölçümü
- Maliyete dayalı olarak beşerî sermaye ölçümü
- Gelire dayalı olarak beşerî sermaye ölçümü
- İnsani Gelişme Endeksi ile beşerî sermaye ölçümü
- Diğer endeksler ile beşerî sermaye ölçümüdür.

Bu ölçümler aşağıda sırasıyla ele alınmıştır. Bu çalışmada beşerî sermayenin ölçümü İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ile yapılmıştır. Bu yüzden “*İnsani Gelişme Endeksi ile Beşerî Sermaye Ölçümü*” isimli başlık üzerinde detaylı olarak durulmuştur.

1.2.5.1. Eğitime Dayalı Olarak Beşerî Sermaye Ölçümü

Sermayeyi maliyete veya verime göre ölçen “konvansiyonel” yaklaşımların aksine eğitim temelli yaklaşım, okuryazarlık oranları, kayıt oranları, okulu bırakma oranları, nüfusun ortalama eğitim süreleri gibi eğitim çıktı göstergelerini ölçerek beşerî sermayeyi ölçmektedir. Bu yöntemin mantığı, bu göstergelerin eğitime yapılan yatırımla yakından ilişkili olması, eğitimin beşerî sermaye oluşumunda kilit bir unsur olmasıdır. Gerçekten de bireyler için eğitim, sadece daha geniş ekonomik fırsatlar açmaz, aynı zamanda sağlık, beslenme, doğurganlık, çocukların yetiştirilmesi, kendini

gerçekleştirme fırsatı ve gelişme gibi faydalar yoluyla refahı artırabilir. Makro düzeyde ise eğitim, ekonomik, teknolojik, kurumsal ve sosyal kalkınmada merkezi bir rol oynamaktadır. Eğitime dayalı olarak beşerî sermayenin ölçülmesinde, yetişkin okuryazarlık oranı, okul kayıt oranları, ortalama eğitim süreleri başlıca bakılması gereken oranlardır. Yetişkin okuryazarlık oranlarının ve kayıt oranlarının beşerî sermayenin ölçümündeki sayısız eksikliği nedeniyle, araştırmacıları daha güçlü bir göstergeye, yani işgücünün ortalama eğitim sürelerini araştırmaya yönlendirmiştir. Ortalama eğitim süresinin yetişkin okuryazarlık oranlarına ve okula kayıt oranlarına göre birçok avantajı vardır. Geçerli bir stok ölçüsü olması ve işgücü tarafından edinilen toplam örgün eğitim miktarını dikkate alması, beşerî sermayenin ölçümünü kolaylaştırmaktadır (Le, Gibson ve Oxley, 2005: 18-19).

Jacob Mincer (1974), okul eğitimi için birincil motivasyonun bireylerin genel becerilerini geliştirmesi olduğunu ve bu nedenle beşerî sermayeyi bireylerin tamamladığı eğitim miktarıyla ölçmenin mantıklı olduğunu savunmuştur. Bu doğrultuda Mincer, ücret farklılıklarının okul başarısı ve iş başında eğitim yatırımları ile nasıl önemli ölçüde açıklanabileceğini analiz etmiştir. Bu anlayış geniş çapta kabul görmüş ve bugüne kadar emek ekonomisindeki ampirik analizlerin büyük çoğunluğunun ampirik yaklaşımında ortaya koyulmuştur. Kısmen Mincer'in analizinin gücü sayesinde, okullaşma neredeyse beşerî sermayenin ölçümü ile eş anlamlı hale gelmiştir. Bununla birlikte, ilk uluslararası modelleme çabaları ciddi veri sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak ülkelerdeki okullara kayıt oranlarının hazır ölçüleri zaman içinde okul başarısındaki değişikliklere doğal bir köprü oluşturmuştur (Hanushek, 2013: 205).

Eğitime dayalı olarak yapılan beşerî sermaye ölçümlerinden biri Psacharopoulos ve Arriagada'ya (1986) aittir. 1960-1983 dönemi ele alınarak 99 ülke için yapılan bu araştırmada beşerî sermaye ölçümü şu şekilde formüle edilmiştir:

$$S = [(L_{p1} \times D_p / 2) + (L_{p2} \times D_p) + (L_{s1} \times (D_p + D_s / 2) + L_{s2} \times (D_p + D_s) + L_h \times (D_p + D_s + D_h))] / 100$$

S: Okul yılının aritmetik ortalaması,

L_{p1} : İlköğretimi tamamlayamayan iş gücünün yüzdesi,

L_{p2} : İlköğretimi tamamlayan iş gücünün yüzdesi,

L_{s1} : Ortaöğretimi tamamlayamayan iş gücünün yüzdesi,

L_{s2} : Ortaöğretimi tamamlayan iş gücünün yüzdesi,

L_h : Yükseköğretimi tamamlayan ve tamamlayamayanların yüzdesini vermektedir.

D_p, D_s, D_h : sırasıyla, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim eğitimlerinin süresini ifade etmektedir (Şimşek M., 2006: 25-26).

Beşerî sermayenin kazanç yönlerini analiz etmek için en sık kullanılan teorik çerçevelerden biri Becker (1964) tarafından önerilen çerçevedir. Bu çerçeve, eğitime yatırım yapmanın işçilerin verimliliğini artırdığı ve bu nedenle daha fazla yıl çalışmış olanların kazancının daha yüksek olduğu fikrine dayanmaktadır. Bu teoriye dayanarak, eğitime geri dönüş oranının hesaplanması, bireylerin gelirleri ile eğitimleri arasındaki ilişkiyi ölçmeyi amaçlamaktadır. Buna göre, eğitim getirilerinin hesaplanması hem bireylerin hem de politika yapıcılarının eğitim ve işgücü piyasalarındaki eylemlerinin başarılı bir şekilde planlanması için uygun bir araçtır.

Bununla birlikte, temel olarak, uluslararası olarak okullaşma oranlarını beşerî sermayenin bir ölçüsü olarak kullanmak büyük zorluklar sunmaktadır. Ülkeler arasında beşerî sermayeyi karşılaştırırken, farklı ülkelerdeki okulların tüm ülkelerde her yıl aynı miktarda eğitim sağladığını varsaymak gerekir. Diğer bir deyişle, Japonya'daki bir okul yılı, eğitim açısından Güney Afrika'daki bir okul yılı ile aynı değere sahip olarak kabul edilir. Genel olarak bu durumun mantıksız olduğunu söylemek gerekir. Beşerî sermayenin bu ölçümüyle ilgili ikinci bir sorun, eğitim faktörünün beşerî sermayeyi geliştirmenin tek kaynağı olduğunu varsaymasıdır. Ancak, beşerî sermayeyi geliştirmenin diğer unsurlarından sağlık ve beslenmenin iyileştirilmesi gibi hususlar göz ardı edilmemelidir. Ayrıca sağlık ve eğitim arasında doğrudan bir bağlantı olduğu unutulmamalıdır (Hanushek, 2013: 206).

1.2.5.2. Maliyete Dayalı Olarak Beşerî Sermaye Ölçümü

Beşerî sermayenin ölçülmesinde kullanılan maliyete dayalı ölçüm modelinde beşerî sermaye, yatırımların bir fonksiyonu olarak ele alınmıştır. Bununla ilgili geliştirilen formül şu şekildedir (Atik, 2014: 16):

$$H_c = \sum_{t=0}^p (C_t(1+i-d)^{p-t})$$

H_c : Yatırım maliyetlerine bağlı olarak tanımlanan beşerî sermaye,

C : Direkt maliyetleri ve fırsat maliyetlerini kapsayan yatırım maliyetleri,

i : Faiz oranı,

d : Aşınma payı,

p : İçinde bulunduğumuz dönemdir.

1.2.5.3. Gelire Dayalı Olarak Beşerî Sermaye Ölçümü

Beşerî sermayenin ölçülmesinde kullanılan bu modelde, beşerî sermaye kazançların bir fonksiyonu olarak ele alınmaktadır. Bununla ilgili geliştirilen formül şu şekildedir (Atik, 2014: 15):

$$H_e = \sum_{t=p}^n \frac{E_t + B_t}{(1+i)^{t-p}}$$

H_e : Kazançlardan ve diğer faydalardan yararlanılarak hesaplanan beşerî sermaye,

E : Kazançlar (genellikle cari kazançlar ve vasıfsız iş gücüne ödenen temel ücret oranı arasındaki fark),

B : Beşerî sermaye artışından elde edilen piyasa dışı diğer kazançlar,

i : Faiz oranı,

p : İçinde bulunduğumuz dönem,

t: Ele alınan zamandır.

1.2.5.4. İnsani Gelişme Endeksi ile Beşerî Sermaye Ölçümü

İnsani gelişme, insanların seçimlerini daha uzun, daha sağlıklı ve daha dolu bir yaşam sürmelerini sağlayacak şekilde genişletmek olarak tanımlanabilir. Buna göre, insani gelişmenin “insanların seçimlerini genişletmek” olarak genel bir tanımlı yapılabilir. İnsani gelişmenin entelektüel öncülleri ILO ve Dünya Bankasının daha önceki temel ihtiyaçlar yaklaşımının yanı sıra Sen’in yetenekler yaklaşımına kadar izlenebilir (Ranis, Stewart ve Ramirez, 2000: 197). İnsani gelişme, insanların içinde yaşadığı ekonominin zenginliğinden ziyade insan yaşamının zenginliğini genişletmekle ilgilidir. İnsanlara, onların fırsatlarına ve seçimlerine odaklanan bir yaklaşımdır (UNDP, 2022).

İnsani gelişme, ilerlemenin tasavvur ediliş şekline bağlıdır. İnsanın ilerlemesini yalnızca ekonomik büyüme açısından ölçen hatalı sistem artık kullanılmamaktadır ve bu sisteme dayalı mevcut kalkınma modeli sorgulanmaktadır. Sadece ekonomik büyümeye dayalı geleneksel sistem dışında insani gelişmenin bir ölçümünü sağlamaya yönelik en önemli çaba, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmek için kullanılan, 1990 yılından itibaren insani gelişme raporlarında her yıl yayınlanan İnsani Gelişme Raporudur. Bu raporların yazarları tarafından hazırlanan hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için kullanılan insani gelişme endeksi (İGE), gelişimin ölçülmesi ve analizi için yeni olanaklar açmıştır (Vega ve Urrutia, 2001: 199). Raporda, bir ülkenin gerçek zenginliğinin insanları olduğu ve kalkınmanın amacının da uzun, yaratıcı ve sağlıklı bir yaşam sürmeleri için elverişli bir ortam yaratmak olduğu vurgulanmıştır (Gopalakrishna ve Rao, 2012: 634).

UNDP tarafından 1990-2020 yılları arasında yayınlanan insani gelişme raporlarının temel konuları aşağıdaki Tablo 1.1.’de yer almaktadır.

Tablo 1.1. UNDP İnsani Gelişme Raporları Konu Başlıkları (1990-2022)

1990	İnsani Gelişme Kavramı ve Ölçümü	2005	Eşit Olmayan Bir Dünyada Yardım, Ticaret ve Güvenlik
1991	İnsani Gelişmenin Finansmanı	2006	Yoksulluğun Ateşi: Göç, Yoksulluk ve Küresel Su Krizi
1992	İnsani Gelişmenin Küresel Boyutları	2007 2008	İklim Değişikliğiyle Mücadele: Bölünmüş Bir Dünyada İnsani Dayanışma
1993	İnsanların Katılımı	2009	Engelleri Aşmak: İnsan Hareketliliği ve Gelişme
1994	İnsan Güvenliğinin Yeni Boyutları	2010	Milletlerin Gerçek Zenginliği: İnsani Gelişmenin Yolu
1995	Toplumsal Cinsiyet ve İnsani Gelişme	2011	Sürdürülebilirlik ve Eşitlik: Herkes İçin En İyi Gelecek
1996	Ekonomik Büyüme ve İnsani Gelişme	2012	Cinsiyet Eşitliği ve Gelişme
1997	Yoksulluğu Gidermek İçin İnsani Gelişme	2013	Güneyin Yükselişi: Farklı Bir Dünyada İnsani Gelişme
1998	İnsani Gelişme İçin Tüketim	2014	İnsani Gelişmenin Sürdürülmesi
1999	İnsani Bir Çehreyle Küreselleşme	2015	İnsani Gelişme İçin Çalışmak
2000	İnsan Hakları ve İnsani Gelişme	2016	Herkes için İnsani Gelişme
2001	Yeni Teknolojilerin İnsani Gelişme İçin Kullanılması	2017	Tüketiciden İnsana Geçiş
2002	Parçalanmış Bir Dünyada Demokrasinin Oluşturulması	2018	İnsani Gelişme Endeksleri ve Göstergeleri
2003	Bin Yıl Kalkınma Hedefleri	2019	Gelirin, Ortalamaların ve Bugünün Ötesinde: 21. Yüzyılda İnsani Gelişmedeki Eşitsizlikler
2004	Günümüzün Farklı Dünyasında Kültürel Özgürlük	2020	Sonraki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen
		2021/ 2022	Belirsiz Zamanlar, Huzursuz Yaşamlar: Değişen Bir Dünyada Geleceğimizi Şekillendirmek

Kaynak: UNDP, 2022

UNDP yayınladığı raporlarda ülkeler arası gelişmişlik düzeylerinin sadece kişi başına düşen milli gelirdeki artışla ekonomik büyümenin ölçülmesinin doğru olmadığını, milli gelirin yanında diğer sosyal faktörlere de bakılmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir (Taban, 2016: 17). UNDP'nin 1990 yılından itibaren yayınladığı İnsani Gelişme Raporlarının bölgesel ve küresel düzeyde yayınlandığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum, ülkeler arası ve bölgeler arası karşılaştırma yapma olanağı sunmaktadır.

Girdi olarak görülen kaynaklar, bir kişinin seçimler yapma ve o kişinin refahını tanımlayan başarıları ortaya çıkarmak için fırsatları yakalama becerileri ve nitelikleri olan yeteneklere dayanır. Bir kişinin refahını ölçmek, bireyin okuryazarlık oranı, ortalama yaşam süresi ve standart ekonomi tarafından belirlenen gelir düzeyine göre objektif olarak ölçülür. Bu nesnel koşullar, İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ile ölçülmektedir (Croes ve Rivera, 2015: 19; Hazell, Gee ve Sharpe, 2012). İGE'nin amacı, halihazırda oldukça gelişmiş ülkeler arasında küçük ayrımlar yapabilmek değil, halen gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelişme farklılıklarını vurgulamaktır (Grubaugh, 2015: 13). İGE, ülkeleri yaşam beklentisi, eğitim ve gelir gibi çeşitli kalkınma boyutlarına göre sıralamak için kullanılan bileşik bir istatistiktir. Ekonomik gelişme, sadece büyüme hızı üzerinden değil, aynı zamanda zenginlik düzeyi, yaşam kalitesi ve gelişmişlik düzeyini gösteren eğitim, uzun ve sağlıklı yaşam, gelir düzeyi gibi diğer değişkenler açısından da değerlendirilmektedir. Bazı gelişmiş ülkeler ekonomik büyümeyi sağlasalar da servet dağılımını sağlayamadıkları için bazı sorunlarla karşılaşmaktadırlar (Biagi, Ladu ve Royuela, 2017: 160).

İnsani gelişme ekonomik büyümeyi arttırmada da kilit bir rol oynamaktadır. İnsani gelişme, ulusların gerçek zenginliğinin ana faktörlerinden biri olarak kabul edilen beşerî sermayenin geliştirilmesini temsil etmektedir. Bireylerin ekonomik performanslarını iyileştirebilecek bilgi, beceri, yetenek ve sağlık kapasitelerindeki gelişmeyi tanımlamaktadır (Rahman, Raja ve Ryan, 2020: 2).

Temel olarak İGE üç bileşenden oluşmaktadır (Kamacı ve Yazıcı, 2017: 54-55):

- Uzun ve sağlıklı bir yaşam,
- Bilgi düzeyi (eğitim) ve
- Yaşam standardı olarak sınıflandırılabilir.

İGE'nin önemli ölçütlerinden biri olan uzun ve sağlıklı yaşam, doğumda beklenen yaşam süresi göstergeleri kullanılarak ölçülmektedir. Bunun nedeni ise gelişmiş sağlık ve beslenme standartlarına sahip ülkelerde ortalama yaşam süresinin diğer ülkelere göre daha yüksek olmasıdır. Bu ortalama yaşam süresini belirleyen en temel faktör bebek ölüm hızıdır. Bunun nedeni, bebek ölüm oranlarının yüksek olduğu

ülkelerin ortalama yaşam beklentilerinin düşük olmasıdır. Ayrıca sağlık ve beslenme hizmetlerinin iyi olduğu ülkelerde vatandaşların ortalama yaşam süresi diğer ülkelere göre daha uzundur. Günümüzde insani gelişme düzeyi yüksek ülkelerin ekonomi alanında daha başarılı olduğu aşikardır. Bireyler sağlıklı ve eğitilmiş oldukları sürece daha iyi istihdam olanaklarıyla daha fazla gelir elde edeceklerdir. Bu nedenle insani gelişme, ülke ekonomik refahının artırılmasında etkili bir faktördür (Kamacı ve Yazıcı, 2017: 54-55).

İGE'nin hesaplanmasında dikkate alınan ikinci faktör olan eğitim, okuryazarlık göstergeleri ve ilk, orta ve üniversite okullarına kayıt oranları kullanılarak ölçülmektedir. İGE hesaplamalarının başladığı ilk yıllarda okullaşma oranları yerine ortalama eğitim süresi kullanılıyordu. Fakat 2010 yılında İGE hesaplamalarında değişiklik olmuştur. Eğitim boyutu, 25 yaş ve üstü yetişkinler için ortalama okul yılını ve okula başlama çağındaki çocuklar için beklenen okul yıllarını dikkate almaktadır. İGE hesaplanırken göz önünde bulundurulmuş üçüncü faktör, yaşam standardını ölçmek için kişi başına düşen GSYH'ye dayalı satın alma gücü rakamları kullanılarak ölçülmektedir (Croes, 2012: 547; Croes ve Rivera, 2015: 23; İlkay, 2019: 158-159; Taban, 2016: 17).

2010 yılı sonrası İGE hesaplama sistemine göre; eğitimde geçen ve geçmesi beklenen süre, doğumda yaşam beklentisi ve milli geliri esas alan satın alma gücü paritesi aşağıdaki parametreleri içermektedir (UNDP, 2022):

$$\text{➤ Yaşam Beklentisi Endeksi (YBE)} = \frac{YB-20}{85-20}$$

Bu endekse göre, eğer doğumda yaşam beklentisi 85 ise 1, 20 ise 0 olarak alınır.

$$\text{➤ Eğitim Endeksi (EE)} = \frac{OESE+BESE}{2}$$

$$\text{Ortalama Eğitim Süresi Endeksi (OESE)} = \frac{OES}{2}$$

$$\text{Beklenen Eğitim Süresi Endeksi (BESE)} = \frac{BES}{2}$$

$$\text{➤ Gelir Endeksi (GE)} = \frac{\ln(\text{Kişi Başına Düşen Milli Gelir}) - \ln(100)}{\ln(75,000) - \ln(100)}$$

En sonunda İGE hesaplanması için bu üç göstergenin geometrik ortalaması alınır.

$$\text{İGE} = \sqrt[3]{YBE \cdot EE \cdot GE}$$

YB: Doğumda beklenen yaşam süresi

OESE: Ortalama eğitim süresi (25 yaş üstü kişilerin resmî eğitim kurumlarında geçirdiği süresi)

BESE: Beklenen eğitim süresi (18 yaş altı bireylerin resmî eğitim kurumlarında geçirmesi beklenen süre)

GE: Kişi başına düşen millî gelir (Satın alma gücü paritesi)

Kısaca özetlemek gerekirse; İGE'nin bileşenlerinden sağlık için kullanılan gösterge, doğumda yaşam beklentisi; eğitim için, ortalama okul yılı ve beklenen okullaşma oranı; yaşam standardını ölçmek için de kişi başına düşen GSYH kullanılmaktadır. İGE hesaplanmadan önce, yaşam beklentisi, eğitim ve gelir endeksleri hesaplanır. Her bir boyuttaki göstergeleri 0 ile 1 arasındaki endekse dönüştürmek için minimum ve maksimum değerler belirlenir (Taban, 2016: 18).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), ülkelerin İnsani Gelişme Endeksini aldığı değerlere göre dört gruba ayırmaktadır. Bunlar (Atik, 2014: 17; Emirkadı, 2019: 139; Tuna ve Yumuşak, 2002: 10-11; UNDP, 2022);

- İnsani Gelişme Endeksi (<0.550) arasında olan ülkeler; düşük insani gelişme düzeyine sahip ülkeler,
- İnsani Gelişme Endeksi (0.550-0.699) arasında olan ülkeler; orta düzeyde insani gelişme düzeyine sahip ülkeler,
- İnsani Gelişme Endeksi (0.700-0.799) arasında olan ülkeler; yüksek insani gelişme düzeyine sahip ülkeler,
- İnsani Gelişme Endeksi (≥0.800) arasında olan ülkeler; çok yüksek insani gelişme düzeyine sahip ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır.

Bu çalışmada yer alan 15 Akdeniz ülkesinin son yayımlanan İGE 2020 raporuna göre gelişmişlik seviyeleri, ülkelerin sıralanışı ve aldıkları puanlar Tablo 1.2.'de verilmiştir.

Tablo 1.2. İnsani Gelişme Endeksi 2020 Raporu

Sıra	Ülke	Skor	Gelişmişlik Seviyesi
1	İsrail	0.919	Çok Yüksek Gelişmişlik
2	Slovenya	0.917	Çok Yüksek Gelişmişlik
3	İspanya	0.904	Çok Yüksek Gelişmişlik
4	Fransa	0.901	Çok Yüksek Gelişmişlik
5	Malta	0.895	Çok Yüksek Gelişmişlik
6	İtalya	0.892	Çok Yüksek Gelişmişlik
7	Yunanistan	0.888	Çok Yüksek Gelişmişlik
8	Kıbrıs Cum.	0.887	Çok Yüksek Gelişmişlik
9	Hırvatistan	0.851	Çok Yüksek Gelişmişlik
10	Türkiye	0.820	Çok Yüksek Gelişmişlik
11	Arnavutluk	0.795	Yüksek Gelişmişlik
12	Cezayir	0.748	Yüksek Gelişmişlik
13	Tunus	0.740	Yüksek Gelişmişlik
14	Mısır	0.707	Yüksek Gelişmişlik
15	Fas	0.686	Orta Gelişmişlik

Kaynak: UNDP, 2020

Tablo 1.2.'ye bakıldığında bu çalışmanın örneklemini oluşturan 15 Akdeniz ülkesinin genel olarak çok yüksek gelişmişlik düzeyine sahip olduğu, sadece Fas'ın orta düzeyde gelişmişlik seviyesine sahip olduğu ifade edilebilir. Tablo 1.2.'de yer alan ülkelerin İGE skorları ekonomik büyüme perspektifinden değerlendirildiğinde, Fas “0.686” ve nispeten Mısır “0.707” gibi ülkelerin diğer Akdeniz ülkelerine nazaran daha düşük bir ekonomik büyüme oranına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, insani gelişme ve ekonomik büyümenin doğrudan bir ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Ayrıca 2022 yılının Eylül ayında yayınlanan 2021/2022 raporuna göre, 191 ülkenin İGE rakamları, 10 ülkenin 9'unda insani gelişmede bir gerileme olduğunu göstermiştir. “*Belirsiz Zamanlar, Huzursuz Yaşamlar: Dönüşen Dünyada Geleceğimizi Şekillendirmek*” isimli rapor, küresel boyutta gerileme için dayanışma ve belirsizlikleri fırsata dönüştürmeye dair öneriler sunmaktadır. Dünya çapında yaşanan felaketler, Covid-19 salgını, Ukrayna'da ve başka yerlerde yaşanan savaşlar, yüksek

sıcaklıklar, yangınlar, fırtınalar, depremler vb., kapsamlı toplumsal dönüşümleri gerektirmektedir.

Tablo 1.3. İnsani Gelişme Endeksi 2021/2022 Raporu

Sıra	Ülke	Skor	Gelişmişlik Seviyesi
1	İsrail	0.919	Çok Yüksek Gelişmişlik
2	Malta	0.918	Çok Yüksek Gelişmişlik
3	Slovenya	0.918	Çok Yüksek Gelişmişlik
4	İspanya	0.905	Çok Yüksek Gelişmişlik
5	Fransa	0.903	Çok Yüksek Gelişmişlik
6	Kıbrıs Cum.	0.896	Çok Yüksek Gelişmişlik
7	İtalya	0.895	Çok Yüksek Gelişmişlik
8	Yunanistan	0.887	Çok Yüksek Gelişmişlik
9	Hırvatistan	0.858	Çok Yüksek Gelişmişlik
10	Türkiye	0.838	Çok Yüksek Gelişmişlik
11	Arnavutluk	0.796	Yüksek Gelişmişlik
12	Cezayir	0.745	Yüksek Gelişmişlik
13	Tunus	0.731	Yüksek Gelişmişlik
14	Mısır	0.731	Yüksek Gelişmişlik
15	Fas	0.683	Orta Gelişmişlik

Kaynak: UNDP, 2022

Tablo 1.3.’te seçilmiş 15 Akdeniz Ülkesi için verilen İGE skorları, dünya genelinde yaşanan gerilemeye rağmen turizmin yoğun olduğu Akdeniz ülkelerinin çoğunda küçükte olsa gelişme olduğunu göstermektedir. Sadece Yunanistan, Cezayir, Tunus ve Fas ülkelerinde gerileme olmuştur. Malta ve Kıbrıs ülkeleri ise daha üst sıralara çıkabilmiştir.

1.2.5.5. Diğer Endeksler ile Beşerî Sermaye Ölçümü

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından hazırlanan İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ile birlikte Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi, Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, İnsani Yoksulluk Endeksi ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi’nin yanı sıra Gezegenel Baskılara Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi’ni de içeren “2020 İnsani Gelişme Raporu” yayımlanmıştır. “Gezegensel Baskılara Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (GİGE)” adlı deneysel nitelikteki bu yeni küresel endeks, gezegene baskıları azaltırken yoksulluk ve eşitsizliklerle mücadele etmenin gerekliliğini gösteren, yeni

bir insani gelişme ölçüsü ortaya koymaktadır. Rapor bu bağlamda, ülkelerin karbondioksit emisyonu ve madde ayak izlerinden oluşan iki yeni unsuru daha hesaplamalara ekleyerek İGE yeniden uyarlanmıştır (UNDP, 2022).

Bir ülkedeki insani gelişme düzeyi, İGE'nin değerini, ülkenin büyüme hızı ise GSYH'yi gösterir. Artan çıktı seviyeleri ile ekonomik büyüme ne kadar yüksekse, İGE ve yoksullukla mücadele programlarına yapılan harcamalar da o kadar yüksek olur (Elistia, 2018: 45). Günümüzde yoksulluğun azaltılması, küreselleşen dünya için çok önemli bir konudur (Karaoulanis ve Vasiliki, 2018: 85). İGE ile birlikte hazırlanan diğer endeksler de genellikle yoksullukla mücadele için hazırlanmış, insani gelişmenin yaşanan zamana göre yeniden uyarlanmasını ve yeni bir ölçümünü gösteren raporlara dayanmaktadır.

İnsani gelişmenin kadın ve erkek arasındaki dağılımını gösteren “Toplumsal Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi” doğumda beklenen yaşam süresi, 15 yaş üstü nüfusun okuryazarlık oranı, ilk, orta ve yükseköğretime brüt okullulaşma oranları ve kişi başına GSMH oranı gibi değişkenler kullanılarak hesaplanmaktadır. Cinsiyet eşitsizliğini ölçen “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi” parlamentodaki kadın milletvekillerinin oranı, en az orta öğretime sahip yetişkin kadın ve erkeklerin oranı, her 100.000 doğumda hayatını kaybeden kadın sayısı, genç doğurganlık oranı ve işgücü piyasasına katılım oranı gibi değişkenler kullanılarak hesaplanmaktadır. UNDP tarafından 1997 yılından itibaren İnsani Gelişme Raporunda yayınlanmaya başlanan “İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE)”, bir ülkedeki yoksulluk derecesini ölçmek yerine, o ülkenin yoksullukla mücadele adına atmış olduğu adımların başarısını ve yoksullukla mücadele politikalarının etkinliğini çeşitli göstergeler yardımıyla ölçmektedir (UNDP, 2022).

Atik (2014) tarafından İYE, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkına bağlı olarak; gelişmekte olan ülkeler ve OECD ülkeleri için hesaplanmıştır. Söz konusu hesaplamalar için kullanılan değişkenler aşağıdaki Tablo 1.3'te gösterilmiştir:

Tablo 1.4. İnsani Yoksulluk Endeksi Hesaplamalarında Kullanılan Değişkenler

Endeks	Uzun ve Sağlıklı Yaşam	Bilgi Düzeyi	Yaşam Standardı
Gelişmekte Olan Ülkeler İçin	Doğumda 40 yaşına kadar hayatta kalma beklentisi	Okuryazar olmayan yetişkinlerin oranı	-Güvenilir su kullanamayan nüfus -Beş yaşın altındaki kötü beslenen çocuk oran
Seçilmiş OECD Ülkeleri İçin	Doğumda 60 yaşına kadar hayatta kalma beklentisi	-Fonksiyonel okuryazarlık becerisi olmayan yetişkinler -Uzun dönem işsizlik oranı	Yoksulluk düzeyinin altında yaşayan nüfus

Kaynak: Atik, 2014: 19

“Çok Boyutlu Yoksunluk Endeksi” (ÇBYE) aynı dönemde yaşayan insanların maruz kaldığı ciddi yoksunlukları göstermek amacıyla UNDP tarafından geliştirilmiş bir endekstir. 1997 yılından bu yana yayınlanan İYE’nin yerine son yıllarda yayınlanmaya başlanan ÇBYE çok boyutlu yoksunluğun etki ve yoğunluğunu ölçmektedir. Bu endeks, yoksullukla mücadele eden ülkelerin genel durumunu yansıtmakta ve yoksullukla mücadele eden toplumların özelliklerini karşılaştırma imkânı sağlamaktadır. Hane halkı anketlerinden elde edilen mikro veriler ÇBYE’yi hesaplamak için kullanılmaktadır. İGE’ye benzer şekilde ÇBYE, hane düzeyindeki yoksunlukları üç boyutta (eğitim, sağlık, yaşam standardı) ele almaktadır. ÇBYE’ye göre bir hanenin çok boyutlu yoksun sayılabilmesi için aynı anda birçok göstergeden yoksun kalması gerekmektedir. Örneğin bir kişi ölçülen göstergelerin en az %30’undan yoksunsa bu çok boyutlu yoksunluk olarak ifade edilir (UNDP, 2022).

1.2.6. Beşerî Sermaye ve Sosyal Sermaye İlişkisi

Beşerî sermayenin bir toplumda etkili olabilmesi için sosyal sermayeye de ihtiyaç vardır. Yardımlaşma ve iş birliğini kolaylaştıran, normlar, sosyal ağlar ve güven olarak tanımlanan sosyal sermaye, toplumu bir arada tutan, toplumun sağlıklı bir şekilde gelişmesine ve her türlü ilişkide rasyonel davranılmasına imkân veren bir özelliğe sahiptir (Fukuyama, 2000: 3). Bu alana en önemli katkılar Bordieu (1986), Burt (1992), Coleman (1988) ve Putnam (1995) tarafından yapılmıştır. Sosyal sermaye, aktörler arasındaki sosyal ağların rekabet avantajına etkilerini daha iyi anlamak için geliştirilmiş ve analiz edilmiştir (Camprubi, Guia ve Comas, 2008: 49).

Sosyal sermaye, aktörün sosyal yapısında mevcuttur. Sosyal sermayenin diğer kaynak türlerinden temel farkı, sosyal yapının sosyal sermayeyi içeren boyutudur. Üç farklı toplumsal yapıdan söz edilmektedir. Bunlardan ilki piyasa ilişkileri yani para veya takas yoluyla mal veya hizmet alışverişidir. İkincisi, hiyerarşik ilişkiler; maddi veya manevi güvence karşılığında, otoriteye biat edilesi durumudur. Üçüncüsü, iyilik ve hediye alışverişi olarak tanımlanan sosyal ilişkilerdir. İşte sosyal sermayenin altında yatan sosyal yapıyı oluşturan ilişki türleri sosyal ilişkileri oluşturmaktadır (Adler ve Kwon, 2002: 18).

Sosyal sermayeyi toplumsal çevrenin güvenilirliğine bağlı olan yükümlülükler ve beklentiler, toplumsal yapı içindeki bilgi akışı kapasitesi ve yaptırımlarla birlikte gelen normlar oluşturmaktadır. Sosyal sermayeyi diğer sermaye biçimlerinden ayıran en önemli özellik; sosyal sermayenin kamu yararı özelliğidir. Diğer sermaye biçimlerinin aksine, sosyal sermaye, aktörler ve aktörler arasındaki ilişkilerin yapısına bağlıdır. Aktörlerin kendisinde veya üretimin fiziksel uygulamalarında yer almaz. Fiziksel sermaye üretimi kolaylaştıran araçların şekillendirilmesinde kullanılan malzemelerin değişimiyle oluşmaktadır. Beşerî sermayede benzer şekilde, kişilerin farklı durumlara yeni şekillere uyumunu sağlayan bilgi, beceri ve kapasiteleri ile ortaya çıkarak kişilerde değişimlere sebep olabilmektedir. Sosyal sermaye kişiler arasındaki eylemleri kolaylaştıran ilişkilerin değişimleri aracılığıyla oluşur. Sosyal sermaye kişiler arasındaki ilişkilerde var olduğu için daha az elle tutulur bir sermaye biçimidir. Fiziksel sermaye ve beşerî sermaye gibi sosyal sermaye de üreticinin etkinliğini kolaylaştırır. Örneğin, içinde yoğun güven olan bir grup, güvenin bulunmadığı bir gruptan daha başarılı olabilir (Coleman, 1988).

Sosyal sermaye, karmaşık ilişkisel ağlar oluşturan sosyal aktörler arasındaki yoğun etkileşimler nedeniyle ortaya çıkar. Bu tür etkileşimler, bilgi alışverişini ve yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere yaptırım uygulanmasının yanı sıra yükümlülüklerin veya beklentilerin oluşturulmasını kolaylaştırır. Yoğun etkileşimler nedeniyle, bireyler iki tür bilgiye sahip olma eğilimindedir, bunlardan biri doğrulanmasını sağlayan ortak bir bilgidir, böylece sonunda güvenilirliğini artırır, diğeri ise bireyin rekabet avantajı elde etmesini sağlayan kusurlu bilgilerdir. Bilgi

edinme ve yayma, zaman alıcı ve maliyetli olduğundan, önemli sosyal sermaye sağlar. Sosyal sermaye teorisi sosyal sermaye ve kazanç arasında bir ilişki olduğunu varsayar (Coleman, 1990), çünkü sosyal sermaye, insanlar arasındaki ilişki araçsal eylemi kolaylaştıracak şekilde değiştiğinde değer yaratır. Sosyal sermaye, bireyler arası ilişkiler arasında kalıcı bir ağa sahip olması nedeniyle bireye tahakkuk eden kaynakların toplamı olarak tanımlanmaktadır (Barros ve Barros, 2005: 47-48). Dolayısıyla, beşerî sermayede başlayan ve sosyal sermayede sona eren bir düzen olduğu varsayılmaktadır. Beşerî sermaye olmadan, bir bireyin sosyal sermaye getirisi elde etme olasılığı daha düşüktür. Örneğin, aynı eğitim seviyesine sahip iki birey arasında, bir kuruluş tarafından seçilecek kişi, en iyi itibar ve referanslara sahip, önde gelen akademik kurumlardan derecesi olan kişidir. Bu özellikler sosyal sermaye ile olumlu ilişkilidir. Bu nedenle, bireylerin kazançlarını en üst düzeye çıkarmak için önce uygun eğitimi alması ve sonra sosyal bağlar kurması gerekmektedir. Şirketlerin kazancını artırmak için sosyal becerilerin öğretilmesi de gereklidir (Barros ve Barros, 2005: 58-60; Barros ve Santos, 2009: 99).

Adler ve Kwon (2002) da sosyal sermayenin faydalarından bahsetmiştir. Buna göre, sosyal sermayenin faydalarından ilki bilgidir: sosyal sermaye, aktöre daha geniş bilgi kaynaklarına erişim imkânı sağlar ve bilginin kalitesini, uygunluğunu ve güncelliğini artırır. Sosyal sermayenin aktöre sağladığı ikinci fayda, etki, kontrol ve güçtür. Burt (1992), sosyal sermayenin girişimciye verdiği güce odaklanmıştır. Ona göre bağlantısız gruplar arasında aracılık yapan girişimciler bu sayede bir güce sahip olurlar. Girişimci, kurduğu köprü sayesinde bilgi akışını kontrol altında tutabildiği için köprünün her iki tarafındaki aktörlerin çıkarları doğrultusunda söz sahibi olabilir. Sosyal sermayenin aktöre sağladığı üçüncü fayda dayanışmadır. Güçlü sosyal normlar ve inançlar, yüksek düzeyde bir ağ mekanizmasıyla, bazı yazılı olmayan kurallara uyum sağlar ve resmi gözetim ihtiyacını azaltır (Adler ve Kwon, 2002: 30).

Sosyal sermayenin kullanımı, turizm endüstrisi ve diğer sektörler arasında artan etkileşim ve ağ bağlantıları ile gözlemlenebilir. Turizm gelişimi, ev sahibi topluluklarda ve kuruluşlarda kültürel ekonomi olarak adlandırılan sosyal sermayenin büyümesini teşvik edebilir. Örneğin Barros ve Santos (2009: 101) Portekiz'de otel

yöneticilerinin kazancında eğitim ve sosyal bağların rolünü ele almıştır. Beşerî sermayenin sosyal sermayeden daha önemli olduğunu ve beşerî sermayeden sosyal sermayeye uzanan bir sıralama düzeni oluşturduğunu da açıklamıştır. Sonuç, beşerî sermaye ve sosyal sermaye arasında anlamlı bir pozitif ilişki olduğunu göstermektedir. Otel yöneticilerinin önce uygun eğitim alması ve ardından kazançlarını en üst düzeye çıkarmak için sosyal bağlar kurması gerektiği ifade edilmiştir.

1.2.7. Beşerî Sermaye ve Fiziki Sermaye İlişkisi

Beşerî sermaye kişiden ayrılamaz, alınamaz. Fakat fiziki sermayeye el konulabilir. Beşerî sermayenin dayanıklılığı sahip olduğu kişinin ömrü ile sınırlıdır. Beşerî sermaye insana yatırım yaparak elde edilir. Bu yatırımların yapılmasında kamu ve özel sektörün, ailelerin ve bireylerin teşvikleri önemli bir yer tutar. Beşerî sermaye gözle görülemez. Gözlemlenebilir olan beşerî sermayenin etkisidir. Beşerî sermayenin içsel etkileri, yani okullaşma, öğrenim, iş başında eğitim, diğer iş deneyimleri, sağlık durumu, bireyin ailesinin ve kendisinin ekonomik verimliliği, geliri ve refahı gibi etkiler, gözlemlenebilir önemli unsurlardır. Ayrıca güçlü bir beşerî sermayeye sahip olmanın olumlu dışsal etkileri de vardır. Bu dış etkinin anahtarı beşerî sermayenin yoğunluğudur (örneğin beşerî sermaye stoku fazla olan zenginleşmiş büyük milletler). Fiziki ve beşerî sermayenin niteliğindeki artışlar, özellikle bilgi birikiminden kaynaklanmaktadır. İnsanların edindiği yeteneklerin değeri, ücretlerde, kazançlarda, ödüllerde ortaya konan ölçütlerdir. Teknolojik ilerlemeler de kişilerin beşerî sermayesinin bileşenlerinden oluşan özel becerilere sahip insanlar tarafından gerçekleştirilir (Schultz, 1993: 14-15).

Üretim sürecinde birlikte yer alan fiziki ve beşerî sermaye arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar Karagül (2002) tarafından şu şekilde özetlenmiştir:

- ***Beşerî sermaye yatırımları bireylerin yaşam standardını artırır:*** Fiziki sermayeye yapılan yatırım gibi beşerî sermayeye yapılan yatırım sadece üretim sürecini etkilemez. Örneğin, fiziki sermayeye yapılan yatırımın aksine eğitim ve sağlık alanındaki beşerî sermayeye yapılan yatırımlar,

bireylerin yaşam standartlarını iyileştirmeye ve toplumsal refahı artırmaya yardımcı olur. Yüksek eğitilmiş sağlıklı insanların yaşam beklentileri ve iş verimliliği, bu niteliklere sahip olmayan insanlara göre daha fazla gelişmiştir.

- **Beşerî sermaye dinamik bir yapıya sahiptir:** Beşerî sermayeyi değişen koşullara uyum sağlama yeteneği olarak ifade eden Schultz ve Nelson-Phelps gibi iktisatçılar açısından bakıldığında, beşerî sermayenin dinamik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Buna göre beşerî sermaye, yapısını değiştirerek ve şirketlerin üretim süreçlerinin yeni gelişmelere uyumunu kolaylaştırarak değişen çevre koşullarına fiziki sermayeden farklı tepkiler vermektedir. Beşerî sermayenin dinamik yapısı, fiziki sermaye yatırımında olduğu gibi beşerî sermaye yatırımının üretim alanıyla sınırlı kalmasını engellemektedir. Örneğin, fiziki sermaye yatırımları, yeni makine ve ekipman alımı yoluyla üretim ölçeğini artırabilir veya üretim sürecini modernize edebilirken, beşerî sermayeye yapılan yatırımlar, yönetim ve pazarlama becerilerini geliştirebilir ve mevcut olanı daha verimli kullanmak için yeni teknolojiler geliştirerek daha fazla verim alınmasını sağlayabilir.
- **Beşerî sermaye aktiftir:** Fiziki sermaye tamamen insan faktörüne, hangi aşamada ve ne ölçüde kullanıldığına bağlıdır. Başka bir deyişle, sermayenin fiziksel unsuru yapısal olarak pasiftir. Öte yandan beşerî sermaye unsuru ile ilgili olarak aynı ifadeleri kullanmak mümkün değildir. Çünkü beşerî sermaye, hem değişen koşullara uyum sağlama yeteneği hem de üretim sürecinde bağımsız bir rol üstlenme yeteneği ile aktiftir.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere beşerî sermaye ile fiziki sermaye arasında açık farklar bulunmaktadır. Bu iki sermaye türü arasında önemli farklılıklar olmakla birlikte, üretim sürecinde fiziki ve beşerî sermaye birbirini tamamlayabilmektedir. Üretilen mala veya üretim teknolojisine bağlı olarak fiziki ve beşerî sermayenin belirli oranlarda bir araya getirilmesi gerekmektedir. Yani sadece fiziki sermaye veya beşerî sermaye ile üretim yapmak mümkün değildir (Karagül, 2002: 85). Beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, 20. yüzyıl sonuna

doğru önem kazanmaya başlamıştır. Ekonomik büyümenin kaynağı sadece fiziki sermayeye yapılan yatırım değildir. Ekonomik büyüme veya gelişme için fiziki sermaye yatırımı gerekli olsa da tek başına yeterli değildir. Ekonomik büyüme, birçok faktörden farklı derecelerde etkilenen karmaşık bir süreçtir. Bu süreçte oldukça önemli yer tutan unsurlardan biri de beşerî sermayedir (Manga vd., 2015: 45; Yaylalı ve Lebe, 2011: 42).

Beşerî sermaye, bir işçinin daha fazla çıktı üretmesini sağlar. Beşerî sermaye emeğin üretkenliğini, emeğe olan talebi ve dolayısıyla istihdamı artırır. Ayrıca herhangi bir ekonomide beşerî sermaye stokunun artması fiziki sermayeye yapılan yatırımı, bu da üretimi artırır (Quadri ve Waheed, 2011: 4). Lucas (1988) ve Rebelo'nun (1991) modellerinde fiziki sermaye gibi beşerî sermaye de üretim faktörleri arasında sayılmaktadır. Başka bir deyişle, bir ekonomi nasıl fiziki sermayeye yatırıma ihtiyaç duyuyorsa, aynı zamanda beşerî sermayeye de yatırıma ihtiyaç duyar. Beşerî sermaye olarak vurgulanan terim genellikle eğitim yoluyla ortaya çıkmakla birlikte iş sürecinde yaparak öğrenme yoluyla da kendiliğinden ortaya çıkabilmektedir. Beşerî sermayeye yatırım, eğitimde harcanan zamanın fırsat maliyeti olarak tanımlanmaktadır. Lucas (1988), bireylerin beşerî sermayesini artırmanın kendi üretkenliklerini artırmanın yanı sıra tüm üretim faktörlerinin üretkenliğine katkı sağladığını da belirterek, hükümetlerin eğitime ve teknolojik altyapı geliştirmeye yönelik her türlü yatırımının beşerî sermaye birikimini olumlu etkileyeceğini ve fiziki sermayeye yapılan yatırımın etkisinden daha fazla büyümeye yol açacağını ifade etmiştir.

Buraya kadar beşerî sermaye ile fiziki ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiler ve farklılıklar incelenmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse; fiziki sermaye genellikle mülkiyet haklarına sahip olunabilen malları oluşturur. Böylece fiziki sermayeye sahip olan kişiye sermayenin sağladığı yararlardan faydalanma imkânı sağlar. Nasıl fiziki sermaye, üretimi kolaylaştıracak araçlar oluşturmak için malzemelerdeki değişikliklerle yaratılırsa, beşerî sermaye de yeni yollarla hareket etmelerini sağlayan beceri ve yetenekleri ortaya çıkaran kişilerde meydana gelen değişikliklerle yaratılır.

Beşerî sermayede de zamana ve kaynaklara yatırım yapan kişi (örneğin okulda eğitim gören bir öğrenci), karşılığında yüksek maaşlı bir iş, tatmin edici bir statü, daha iyi bir vizyona sahip olmanın verdiği memnuniyet gibi eğitimin getirdiği faydalardan yararlanabilir. Fakat sosyal sermayede durum daha farklıdır. Sosyal sermaye, eylemi kolaylaştıran kişiler arasındaki ilişkilerdeki değişikliklerden kaynaklanır. Örneğin toplumsal normları ve yasaları olan toplumsal yapı çeşitleri onları oluşturan kişi veya kişilere birincil olarak fayda sağlamayabilir. Bir semtten taşınma kararı aldığınızda, sosyal sermaye kişiler arasındaki ilişkileri içerdiği için, diğer kişiler bundan dolayı ciddi kayıplar yaşayabilir. Başka bir örnek vermek gerekirse, kendisi yeterince bilgili olduğu için, başka birinin bilgi kaynağı olan bir kişiyi ele alalım. Kişi bu bilgiyi kendi yararı için edinmiştir. Başkalarının faydalanması için değildir. Fiziki sermaye tamamen gözlemlenebilir maddi biçimde somutlaşmıştır, beşerî sermaye bireyin edindiği bilgi ve becerilerde somutlaşmıştır, sosyal sermaye insanlar arasındaki ilişkilerde daha az somuttur. Sosyal sermaye de fiziki sermaye ve beşerî sermaye gibi üretim etkinliğini kolaylaştırır. Örneğin, yüksek bir güvenin olduğu bir grup, güvenin olmadığı bir gruptan çok daha fazlasını başarabilir (Coleman, 1988: 112).

1.3. Ekonomik Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme kavramı belirli bir dönemde üretilen mal ve hizmet miktarındaki artış olarak tanımlanabilir (Rahman, Raja ve Ryan, 2020: 3). Ekonomik büyüme kavramı, üretim miktarında yaşanan artışların yıldan yıla milli gelir üzerinde oluşturduğu pozitif gelişmelerdir. Ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için, ülkelerin emek, doğal kaynaklar, fiziki sermaye, beşerî sermaye ve teknolojiye de yararlanarak üretimin gerçekleştirilmesi, hedeflenen oranda çıktı elde edilebilmesi gerekmektedir. Özellikle iş gücünün sahip olduğu nitelikleri gösteren beşerî sermaye üzerine yoğunlaşan ülkeler, ekonomik büyüme açısından daha fazla rekabet avantajı sağlamaktadır (Emirkadı, 2019: 133).

Makro ekonomi kısa ve uzun dönemdeki işleyişleri ele almaktadır. Uzun dönemdeki incelemeler “ekonomik büyüme”, kısa dönemdekiler “konjonktür dalgaları” adı altında incelenmektedir. 1776 yılında Adam Smith tarafından yazılan “Ulusların Zenginliği” isimli ünlü eseri uzun dönemli ekonomik büyüme sorunlarının

ele alınmaya başladığı tarihtir. Bu dönem 1936 yılına kadar süren 160 yıllık bir süreci kapsamaktadır. 1929 Dünya Ekonomik Buhranının sebep olduğu büyük ölçekli ve kalıcı işsizlik, dikkatleri uzun dönem ekonomik büyüme sorunlarından kısa dönemli konjonktür dalgalanmalarına yöneltmiştir. John Maynard Keynes 1936'da yayınlanan "Genel Teori" kitabı ile istikrarsızlığa yol açan kapitalizmin yapısal özellikleri üzerinde durmuş, temel inceleme dönemi olarak kısa dönem ekonomik sorunları ele almıştır. Ekonomik büyüme teorilerinin amacı, bir ülkedeki ekonomik büyüme oranlarının nedenlerini, ülkeler arasındaki büyüme hızı farklılıklarını ve kişi başına düşen gelir farklılıklarının nedenlerini açıklamaktır (Bocutoğlu, 2019: 569).

Yüksek gelir seviyeleri, yüksek yaşam standartlarını yansıtır. Gelişmiş, zengin bir ülke ile daha az gelişmiş bir ülke kıyaslandığında, yaşam kalitesi, yaşam standartları ve sağlık açısından çarpıcı farklılıklar bulunmaktadır. Bir ülke nasıl diğerinden otuz kat daha zengin olabilir? Cevap, büyüme oranlarındaki farklılıklarda yatmaktadır. Bir tarihte aynı başlangıç gelir düzeyine sahip A ve B ülkelerini ele alalım. A ülkesinin kişi başına düşen gelirin sabit kaldığını, B ülkesinin ise kişi başına %2 büyüdüğünü hayal edelim. 200 yıl içinde B ülkesi A ülkesinden 52 kat daha zengin olacaktır. Genel olarak, mevcut bilgilere dayanarak, kişi başına gelirdeki ekonomik performanstaki mevcut ülkeler arası farklılıkların kökenlerinin 18. yy. sonlarında ve 19. yy. başlarında olduğu sonucuna varılabilir. Bu farklılık, dünyadaki birçok ülkenin modern ve sürdürülebilir ekonomik büyüme sürecini başlatmasıyla aynı zamanda gerçekleşmiştir. Bu nedenle, modern ekonomik büyümeyi anlamak sadece kendi başına ilginç ve önemli olmakla kalmaz, aynı zamanda günümüzde kişi başına gelirdeki ülkeler arası farklılıkların nedenlerini anlamanın da anahtarıdır (Acemoglu, 2007: 11-18).

Modern ekonominin temellerini atan Adam Smith'ten bu yana, zengin ve fakir arasındaki uçurum, 18. ve 19. yy. ekonomistlerinin çoğu için anlaşılacak bir düzeye yükselmiştir. Bu büyük eşitsizliğin temelinde, dünya çapındaki farklı büyüme deneyimi yatmaktadır. Ülkelerin bazıları, 19. ve 20. yüzyılın başlarında hızla büyürken, diğerleri durgunlaşmıştır. Bu farklı büyüme, kişi başına gelirden ve bugüne kadar devam eden yaşam standartlarında büyük bir boşluğa yol açmıştır. Doğal olarak,

ekonomik büyüme bu tür boşlukları hızla kapatma gücüne de sahiptir. Bu nedenle, bir ulusun büyüme oranındaki yüzde birkaç değişikliğin sonuçları, bir veya iki kuşakta vatandaşlarının refahı ve yaşam standartları üzerinde büyük sonuçlar doğurabilir. Dolayısıyla büyüme sürecindeki siyasi, sosyal ve demografik unsurlar çok önemlidir (Acemoglu, 2012: 545).

Ülkelerin ekonomik büyüme oranları birbirinden farklıdır. Bu farklılıklar ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar, iş gücü, teknoloji düzeyi, sermaye birikimi gibi birçok faktörden kaynaklanmaktadır. Bu faktörler tarafından belirlenen ekonomik büyüme, bir ülkenin genellikle bir yıl içinde üretim kapasitesinde veya reel gayri safi yurt içi hasılasında (GSYH) görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışları ifade eder. Kişi başına düşen gelir açısından değerlendirildiğinde; büyüme, hem bir toplumdaki ekonomik faaliyetlerin ölçeğinde oluşan artışları, hem de kişi başına düşen artışı ifade etmektedir. Kişi başına reel gelir veya hasılda meydana gelen artışın büyüme olarak değerlendirilebilmesi için bu artışın süreklilik göstermesi gerekmektedir. Çünkü ekonomik büyüme kısa dönemli statik bir olgu değil, uzun dönemli dinamik bir olguyu ifade eder. Ekonomik büyüme, tam istihdam altında kullanılan kaynakların daha verimli kullanılmasıyla ve tam istihdamda kullanılan kaynak miktarına yenilerinin eklenmesiyle gerçekleşmektedir. Ekonomik büyümenin nasıl gerçekleştiği üretim imkanları eğrisi ile açıklanır. Bir ekonomide üretim kapasitesinin artması ve teknolojik ilerlemeye bağlı olarak potansiyel reel GSYH düzeyinin yükselmesi üretim imkanları eğrisini sağa kaydırır ve bu durum ekonomik büyümenin gerçekleştiği anlamına gelir (Taban, 2016: 26).

Ekonomik büyümenin başlıca özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Taban, 2016: 21-22):

- Ekonomik büyüme rakamlarla ifade edilebilen yani kantitatif bir kavramdır. Yıllar itibarıyla ekonomik büyümede meydana gelen değişiklikler rakamlarla ifade edilmektedir.
- Ekonomik büyüme uzun döneme dayalıdır. Yatırımların arttırılması, üretim artışının sağlanması ve ekonomik yapının değişmesi uzun dönemde mümkün olmaktadır.

- Ekonomik büyüme nominal bir artışı değil reel artışı ifade eder. Nominal GSYH belirli bir dönemde üretilen tüm malların miktarları ile o dönemdeki fiyatların çarpımlarının toplamına eşittir. Yıllan yıla üretim ve piyasa fiyatlarının değışmesi bile milli geliri belli bir oranda artırmış olacaktır. Dolayısıyla nominal GSYH'den fiyat değışikliklerinin arındırılması ile reel GSYH'ye ulaşılmakta ve hasıladaki fiyat artışlarının etkisi giderilerek, gerçek ve fiziki üretimdeki değışmeleri görmek mümkün olmaktadır.
- İkame yatırımları ekonomik büyümeyi göstermez. Örneğın beş katlı bir binanın yıkılıp yerine beş katlı bir binanın yapılması durumunda ekonomik büyümeden söz edilemez. Burada ikame yatırımı söz konusudur. Eğer yıkılan beş katlı binadan daha fazla katlı bir bina yapılırsa, beşin üzerindeki katlar büyümeyi ifade edecektir.
- Ekonomik büyüme gelir dağılımını iyileştirici bir özelliğe sahip değildir. Reel GSYH'deki %5 oranındaki bir artış, tüm bireylerin gelirlerinin aynı oranda büyüdüğünü göstermez.
- Ekonomik büyüme dinamik bir özelliğe sahiptir. Büyümeyle birlikte ekonomide hareketlilik ve istikrarsızlıkta görülür. Daha hızlı büyüyen bazı bölgeler veya sektörler olabilir. Birtakım gelişmelerin yaşandığı durumlarda bazı sektörlerin önemini kaybetmesi çeşitli sorunlara yol açabilir.
- Ekonomik büyüme makro bir olgudur. Yani sadece bölgeler ve sektörleri değil, aynı zamanda ekonominin tümünü kapsar.

Ekonomik büyümenin nihai amacı, insanlara daha iyi bir yaşam kalitesi sağlamaktır. Aynı zamanda daha fazla istihdam olanağı sağlar. Daha yüksek çıktı ve makul ekonomik büyüme nedeniyle, yeni firmalar ekonomiye girer ve mevcut firmalar daha fazla işçi almaya başlar. Daha yüksek ekonomik büyüme ile vergi gelirleri artar ve hükümet kamu hizmetlerine daha fazla harcama yapabilir. Ekonomik büyüme aynı zamanda ekonomik büyümenin akışını daha da hızlandıran yatırımları da teşvik eder. Ekonomik büyümenin diğer faydaları arasında daha düşük ulusal borç, çevreyi korumak için daha fazla kaynak bulunması vb. sayılabilir.

Faydaların yanı sıra ekonomik büyümenin izlenmesi gereken bazı maliyetleri de vardır. Ekonomik büyüme devam ederse, durgunluğun izleyebileceği yüksek enflasyonu beraberinde getirir. Aynı zamanda ithalat harcamalarını artırır ve cari açığı artırabilir. Artan ekonomik büyüme, kirlilik, ormansızlaşma vb. açısından çevresel maliyetleri olan artan çıktıya yol açar. Yenilenemeyen kaynakların tükenmesine de neden olabilir. Ekonomik büyüme genellikle ekonominin küçük bir bölümünü oluşturan belirli insan gruplarına yarar sağlar ve bu da eşitsizliğe yol açar. Bu faydalar ve maliyetler insanlar tarafından farklı şekillerde paylaşılmaktadır. Tüketiciler, daha fazla üretim nedeniyle daha iyi durumda, ancak enflasyon nedeniyle daha kötü durumda kalabilirler. Nitelikli işçiler artan ücretlerden yararlanırken vasıfsız emek nedeniyle, istihdam olanaklarının olmaması durumunda zarar görebilirler. Üreticiler, artan verimlilik nedeniyle daha iyi durumda olabilir. Ancak artan rekabet nedeniyle daha kötü durumda da olabilirler. Koşulları ekonominin genel refahını artıracak şekilde yönetmek yöneticilerin elindedir (Rahman vd., 2020: 3).

1.3.1. Ekonomik Büyümenin Kaynakları

Ekonomik büyüme işgücünün miktarına ve kalitesine bağlı olarak belirlenir. Sermaye birikimi mevcut gelirin bir kısmının tasarruf edilerek yeniden yatırıma dönüşmesiyle ekonomik büyümeye katkıda bulunur. Bol doğal kaynağa sahip ülkeler avantajlı olmasına rağmen tek başına doğal kaynaklar büyümeyi sağlamaz. Teknoloji düzeyi büyümenin en belirleyici faktörlerindendir. Teknoloji özellikle verimlilik artışı nedeniyle büyümeye katkıda bulunur. Bu temel faktörlerin dışında beşerî sermaye, kültür, kurumsal yapı, girişimcilik gibi pek çok faktörde büyümeye katkı sağlayan diğer kaynakları oluşturur (Taban, 2016: 47). Ekonomik büyümenin dört temel belirleyicisi; sermaye birikimi, doğal kaynaklar, teknolojik gelişme düzeyi ve insan (emek) faktörü olmak üzere aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

1.3.1.1. Sermaye Birikimi

Sermaye belirli bir teknolojiye özgüdür (Chari ve Hopenhayn, 1991: 1143). Üretimin artmasını sağlayan aletler, makineler, fabrika ve donanım, ulaşım sistemleri ve araçları fiziki sermayeyi oluşturur. Sermaye birikimi mevcut gelirin bir kısmının

tasarruf edilip üretim ve geliri arttırmak amacıyla yatırıma dönüştürülmesiyle oluşur (Taban, 2016: 32).

Sermaye birikimi, gittikçe artan ve kendi kendini besleyen bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte belirli aşamalardan oluşmaktadır. Bunlar (Berber, 2019: 41-42):

- Ekonomide sermaye birikimi ve tasarruf oranlarının büyüklüğü için bu oranların artırılması gerekmektedir.
- Finans ve kredi kurumlarının olması ve bunların gereken durumlarda kredi sağlama becerisi olmalıdır.
- Son olarak tasarrufları yatırımlara dönüştürebilecek başarılı girişimcilere ihtiyaç vardır.

Sermaye birikimi, ekonomik büyümenin arkasındaki önemli bir güçtür. Sermaye birikimine yönelik yatırımlar ekonomik büyümeyi teşvik eder. Sermaye birikimi için fiziki sermayeye yapılan yatırıma ek olarak, beşerî sermayeye yapılan yatırım da ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Eğitim düzeyi gelişmiş sağlıklı bir işgücü, belirli bir kaynak tabanı için daha fazlasını üretebilir (Lucas 1988; Barro 1991).

1.3.1.2. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynaklar, insan ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kullanılabilen veya kullanılabilecek nitelikteki tüm doğa varlıklarını ifade eder (Taban, 2016: 34). Ekonomik anlamda doğal kaynaklar; bir ülkenin sahip olduğu toprak bütünlüğü, verimli topraklar, su kaynakları, iklim, denize yakınlık ve deniz kaynakları şeklinde sayılabilir. Dünyada ekvatora yakın tropik bölgelerde kişi başına üretim ve gelir değerleri dünya ortalamasının altındadır. Ancak ekvator çizgisine uzak ılıman bölgelerde dünya ortalamasının iki katına yakındır. Fakat daha zengin doğal kaynaklara sahip olmak gelişimi pozitif yönde etkilese de gelişimi otomatik olarak sağlayacağını düşünmek öngörüsünden çok daha karmaşıktır. Bu duruma doğal kaynaklar bakımından fakir sayılabilecek Japonya, İsviçre, G. Kore gibi ülkelerin doğal kaynak zengini olarak bilinen Brezilya, Kolombiya, Meksika, İran, Irak gibi

lkelerden çok daha fazla gelişmiş olduğu bariz bir örnektir. Doğal kaynakların etkin ve verimli bir şekilde israf edilmeden kullanılabilmesi için yüksek teknolojiye sahip olunması gerekmektedir. Bu noktada az gelişmiş ülkelerin karşı karşıya kaldıkları problem, doğal kaynakların kıtlığı değil yüksek teknolojiye sahip olamamalarıdır. Doğal kaynaklardan yararlanmak için yeni ürünlerin keşfi ve yeni tekniklerin kullanılması gerekmektedir (Berber, 2019: 42-43).

Doğal ve kültürel kaynaklar önemli turistik potansiyellerdir. Turizm sektöründeki doğal kaynaklar tükenmeye başlarsa, insanlar rekabetçi imalat sanayilerinin bıraktıkları kadar hızlı ve kolay geri dönmeyeceğinden endişe duyabilirler (Zeng ve Zhu, 2011: 538). Bu nedenle, bu varlıkların değerini korumak için sürdürülebilir yönetim uygulamaları gereklidir. Doğal kaynakların korunması, yerel halkın yaşam kalitesinin yanı sıra turistik teklifin kalitesini de artırır (Jordan, Havadi-Nagy ve Maroşi, 2016: 216).

1.3.1.3. Teknolojik Gelişme Düzeyi

Teknoloji, bir mal veya hizmetin üretimi için gerekli olan tüm bilgi, organizasyon ve teknikleri ifade eder. Uluslar, endüstriler ve firmalar arasındaki teknoloji farklılıklarının, üretkenlik farklılıklarına yol açan temel faktör olduğu iyi bilinmektedir ve içsel yenilik ve teknoloji modellerinde çok ilerleme kaydedilmiştir (Acemoglu, 2012: 546).

lkeler arasında kişi başına gelir ve işçi verimliliğinde neden bu kadar büyük farklılıklar var? Neden bazı ülkeler hızla büyürken diğer ülkeler durgunlaşıyor? Ekonomik büyümeyi uzun sreler boyunca sürdüren nedir ve sürekli büyüme neden 200 yıl kadar önce başlamıştır? Bütün bu soruların cevabı, ekonomik büyümenin ve ülkeler arası gelir farklılıklarının mekaniğini gösteren iyi formüle edilmiş bir dizi model gerektirmektedir. Klasik büyüme modelleri ve neo-klasik modeller yatırım ve beşerı sermayeye yaptıkları vurgu ile iyi bir başlangıç noktası sağlayabilir. Ancak, klasik modeller, teknolojiyi en iyi ihtimalle bir kara kutu gibi dışsal bir faktör olarak ele almaktadır. Ancak teknoloji bu kadar önemliyse, neden ve nasıl ilerlediğini ve

lkeler arasında neden farklılık gösterdiğini anlamak gerekmektedir (Acemoglu, 2007: 29-32).

Yeni teknolojiler genellikle yavaş benimsenir. Üstün teknolojiler mevcutken bile, insanlar eski teknolojilere yatırım yaparlar. Gelecekte daha da iyi teknolojilerin geleceği beklentisi, yeni teknolojileri benimsemeye yönelik kararları etkiler. Çünkü bir teknolojiye yapılan yatırımın marjinal ürünü, o teknolojiye özgü mevcut sermaye ile artar, böylece yeni ve eski sermaye üretimde tamamlayıcı girdilerdir. Sürekli olarak yeni ve üstün teknolojiler gelir. Sermaye teknolojiye özgü olduğundan, daha iyi teknolojiler mevcut olsa bile eski teknolojiler kullanılmaya devam edecektir. Yeni ve eski sermaye birbirini tamamlayan girdiler olduğundan, insanlar daha yenileri mevcut olduğunda bile eski teknolojilere yatırım yaparlar. Bu nedenle, belirli bir teknolojiadaki sermaye stoku, teknoloji tanıtıldıktan bir süre sonra artar. Bu fenomen difüzyon olarak bilinir. Halihazırda mevcut olan yeni teknolojilerin göreceli stnlğndeki bir artış, onlara geçiş için bir teşvik yaratır. Bununla birlikte, gelecekte önemli ölçüde daha iyi teknolojilerin gelmesi bekleniyorsa, firmalar daha iyi teknolojilerin gelmesini beklemek için bir teşvike sahiptir. Yeni teknolojilerin benimsenme oranları endüstriler arasında ve zaman içinde büyük farklılıklar gösterse de yeni teknolojilerin genellikle büyük ölçekte ancak uzun bir süre sonra benimsendiği yadsınamaz. Yeni bir teknolojinin kullanıma sunulduğu zaman ile en yoğun kullanımı arasında bir gecikmeye yol açar. Başka bir deyişle, teknolojiler yavaş yayılır. Teknolojiler yüksek büyüme gösteren ekonomilerde daha hızlı yayılmaktadır. Bu anlamda yeni teknolojileri öğrenen insanlar teknolojiye özgü becerilere yatırım yaparlar (Chari ve Hopenhayn, 1991: 1143-1142).

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında esnaf dükkanının yerini fabrikalar, değiştirilebilir parçalar ve montaj hattı almıştır. Daha önce kalifiye zanaatkarlar tarafından üretilen ürünler, fabrikalarda nispeten az beceriye sahip işçiler tarafından üretilmeye başlanmıştır. Daha önce karmaşık olan birçok iş basitleştirilerek vasıflı işçilere olan talep azalmıştır. 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarından itibaren, Avrupa lkelerinde hem işsizlik hem de emeğin milli gelirdeki payı hızla artmıştır. 1980'lerde işsizlik artmaya devam etmiş, ancak işgücü payı keskin bir düşüş

göstermeye başlamış ve birçok ülkede başlangıçtaki seviyesinin altına düşmüştür. Dengeli ekonomik büyüme için teknolojik değişimin içsel olarak emeği artırması beklenir. Teknolojik değişim emeği artırmıyorsa, denge büyümesinin dengeli olmasını beklememeliyiz. Son yıllarda uluslararası ticaret hacminde büyük bir artış ve hızlı bir küreselleşme süreci yaşanmıştır. Küreselleşmenin geliştirilen ve kullanılan teknoloji türlerini etkilemesi doğal bir sonuçtur. Sonuç olarak, vasıflı işçilerin vasıfsız işçilere oranındaki veya sermaye-emek oranındaki herhangi bir artış, üretkenliğin artmasında önemli etkilere sahip olacaktır (Acemoglu, 2007: 656).

Diğer taraftan teknolojik ilerleme ve iletişimdeki gelişmeler ile birlikte turizm, günümüzde en hızlı büyüyen endüstrilerden biri haline gelmiştir (Bourouaha, Bouredja ve Maliki, 2017: 5). Temelde, işletmeler artık geçmişte norm olan yerel kaynak kullanımı yerine küresel kaynaklara erişim sağladıkları için, işletmeler işleyiş şeklini giderek daha fazla şekillendirmektedir. İnsanlar artık sadece işletmeler ve ticaret için değil, artan harcama güçleri ve dolayısıyla gelişmiş ekonomileri nedeniyle sınırların ötesine seyahat etmektedir. Günümüzde bireyler uluslararası turizme katılmak için daha fazla satın alma gücüne (ekonomik canlılık) sahiptir. Teknolojik ilerlemeler sayesinde dünyada hareketlilik nispeten kolay hale geldiğinden, uluslararası turizmi teşvik etmektedir. Örneğin Nowak vd. (2010), küreselleşmenin turizm hizmetlerinin (ulaşım, eğlence, konaklama, doğal kaynaklar vb.) uluslararası boyuta taşınmasını sağladığını belirtmiştir. Bu, küreselleşen dünyada turistlerin artık belirli bir destinasyondan paketlenmiş bir deneyimle sınırlandırılmadığı, aynı zamanda modern teknolojilerin yardımıyla tek bir seyahat sırasında farklı destinasyonlardan farklı turizm ürünlerini deneyimleyebilecekleri anlamına gelmektedir. Böylece küreselleşme, turizmin gelişmesi ve ekonomik büyüme için ihtiyaç duyulan ivmeyi sağlayacaktır (Akadiri vd., 2019: 12606).

1.3.1.4. İnsan (Emek) Faktörü

İnsan (emek) faktörü, ülkelerin büyüme hızının temel belirleyicilerinden biridir (Gökovalı ve Bahar, 2006: 159). Turizm, diğer sektörlerin çoğundan daha fazla emeğe bağımlıdır. Turizm işletmelerinde sunulan hizmetin kalitesi, bir destinasyonun turizm ürününün kritik derecede önemli bir bileşenidir. Bir ulusun ekonomik büyüme ve

gelişme potansiyelini büyük ölçüde gerçekleştirme derecesi, halkının doğuştan gelen kapasitelerini etkin bir şekilde geliştirme ve kullanma yeteneğine bağlıdır. Turizm ile ilgili olarak, sermayeyi harekete geçirmek, doğal kaynakları sürdürülebilir bir şekilde kullanmak, pazarlar yaratmak ve bir ülkeyi turizm destinasyonu olarak tanıtmak zorunda kalacak olan sektörde istihdam edilen insanların çabalarıdır. Çalışmalarının verimliliği ve etkinliği bilgi, beceri ve tutumlarına bağlıdır (Tecle ve Schroenn, 2006: 451).

Turizm sektörünün rakip kuruluşlarla etkin bir şekilde rekabet edebilmesi, yeterli sayıda çalışanın yanında, öncelikle uygun yetkinliklerle donatılmış çalışanları da gerektirir. Turizm sektörü, vasıflı işgücüne ve dolayısıyla beşerî sermayeye yatırıma ihtiyaç duymaktadır (Sinclair, 1998: 2). Günümüzde beşerî sermaye, sürdürülebilir rekabet avantajı yaratması sebebiyle kritik bir öneme sahiptir. Nitelikli, motive olmuş personel edinme ve elde tutma yeteneği, işverenler tarafından sunulan kariyerin çekiciliğine bağlıdır. Uygun istihdam koşulları; yüksek iç iş motivasyonu, yüksek kalite, üretkenlik, düşük personel devamsızlığı ve devrine yol açar. Bu anlamda yüksek düzeyde iş tatminine sahip olan çalışanlar, şirketlerine karşı sadakat ile karakterize edilir ve kaliteli hizmet sunmaya, müşterilerle olumlu ve uzun vadeli bir ilişki sürdürmeye elverişlidir (Bednarska, 2013: 1).

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ

2.1. Turizm ve Beşerî Sermaye

Turizm, uluslararası ekonomide önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Günümüzde, bu endüstri yaşam standartlarının iyileştirilmesine, ekonomik büyümeye ve istihdama önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle, bu endüstrinin gelişimi artık birçok ülke için ana önceliklerden biridir (Gökovalı ve Bahar, 2006: 155; Mehregan, Kordbacheh ve Akbari, 2012). Beşerî sermaye, sürdürülebilir ve rekabetçi turizm gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunan birincil kaynak olarak ortaya çıkmaktadır (Crnjar, 2018: 145).

Dünya çapında turizm endüstrisindeki son değişiklikler, sektörde rekabet edebilirliği sağlayan faktörleri ve stratejileri belirleme ihtiyacını vurgulamıştır. Beşerî sermaye, uluslararası rekabet açısından bir turizm destinasyonunu diğerinden ayıran temel unsurlar arasındadır. Hem teknoloji hem de yönetim sistemlerindeki son yenilikler, sektörün daha nitelikli çalışanlara ihtiyaç duymasına yol açmıştır (Banuls ve Rodriguez, 2005: 119). Çünkü stratejik olarak yerleşmiş bir insan kaynakları yönetimi sistemi olmadan turizmin gelişimini yönetmek imkansızdır. Turizm, bir hizmet alanı olarak, insan potansiyeline büyük ölçüde bağlı olduğundan, emeğe yani insan gücüne yatırım yapmak potansiyel masraf olarak değil sermaye olarak ele alınmalıdır. Turizmde başarının anahtarı sadece başarılı bir pazarlama sloganı değil, her şeyden önce turizm şirketlerinin çalışanlarının katkısını değerlendirdiklerinde çoğu zaman ihmal ettikleri, beşerî sermayenin kalitesidir (Cetinski ve Sugar, 2009: 229).

Nitelikli beşerî sermaye turizm sektöründe ihtiyaç duyulan stratejik bir konudur. Turizm sektörü nitelik olarak yüksek bir çalışan devrine sahiptir. Turizm sektöründe çalışan verimliliğini arttırmak, iş gücü kaybını önlemek, kurumsal finansal performansı iyileştirmek için stratejik insan kaynakları yönetimi uygulamalarına ihtiyaç duyulmaktadır (Alamu, 2016: 1-2). Thrane'nin (2008: 514) gözlemlediği gibi, turizm tüketimi, bunun belirleyicileri ve sonuçları hakkında çok şey bilinmektedir.

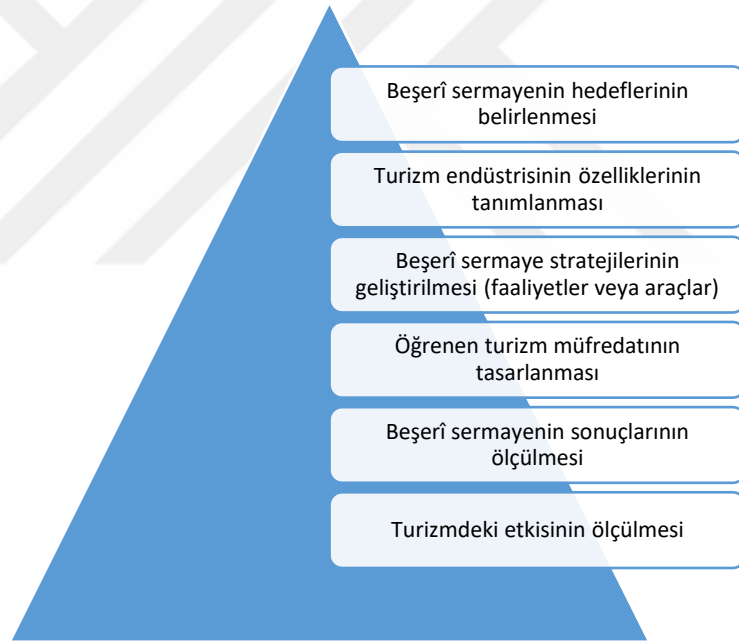
Fakat turizm işlerini yapan ve dolayısıyla turizm hizmetlerini sağlayan çalışanlar hakkında çok fazla şey bilinmemektedir.

Aslında eğitilmiş ve sağlıklı kişiler turizme yönelik faaliyetlerini artırarak turizm sektörünün gelişimine katkı sağlayabilirler. Öte yandan sektördeki eğitilmiş ve sağlıklı bireylerin turizm faaliyetlerinin kalitesini artıracak becerilere ve turizmin değişen ihtiyaçlarına daha kolay ve hızlı cevap verebilecek donanıma sahip olması sektörün gelişmesine yardımcı olacaktır. Dolayısıyla turizm sektöründe beşerî sermaye unsuruna bağlı olarak gelişecek verimlilik kazanımları da sektörün büyümesini hızlandıracaktır (Tandoğan, 2017: 533).

Rekabet yoğunluğundaki dinamik artış, çağdaş pazarda faaliyet gösteren kuruluşların yeni rekabet avantajı kaynakları aramasını gerektirir. Bu nedenle, turizm sektöründeki rekabet gücü için yeterli niteliklere sahip personeli işe alma ve elde tutma becerisi büyük önem taşımaktadır (Bednarska, 2013: 13). Başarılı turizm işletmelerinin öyküsü, büyük ölçüde insanların nasıl işe alındıkları, nasıl yönetildikleri, nasıl eğitildikleri, nasıl değerlendirildikleri ve ödüllendirildikleri ve sürekli bir öğrenme süreci yoluyla nasıl desteklendikleri ve kariyer gelişimi ile ilgilidir (Cetinski ve Sugar, 2009: 230). Bir firmanın hedeflerine ulaşmasının koşulu, paydaşlara değer yaratmak için üretim sürecinde kullanılan bir dizi sahip olunan veya kontrol edilen kaynak ve kabiliyeti kapsayan rekabet potansiyelidir. Varlıkların bir firmanın değerinin yaratılmasına ve korunmasına katkısı sadece büyüklükten değil, kaynakların özelliklerinden de kaynaklanmaktadır. Turizm endüstrisinde, emek yoğunluğu ve ürünlerin somut bileşenlerini çoğaltma potansiyeli nedeniyle beşerî sermaye kaynaklarına özellikle dikkat edilmelidir. Beşerî sermaye özellikleri, bireyler arasında ve dolayısıyla firmalar arasında eşit olmayan bir şekilde dağılmıştır ve bu durum, belirli becerilerin kıtlığına yol açar (Bednarska, 2013: 2). Turizmde bilgi ve beceri eksikliği, halkın turizm planlamasına ve gelişimine aktif olarak katılma yeteneğini sınırlayan temel kısıtlardır (Razzaq vd., 2013: 1835).

Gelişmiş toplumlarda beşerî sermaye ana kalkınma kaynağıdır ve yetenekli insan gücünün anahtarı kaliteli eğitim ve öğretimdir. Eğitim ve öğretim, sürdürülebilir ulusal ve bireysel gelişime katkıda bulunmalıdır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerde

eğitim, toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimine en fazla katkıda bulunan kalkınma stratejilerinin yanı sıra ulusal bir öncelik olarak kabul edilir (Cetinski ve Sugar, 2009: 237). Her ülke gelişmek için yetenekli insan gücüne ihtiyaç duyar. En önemli alanlardan biri turizm sektörüdür. Eğitimin turizmde insan kaynaklarının rolü ve yönetimi üzerinde büyük etkisi vardır ve sektörde önemli bir değişimin kanıtıdır. Eğitim, herhangi bir ülkede kaliteli insan kaynağının geliştirilmesine yardımcı olur. Sadece kaliteli insan kaynağı kaliteli turizm sağlayabilir. Eğitim kişiye başka nitelikler de katar. Eğitimli insanlar yaratıcı, sorumlu, işbirlikçi, yetkin, kendine güvenen ve rasyoneldir. Bir ülkenin gelişmesi için araçlara, kaynaklara ve farklı alanlarda insan gücüne ihtiyacı vardır. Yalnızca vasıflı insan gücü, bir ülkenin mevcut araçlarından ve kaynaklarından gerektiği gibi yararlanabilir (Biswakarma, 2016: 21).

Şekil 2.1. Turizm Gelişiminde Beşerî Sermaye İşlevi

Kaynak: Esu, 2012: 282

Şekil 2.1’de beşerî sermaye ile turizm gelişimi arasındaki bağlantı ifade edilmektedir. Buna göre; beşerî sermayenin hedeflerinin belirlenmesi ilk adımdır. Ardından turizmin bir endüstri olarak özelliklerinin iyi tanımlanmış olması gerekmektedir. Bir sonraki adımda beşerî sermaye stratejileri geliştirilebilir. Bunları takiben öğrenen bir turizm müfredatı tasarlanabilir. Beşerî sermayenin turizm

sektöründe etkisini belirlemek için en faydalı araç sonuçları ölçmektir. Beşerî sermayenin sonuçlarının ölçümü, turizmin ekonomi üzerindeki etkisini ölçmek için gerekmektedir.

Beşerî sermayenin hedefleri bir firmanın kısa vadeli insan kaynakları ihtiyaçlarını karşılamak için belirlediği spesifik ve ölçülebilir hedeflerdir. Daha geniş anlamda yeterliliklerin, yeteneklerin, tutumların ve becerilerin kazanılmasının maliyetlerinin hesaplanarak ilgili araç ve süreçlerin dikkate alınmasıdır. Turizm endüstrisinin niteliklerinin belirlenmesi, çalışanların endüstri gereksinimini karşılamak için sahip olması gereken nitelikler, tutumlar, bilgi ve beceriler anlamına gelmektedir. Stratejiler, bir kuruluşun veya toplumun kendi beşerî sermaye hedeflerine ulaşmak için kullanmayı amaçladığı faaliyetler veya araçlardır. Beşerî sermaye edinimi için en popüler araçlar eğitim ve öğretimdir. Turizm müfredat çerçevesinin belirlenmesinde sadece endüstrinin değil, daha geniş bir paydaş grubunun da dahil edilmesi gerekmektedir. Bunlar; konaklama sektörü, ulaşım sektörü, meslek kuruluşları, akademisyenler, öğrenciler, çıkar grupları, hükümet, yerel topluluk, çevreciler ve kritik konularda uzmanlaşmış kişilerden oluşmaktadır. Beşerî sermaye yönetiminin etkisi ise, çalışan ve organizasyon üzerindeki algılanan veya gerçekleşen değişiklikler olarak ölçülebilir. Turizm endüstrisinde beşerî sermaye yönetiminin ülke ekonomisine etkisi, hizmet kalitesini etkileyecektir (Esu, 2012: 282-285). Turizm işletmelerinde istihdam fırsatları yaratılmış olacak, turistlere doğrudan mal ve hizmet satışı yoluyla geliri artıracak, eğitim ve sağlık için kaynaklar oluşturacak, altyapıya yatırım yapılabilecektir. Bütün bunların dışında sayısız ekonomik ve sosyal faydalar sağlayacaktır.

2.2. Beşerî Sermaye Yatırımlarının Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri

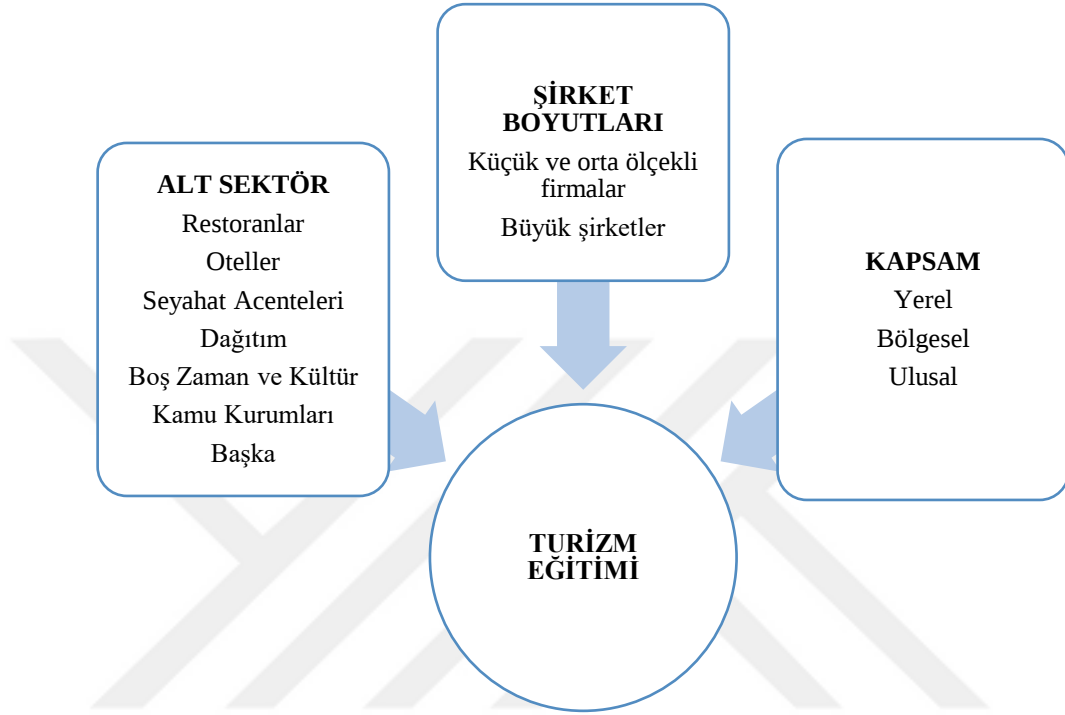
Dünyada turizm endüstrisinin küreselleşme ile birlikte büyümesi, eğitimin, teknik eğitimin, iş başında eğitimin ve diğer beşerî sermaye unsurlarının değerini büyük ölçüde arttırmaktadır (Denizci ve Taşçı, 2010: 622). Turizmde beşerî sermayenin gerekliliğini ortaya çıkaran konu, dünya genelinde 200 milyonu aşkın kişinin turizm sektöründe istihdam edilmesidir (Bourouaha vd., 2017: 3). Turizm endüstrisi birçok ülkenin ekonomik gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Turizm

endüstrisinde elde edilen sonuçlar, ülkenin bölgesel ve yerel gelişimi için de önemlidir. Turizmin etkileri sadece ekonomik değil, sosyal ve çevresel etkiler olarak da kendini göstermektedir. Turizmin ülke ekonomisine olumlu etkisi çalışanlar tarafından koşullandırılmaktadır. Bu nedenle ülkenin turizmin gelişimine yön verebilmek için beşerî sermayeye yatırım yapılması gerekmektedir (Bardarova vd., 2013: 79). Turizm endüstrisi, bir ülkenin ekonomik gelişimi üzerinde dolaylı ve teşvik edici bir etkiye sahiptir. Özellikle turizme yoğun olarak bağımlı olan ülkelerin istihdamını arttırmada, sürdürülebilir kalkınmasına etki eden, en önemli ve hızla büyüyen ekonomik faaliyetlerden birini temsil etmektedir. Beşerî sermayeye yapılan yatırımlar arttırıldığında, bir ülkenin turizm endüstrisinin bölgesel ve küresel düzeyde rekabetçiliği de artacaktır (Crnjar, 2018: 155).

Beşerî sermaye yatırımları, insana yatırım yapma yönündeki stratejik girişimleri ifade etmektedir. Bu tür yatırımlar beşerî sermaye stokunu arttıracaktır. Yatırımın derecesi, yatırımın hem özel hem de sosyal getirilerini etkileyecektir. Sonuç olarak bu, daha hızlı ekonomik büyüme, kaliteli iş gücü ve daha yüksek üretkenlik ile sonuçlanarak kazançları arttıracaktır (Metilelu, 2016: 4). Beşerî sermayeye yapılan yatırım eğitim ve öğretim yoluyla yapılmaktadır. Değişen ve yoğun rekabet ortamında herhangi bir firmanın başarısını sağlamak için beşerî sermayeye yatırım yapmak oldukça önemlidir. Ayrıca, hizmet kalitesinin bir şirketi veya bir destinasyonu rakiplerinden ayıran en önemli özellik olmaya devam ettiği turizm endüstrisinde bu önemin özellikle yüksek olduğu söylenebilir. Turizm işletmelerinde beşerî sermayeye yatırım yapmak, insan kaynağının eğitime yatırım yapmakla sağlanır. Beşerî sermayeye yapılan yatırımın, devam eden iş için, eğitim için, belirli iş fırsatları için, yetkin işçilerin işe alınması yoluyla gerçekleştirilmesi esastır (Bardarova vd., 2013: 77).

Turizm eğitiminin artması küresel anlamda, ortalama eğitim düzeyindeki artışları temsil edebilir. Beşerî sermayedeki artış, tüm hiyerarşik düzeylerde süreçleri, hizmet yönetimini ve hizmet kalitesini iyileştirerek gerekli görevlere uyum sağlama esnekliğini ve kapasitesini geliştirdiği için turizm sektörünün rekabet gücü üzerinde olumlu bir etki yaratabilir. Turizmde uzmanlaşmış bir eğitim politikasının

geliştirilmesi yerel, bölgesel veya ulusal kapsamda turizm sektörünü geliştirebilir (Banuls, 2009: 248). Bu durum aşağıda Şekil 2.2’de gösterilmiştir.

Şekil 2.2. Turizm Eğitiminin Etki Alanı

Kaynak: Bañuls, 2009: 247

Şekil 2.2’de turizm eğitiminin etki alanı gösterilmektedir. Buna göre turizm eğitimi, turizm endüstrisi ve alt sektörlerinde, büyük işletmelerde ve küçük ve orta ölçekli işletmelerde, yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde çok geniş bir alana etki etmektedir.

Turizm endüstrisinde rakip organizasyonlarla etkin bir şekilde rekabet edebilmek için sadece yeterli sayıda çalışan değil, her şeyden önce uygun yetkinliğe sahip çalışanlar gerekir. Vasıflı, motive olmuş personeli elde etme ve elde tutma yeteneği, işverenler tarafından sunulan kariyerin çekiciliğine bağlıdır. İş memnuniyetini önemli ölçüde etkileyebilecek ve sonuç olarak rekabet avantajı ve turizm endüstrisinin gelişiminin temel itici güçlerini oluşturan istihdamın finansal

koşulları, mesleki gelişim fırsatları, sosyal ilişkiler ve iş-yaşam dengesi gibi yönler özellikle dikkat edilmektedir. Bir firmanın pazardaki başarısı, maddi ve maddi olmayan kaynakları doğru seçip seçmediğine ve bunları yenilikçi ve verimli bir şekilde kullanıp kullanmadığına bağlıdır. Bu, rekabet avantajının kaynağının, bir müşteri için değer yaratmaya yardımcı olan istisnai kaynakların ve yeteneklerin birleşimi olduğu anlamına gelir. Çağdaş işletmelerde beşerî sermayenin artan rolü ve önemi ile iş hizmet kalitesi ile örgütsel verimlilik ve performans arasındaki tartışılmaz bağlantı, turizm endüstrisindeki çalışma koşullarının analizini haklı çıkarmaktadır. Turizm çalışanları için çalışma koşullarının iyileştirilmesi, turizmin genel olarak yaşam kalitesinin iyileştirilmesine katkıda bulunabileceği önemli yollardan biri olarak görülmektedir (Bednarska, 2013: 1).

Beşerî sermayeye yapılan yatırımların gelişmesi, eğitim, sağlık, nüfusun hareketliliği, ekonomik gelir ve yaşam düzeylerinin iyileşmesiyle mümkündür (Emirkadı, 2019: 131). Göçer ve Aydın'a (2016) göre turizm türleri arasında sağlık turizmi, katma değeri ve turist başına düşen konaklama ve harcama miktarı en yüksek olan alandır. Türkiye doğal güzellikleri, termal tesisleri ve fiyat avantajları ile sağlık turizminde öne çıkan bir ülkedir. Türkiye, sağlık turizmindeki güçlü yönlerini geliştirerek ve uluslararası alanda iyi bir tanıtım yaparak zayıflıklarını giderebilirse, sağlık turizminden önemli gelirler elde edebilir. Artan doktor sayısı ve sağlık sektörü harcamalarının Türkiye'nin turizm gelirlerini olumlu etkilediği, bu nedenle ülke yöneticilerinin turizm gelirini artırmak için sağlık turizmine daha fazla önem vermesi gerektiği belirtilmiştir. Benzer şekilde Lee (2010), sağlık hizmetlerinin uluslararası turizm üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve turizm gelirlerini etkileyerek Singapur'un ekonomik büyümesine katkıda bulunduğunu ifade etmiştir. Afthanorhan vd. (2017) ise beşerî sermaye, yüksek teknoloji ve fiziksel altyapının, hasta memnuniyeti ve hasta sadakati üzerinde olumlu etkisi olduğunu ifade etmiştir. Beşerî sermaye, medikal turizmin başarısına katkıda bulunan en önemli faktördür. Medikal turizm, bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yeni bir şey değildir. Bu endüstri, bir ülkenin ekonomik büyümesine ve ödeme dengesine yardımcı olmak için iyi bir ekonomik gelir kaynağıdır. Afthanorhan vd.'ne göre, Malezya uygun maliyet, geniş uzman yelpazesi, daha ileri teknolojiler, yüksek kaliteli tıbbi bakım ve daha kısa

bekleme süresi gibi birçok nedenden dolayı dünyanın dört bir yanından hızla tercih edilen bir sağlık merkezi haline gelmektedir. Bu faktörler, ülkedeki çeşitli turizm ürünleri ile birleştğinde sağlık turizmi gezginleri için mükemmel bir paket sunmayı başarmaktadır.

2.3. Beşerî Sermaye ve Ekonomik Büyüme

Beşerî sermaye işgücü piyasasında bir bedeli olan bireyin fikri mülkiyeti olarak kabul edilen bilgi birikimine sahip kişilerden oluşmaktadır. Çalışanların becerilerinin artırılması ve iyileştirilmesi ekonomik büyüme üzerinde en büyük etkiye sahiptir (Bardarova vd., 2013: 75). Beşeri sermaye gelişimi insanların üretkenliğini, teknolojik ilerlemesini, girişimciliğini ve yaratıcılığını artırarak ekonomik büyümeyi sağlamaktadır. Yeni bilgilerin üretim süreçlerine dahil edilmesine yönelik son zamanlardaki acil ihtiyaç nedeniyle, ekonomik büyüme şimdi büyük ölçüde işgücünün sürekli olarak yeni bilgi edinme yeteneğine bağlıdır (Tsaurai, 2018: 133).

Ekonomik büyümeden beşeri sermayeye uzanan nedensel etkinin iki yoldan elde edildiği varsayılmaktadır (Chikalipah ve Makine, 2019: 1023):

- Hane halkı gelirindeki büyüme beşeri sermayeyi etkiler. Örneğin sağlık ve eğitime harcama eğilimi artış gösterir.
- Hükümet harcamalarındaki büyümede beşeri sermayenin gelişimini etkiler.

Öte yandan, beşeri sermaye de ekonomik büyümeyi şu şekillerde etkiler:

- Ekonomik üretkenlik ile iyi eğitilmiş ve sağlıklı vatandaşlardan elde edilen tasarruflar yoluyla ve
- Ticareti teşvik edebilecek yüksek vasıflı işçi gücüne sahip bir ülke aracılığıyla. Yani artan ihracat yoluyla, (ceteris paribus) ekonomik büyümenin hızlanmasına neden olabilir.

Beşerî sermayenin değeri veya maliyeti birkaç bileşen içerse de temel aktif bileşen eğitim ve öğretimdir. Bilgiye dayalı bir toplum olan çağdaş toplumda ekonomik ve sosyal değişimin boyutu, eğitim ve öğretime farklı türde bir yaklaşım

gerektirir. Bu tür bir toplum, beşerî sermayenin toplumdaki ve her şeyden önce eğitim ve öğretimdeki öneminin ve rolünün yeniden gözden geçirilmesini gerektirir. Yeni bilgiye dayalı ekonomide zenginliğin temel faktörünün öncelikle, maddi üretim faktörleri değil, bilgi edinme ve kullanma olduğu göz önüne alındığında, eğitim ve öğretime yatırım yapmak büyümeyi teşvik etmek anlamına gelir (Lut ve Vlad, 2012: 26).

Literatürde beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yoğun olarak araştırılmasının sebebi, beşerî sermayenin ekonomik büyümenin temel göstergesi olarak kabul edilmesidir (Bashir vd., 2018; Bashir vd., 2019: 99). Beşerî sermaye, ekonomik büyüme ve kalkınmanın en önemli aktörlerinden biridir. Bu nedenle gelişimini tamamlamak isteyen ülkeler hızla beşerî sermaye yatırımlarına yönelmelidir. Toplumun gelişmesinde önemli bir faktör olan insan gücünün kalitesi, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin ekonomik kalkınmasında ve büyümesinde önemli bir faktör olmuştur. Beşerî sermayenin ekonomik büyümedeki rolü, gelişmekte olan ülkeler için gelişmiş ülkelere göre daha önemlidir. Çünkü gelişmekte olan ülkelere parasal sermaye birikiminin yetersizliği, beşerî sermayenin ekonomik faaliyetler için yoğun bir şekilde kullanılmasını tetiklemiştir. Bu nedenle beşerî sermaye değişiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi maksimum düzeyde gerçekleşmektedir (Emirkadı, 2019: 145).

Bir ülkenin yaşam standardı tipik olarak kişi başına düşen gelirle ölçülür. Bu nedenle, kişi başına düşen GSYH büyüdükçe, yaşam standardı da otomatik olarak iyileşir. Artan gelir, artan yatırım ve tüketim, dolayısıyla daha fazla ekonomik (GSYH) büyümeye yol açar (Rahman, Raja ve Ryan, 2020: 19). Sosyal ve ekonomik ilerlemeler, insanların ekonomisi tarafından belirlenen yaşam kalitesinin bir göstergesi olarak yansımaktadır (Elistia, 2018: 40).

Bu çalışmada beşerî sermaye ölçümlerinde kullanılan değişkenlerden biri olan insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki bağların gücü, öncelikle sağlık, beslenme, eğitim, beceri ve ar-ge yatırımları yoluyla beşerî sermaye birikimine bağlıdır. Daha yüksek düzeyde bir insani gelişme, kendi başına bir amaç olmanın yanı sıra, insanların yeteneklerini ve dolayısıyla yaratıcılıklarını ve üretkenliklerini

artırarak ekonomiyi etkiler. Açıktır ki, bir nüfusun sağlığı ve eğitimi, çıktının bileşiminin ve büyümesinin ana belirleyicileri arasındadır. Eğitim ayrıca endüstrideki teknolojik yetenek ve teknik değişime önemli bir katkıda bulunur. İşgücü tarafından elde edilen eğitim düzeyi ne kadar yüksek olursa, genel üretkenlik de o kadar yüksek olur. Çünkü daha eğitilmiş olanların yenilik yapma olasılığı daha yüksektir ve dolayısıyla herkesin üretkenliğini etkiler. Ayrıca eğitim, nüfus artışını azaltarak kişi başına gelir artışını etkileyebilir. Gelir dağılımı da bu bağlantı için önemli görünmektedir. Varlıkların ve gelirin daha adil dağılımı, daha iyi beslenme ve daha güçlü eğitim talebi ve dolayısıyla daha yüksek emek verimliliği anlamına gelir (Gopalakrishna ve Rao, 2012: 638). İnsani gelişme, bireylerin daha uzun, daha sağlıklı ve daha dolu bir yaşam sürmelerini sağlamak için seçimlerini iyileştirmek olarak tanımlanan çok geniş bir kavramdır. Beşeri sermaye stoklarının birikiminden çok daha fazlasını kapsar. İnsani gelişme yalnızca temel insan refahını ölçmesi anlamında bir nihai ürün değil, aynı zamanda ekonomik büyümede kritik bir girdidir (Suri vd., 2011: 506). Ekonomik büyüme, bir yandan yüksek bir insani gelişme düzeyine ulaşmayı mümkün kılarken, bir yandan da ekonomik büyüme için fırsatların artmasına yol açan insani gelişme düzeylerinin artmasını sağlar (Ranis, Stewart ve Ramirez, 2000: 197). Akçacı'ya (2013) göre, eğitime ve dolayısıyla insana yapılan yatırımlar ekonomik büyüme için önemli bir faktör olmasına rağmen tek başına ekonomik büyüme, insana değer vermenin ve eğitime yatırım yapmanın belirleyicisi değildir. Uluslararası karşılaştırmaları sadece GSYH büyüklüğü ya da kişi başına düşen gelirle yapmak bir ülkenin ekonomik gelişmişliğini göstermemektedir. GSYH gibi niceliksel kaynakların yanında eğitim, yaşam kalitesi, kültür düzeyi ve kadınların iş gücüne katılım oranı gibi niteliksel kaynakların da geliştirilmesi ülkelerin ekonomik açıdan gelişmişliğinin en önemli göstergeleridir.

Atik (2014), beşerî sermayenin dış ticaret ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiş, beşerî sermaye göstergeleri bakımından Türkiye'nin durumunu seçilen ülkelerle karşılaştırarak ele almıştır. Analizlerde Türkiye ve OECD ülkelerine yer vermiştir. Sonuç olarak, beşerî sermaye göstergeleri bakımından Türkiye'nin diğer ülkelerin gerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye'nin gelecekte dünya ekonomisinde önemli bir yer edinebilmesi, bilgi, teknoloji ve buna bağlı ürünleri

üretebilmesi ile mümkün olacaktır. Türkiye'nin beşerî sermayeye daha fazla yatırım yapması hem yatırım hem stok göstergeleri bakımından gelişmiş ülkelerin sahip olduğu seviyeye ulaşması gerekmektedir.

Selim vd. (2014) tarafından sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, 27 AB üyesi ülke üzerinde 2001-2011 yılları arasında, Panel Veri Analizi kullanarak, kısa ve uzun dönemli ilişkiler Panel Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme Modelleri kapsamında incelenmiştir. Sağlık harcamaları (kişi başına düşen sağlık harcamaları) ve ekonomik büyüme (yıllık toplam GSYH) arasında kısa ve uzun dönemde pozitif ilişki bulunmuştur. Kamacı ve Yazıcı (2017) benzer şekilde, 35 OECD ülkesinin 2000-2014 yılları arasındaki, sağlık (GSYH içindeki sağlık harcamaları) ve ekonomik büyüme (yıllık toplam GSYH) arasındaki ilişkiyi, Panel Veri Analizi kullanarak incelemiştir. Sonuçlar, sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme değişkeni arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Sağlık harcamalarındaki bir artış ekonomik büyümeyi etkilerken, ekonomik büyümedeki bir artış da sağlık harcamalarını etkilemektedir.

Rahman vd. (2020) beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin büyüklüğünü ve önemini 2000-2014 yılları arasında 50 ülkenin (25 gelişmiş ülke ve 25 gelişmekte olan ülke) verilerini alarak ampirik olarak incelemişlerdir. İnceleme için en küçük kareler, sabit etkiler ve rastgele etkiler modelleri kullanılmıştır. Denklemlerden birinde, beşerî sermayenin toplu bir ölçütü olarak İGE kullanılmıştır. İkinci denklemde, büyüme üzerindeki ayrı etkilerini değerlendirmek için sağlık ve eğitim beşerî sermayenin ayrıştırılmış ölçümleri olarak kullanılmıştır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde İGE ile ekonomik büyüme arasında önemli ölçüde pozitif bir ilişki bulunmuştur. Sırasıyla sağlık ve eğitim ölçütü olarak kullanılan ortalama yaşam süresi ve birincil brüt okullaşma oranı ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Sonuçlar, beşerî sermayenin yalnızca gelişmiş ekonomilerde büyüme ile pozitif ve anlamlı bir korelasyona sahip olduğunu göstermektedir. Gelişmekte olan ekonomiler için beşerî sermaye ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.

Beşerî sermaye ile büyüme arasındaki ilişkiye daha derinden bakmakta fayda vardır. Başlangıç olarak, sadece kullanılan farklı teknolojiler nedeniyle, eğitim ve

büyüme arasındaki genel ilişki gelişmiş ülkeler için gelişmekte olan ülkelere daha önemli olabilir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerdeki daha temel ve teknolojik olarak daha az gelişmiş teknolojiler göz önüne alındığında, gelişmekte olan ülkelere temel beceriler için daha güçlü bir talep ve üst düzey beceriler için daha zayıf bir talep olabilir. Ülkeler arasındaki eğitim farklılıklarının ülkelerin ekonomik büyüme oranları da dikkate alınarak iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Beşerî sermaye ve büyüme ilişkisi göz önünde bulundurularak, gelişmekte olan ülkelere eğitimde yapılacak iyileştirme politikaları ile, gelişmekte olan ülkelerin durumunu ve geleceğe yönelik beklentilerini değerlendirmek mümkündür (Hanushek, 2013: 209).

Beşerî sermayenin insanların refahı ve ekonominin büyümesindeki rolü hakkında giderek daha fazla farkındalık oluşmuştur. Dünya genelinde, nüfusun daha iyi sağlık ve beslenmesine vurgu yapan reformlar, eğitim programları arasında artan burslar, ücretsiz ilk ve orta öğretime daha fazla erişim, daha fazla üniversite ve eğitim kurumu gibi beşerî sermaye düzeyini artırmak için ciddi şekilde planlar oluşturulmakta ve uygulanmaktadır. Ayrıca istihdamı ve gelirleri artırmak için iş fırsatları yaratılmaktadır.

2.4. Ekonomik Büyüme Modellerinde Beşerî Sermayenin Yeri

Beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi birçok literatürde ön plana çıkmıştır. Yapılan çalışmalara göre, gelecekte ekonomik büyüme beşerî sermayenin artmasını sağlarken, bazı çalışmalar da beşerî sermayenin üretim modelini ve tüketimi değiştirebileceğini varsaymaktadır. Çünkü gelişmekte olan ülkelere beşerî sermaye yatırımlarının gelişmesi, kişi başına geliri artırarak ekonomik bir getiri sağlayacaktır (Bashir vd., 2018; Costantini ve Monni, 2008; Siddiqui ve Rehman, 2017). Bu süreçte ilk olarak klasik büyüme modeli çerçevesinde fiziki sermaye stoku büyümenin kaynağı olarak ifade edilmiştir. Sonrasında neo-klasik büyüme modeli dışsal bir faktör olan teknolojik ilerlemenin büyümenin kaynağı olduğunu savunmuştur. Son olarak literatürün gelişmesiyle birlikte yeni (içsel) büyüme modelleri, neo-klasik modeldeki eksikliklere bir tepki olarak ortaya çıkmış, dışsal olarak belirtilen teknolojik ilerlemeyi içselleştirerek büyümenin merkezine koymuştur (Solow, 1994: 45).

Ekonomik büyüme modelleri ve beşerî sermayenin ekonomik büyümedeki yerine ait bazı çalışmalara bu bölümde yer verilmiştir. Bu başlık altında Klasik Büyüme Modelleri, Modern Büyüme Modelleri, Neo-klasik Büyüme Modelleri ve İçsel Büyüme Modelleri anlatılmış ve tüm bu modeller içerisinde beşerî sermayenin yeri vurgulanmıştır.

2.4.1. Klasik Büyüme Modelleri

Gelişmiş ülkeler ve az gelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarının son yıllarda giderek artması, klasik büyüme modelleri ile başlayan, ekonomik kalkınma literatürüne olan ilginin de artmasına neden olmuştur. Ülkeler arasında büyüme farklılıklarına yol açan etkenlerden biri, üretim sürecinde her bir girdiye verilen önemin ve kullanılan girdi oranlarının ülkeden ülkeye farklılık göstermesidir (Solow, 1994: 45).

Klasik büyüme modeli, ilk sistemli büyüme modeli olması açısından önemi oldukça büyüktür. Ekonominin bir bilim olarak kabul edilmesi klasik dönemle başlamasına karşın büyüme konuları klasik dönemden önce de ele alınmıştır. 15. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 300 yıllık dönemde hâkim olan ekonomik düşünce Merkantilizm; Batı Avrupa'daki ekonomi politikalarını belirlemiş ve yönlendirmiştir. Ekonomik zenginlik ya da büyüme ülkelerin sahip olduğu değerli madenlerden altın ve gümüşle ölçülmüştür. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş süreci başlamıştır. Merkantilist uygulamalara karşı Fizyokrat düşünce gelişmiştir. Fizyokratlar Merkantilistlerin aksine büyümenin sanayi sektörü sayesinde olmayacağını tarım sektörü sayesinde olacağını ileri sürmüşlerdir. Ayrıca devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunmuşlardır. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın büyük bir bölümüne damgasını vuran klasik ekol, Adam Smith tarafından kurulmuş, D. Ricardo tarafından geliştirilmiştir. T. R. Malthus, J. S. Mill, J. B. Say ekolün diğer önemli ekonomistleridir. Bu model temelde makroekonomik gelir dağılımı modeli olarak kabul edilmektedir. Ricardo, ekonomik büyümenin milli gelirin göstergelerinden işgücü, girişimci ve toprak sahipleri arasında nasıl paylaştırıldığı ve bu paylaşımın ortaya koyduğu değişimle açıklandığını ifade etmiştir. Diğer taraftan “Yenilikler

Modeli” olarak bilinen yaklaşımda J. Schumpeter, teknolojik gelişmelere ve girişimcilerin rolüne dikkat çekmektedir. Ayrıca yeni piyasaların keşfi, yeni bir malın piyasaya sürülmesi, yeni hammadde veya yarı mamul kaynağının bulunması ve endüstrinin yeniden organize edilmesi J. Schumpeter’in yenilikler modeli arasında sayılabilir (Berber, 2019: 59).

2.4.2. Modern Büyüme Modelleri

Klasik büyüme modellerinden sonra, modern ya da çağdaş büyüme modelleri olarak adlandırılan modellerin ortaya çıkışı, 1929 Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının önemli derecede artış göstermesinden kaynaklanmıştır. Modern büyüme modellerinde ilk olarak Amerikalı iktisatçı Evsey D. Domar (1947) ve İngiliz iktisatçı Roy F. Harrod’un (1939-1948) çalışmalarından bahsetmek gerekmektedir. Harrod (1939) çalışmasında, eksik istihdamdan tam istihdam gelir düzeyine geçişin şartlarını araştırmıştır. Domar (1947) ise, tam istihdam gelir seviyesine ulaşmış bir ekonomide, dengeyi bozmadan devamlı büyüebilmeyi ele almıştır (Berber, 2019: 135). Domar’ın olaylara bakış açısı bazı güncel fikirlerle daha alakalı olmasına rağmen, Harrod’un bakış açısında belirsizlikler bulunmaktadır. Domar, istikrarlı büyümede talep ve arz dengesi gereksinimlerine odaklanmıştır (Solow, 1994: 45).

Harrod (1939), ekonomik büyümeyi sermayenin tasarrufu ve verimliliği açısından açıklamaktadır. Harrod ekonomik büyüme modeli, tasarrufların yatırımlara yol açtığını varsayar. Buna göre, yatırımlar sermaye stokunda değişikliklere yol açmaktadır ve sabit bir sermaye-çıktı oranı vardır. Bu modele göre, tasarruflardaki artış, sermaye stokunun artmasına neden olan daha yüksek yatırımlara yol açmaktadır. Sermaye-çıktı oranı sabit olduğundan, sermaye stokundaki bir artış daha fazla çıktıya yol açmaktadır. Bu nedenle ekonomik büyüme, daha fazla tasarruf ve yatırımla sonuçlanan politikalara bağlıdır.

Harrod ve Domar’ın büyüme modelleri, Keynesyen Analize dayanmaktadır. Her iki modelde de merkezi rol oynayan kavram, yatırımdır. Domar’ın analizi geleceğe dönük analizdir. İçinde bulunulan dönemde yapılan yatırımlar, gelecek dönemlerde üretim kapasitesinde artışlara yol açacaktır. Bu bağlamda kullanılan

Keynesyen araçlar, çarpan katsayısı ve mekanizmasıdır. Diğer taraftan Harrod'un analizi, geriye dönük bir analizdir. Harrod'a göre dengeli büyümenin şartı, önceki dönemlere göre planlanan yatırımların içinde bulunulan dönemdeki gerçekleşen tasarruflara eşit olmasıdır. Bunu yaparken Keynesyen araç olarak, hızlandıran katsayısı ve mekanizmasını kullanmıştır. Her iki modelinde literatürde eleştirilen yönleri; soyut ve hesaplanmaları zor kavramlar üzerine kurulmuşlardır. Sektörel ayrım yapılmamış, ekonominin tamamını temsil eden tek bir katsayı dikkate alınmıştır. Tasarruflar ve sermaye-hasıla oranı kısa ve uzun dönemler itibariyle birbirine eşit ve sabit kabul edilmiştir. Bu durum üretim faktörleri arasında ikamenin olmadığı ve teknolojik gelişmenin göz ardı edildiği anlamına gelmektedir. Sermaye, üretim artışını sağlamanın tek yolu olarak alınmıştır. Emegın ve teknolojinin üretime katsayısı yok sayılmıştır (Berber, 2019: 155-156).

2.4.3. Neo-Klasik Büyüme Modelleri

Neo-klasik büyümenin başlangıç noktası, Robert (Bob) Solow ve Trevor Swan'ın adını taşıyan Solow-Swan Modeli veya sadece iki ekonomistten daha ünlüsü olan Solow Büyüme Modeli olacaktır. Bu iki ekonomist aynı yıl (Solow, 1956 ve Swan, 1956) Solow modelini tanıtan çığır açan makaleler yayınlamışlardır. Solow daha sonra bu modelin birçok çıkarımını ve uygulamasını geliştirmiştir. Bu model, sadece ekonomik büyümeye değil, tüm makroekonomi alanında yaklaşımı şekillendirmiştir (Acemoglu, 2007: 37). Solow (1956) ve Swan (1956) tarafından öne sürülen Solow-Swan büyüme modeli, Harrod-Domar modelini reddetmiştir. Solow büyüme modeli, ekonomik büyümenin kaynağı olarak tamamen sermaye birikimine odaklanmıştır. Bir ülkenin ekonomik büyümesinin işgücüne ve fiziki sermayesine bağlı olduğunu öne sürmektedir. Model, daha yüksek fiziki sermaye büyüme oranlarına ve işgücü (nüfus) büyüme oranlarına sahip ekonomilerin daha yüksek ekonomik büyümeye sahip olma eğiliminde olduğu argümanını desteklemek için gerekçeler sunmaktadır. Daha yüksek bir fiziki sermaye büyümesi, ekonomik büyümeyi artıran işçi başına daha fazla sermaye mevcudiyeti anlamına gelir. Bununla birlikte, daha yüksek bir nüfus artışı oranı, uzun vadede daha az sermaye ve işçi başına gelire yol açar.

Solow Büyüme Modeli sadeliği ile dikkat çekicidir. Solow Büyüme Modelinin biraz karamsar bir öngörüsü, teknolojik ilerlemenin yokluğunda kişi başına büyümenin sona ermesi gerektiğidir (Hazari ve Sgro, 1995: 186). Modelin temel varsayımları (Berber, 2019: 163-164):

- **Tek sektörlü ekonomi;** model tek sektörlü bir ekonomiyi dikkate almaktadır. Homojen tek bir mal üretilmekte ve tüketilmektedir. Bu mal aynı zamanda GSYH'yi de oluşturmaktadır.
- **Kapalı bir ekonomik yapı;** modelde tek bir mal üretildiği için dış ticaretin olmadığı, ekonominin dışa kapalı olması durumunu ifade etmektedir.
- **Rekabetçi piyasalar;** tam istihdam ve tam rekabet şartları geçerlidir. Firma sayısı oldukça fazladır. Dolayısıyla firmalar piyasa fiyatını veri almaktadır.
- **Yakınsama hipotezi;** aynı tasarruf oranı, teknolojik ilerleme hızı, nüfus artış hızı, aşınma-eskime oranına sahip olan ülkelerden, az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelere göre daha hızlı büyüme gösterecek ve uzun dönemde gelişmiş ülkelerle aralarındaki refah farkı kapanacaktır.
- **Sermaye ve emek/işgücünün her biri için azalan faktör verimliliği;** emek miktarı veri iken işçi başına düşen sermaye miktarı arttıkça sermayenin marjinal ürünü azalmakta, sermaye stoku veri iken emek miktarında oluşacak her ilave artışın çıktıda meydana gelecek artış giderek azalmaktadır.
- **Ölçeğe göre sabit getiri;** üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getiri özelliği taşımaktadır. Örneğin girdinin miktarı iki kat artarsa çıktı miktarının da iki kat artacağı varsayılır. Yani fonksiyonel olarak; $2Y = F(2K, 2L)$ eşitliği söz konusudur.
- **Faktör piyasaları;** faktör piyasaları kusursuz bir şekilde çalışmaktadır. Emek/işgücü ücretini sermaye de faizini verimliliğe göre alır. Bu durumda üretim faktörlerinin fiyatlandırılması marjinal maliyetlere göre yapılmaktadır.
- **Teknolojinin dışsallığı;** teknolojik ilerlemeler dışsaldır. Bütün ülkeler hiçbir maliyete katlanmadan teknolojik ilerlemelerden yararlanır.

Teknolojik gelişmeler ve ar-ge faaliyetleri firma davranışlarından etkilenmez.

- **Faktörler arası ikame olanağı;** Harrod-Domar modelinin aksine, üretim faktörlerinin (emek ve sermaye) üretim sürecinde birbirinin yerine ikamesi mümkün olmaktadır.
- **Tasarruf- yatırım eşitliği;** tasarruf yapanlarla yatırım yapanların Harrod-Domar Modelinin aksine, aynı kişiler veya gruplardan oluştuğu kabul edilmektedir. Solow'un yaklaşımında tasarruf ve yatırım aynı anlama geldiği için bir yatırım fonksiyonuna gereksinim duyulmamıştır. Modelde yatırım fonksiyonuna yer verilmemesi girişimcinin gelecek beklentilerine önem verilmediği anlamına gelebilir.

Neo-klasik büyüme modellerinin çoğu, Solow'un (1956) öncü çalışmalarının uzantıları ve genellemeleridir. Solow Modeli çeşitli yönlerde genişletilmiş ve geliştirilmiştir. Önemli bir genişleme, Solow'un tek sektörlü ekonomisini, sermaye ve emek girdilerini kullanarak, biri sanayi malları, diğeri tüketim malları üreten iki sektöre bölerek genişleten Uzawa (1961) tarafından başlatılmıştır. Solow'un tek sektörlü büyüme modeli, Uzawa'nın iki sektörlü büyüme modeli ve bunların çeşitli uzantıları ve genellemeleri, yeni ekonomik büyüme teorilerinin geliştirilmesi için de esastır (Zhang, 2016: 105). Uzawa tasarruf eğiliminin faiz oranına ve kişi başına brüt gelire bağlı olduğunu öne süren bir hipotezle iki sektörlü neo-klasik büyüme modelinin yapısını analiz etmiştir.

Neoklasik büyüme modelleri iki temel öngörüye dayanmaktadır. Öncelikle; Daha yüksek tasarruf oranına sahip bir ülke, daha düşük tasarruf oranına sahip bir ülkeden daha sermaye yoğun ve daha zengin olacaktır. Ancak tasarruf oranı, istikrarlı ekonomik büyümeyi etkilemeyecektir. Model azalan getiriler üzerinden açıklandığı için durağan hale geldiğinde ekonomik büyümeyi etkileyecek iki faktör vardır; teknolojik gelişme ve nüfus artış hızı. Ancak bu iki unsur modelde dışsal kabul edilmektedir. Neoklasik büyüme teorisinin diğer öngörüsü ise; uzun vadede kişi başına düşen milli gelirdeki farklılıklar azalacak, dolayısıyla gelişmişlik farkları ortadan kalkacaktır. Bu hipotez “yakınsama hipotezi” (convergence hypothesis) ve gelişmekte

olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalamaları “yakalama süreci” (catching-up process) olarak adlandırılmaktadır. Hipoteze göre, fakir ülkeler zengin ülkelere daha hızlı büyüyecek ve er ya da geç aynı gelişmişlik düzeyine ulaşacaktır. Ancak bu hipotezler test edildiğinde, küresel ekonominin görünümüne uyum sağlayamayacağı, teknolojinin dışsal ve değişmez olduğu varsayımının gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır (Kar ve Ağır, 2006). Barro'ya (1991) göre sadece koşullu yakınsama vardır. Bu, kişi başına düşen reel gelir düzeylerinin uluslararası yakınsamasının yalnızca benzer kurumsal koşullara sahip ülke grupları içinde gerçekleşebileceği anlamına gelir. Bu süreçte zengin ülkelere fakir ülkelere sermaye transferlerinin yakınsama etkisi gelişmiş ülkelerdeki teknolojik gelişmelerle tamamen ortadan kaldırılmıştır. Çalışmalar, ekonomik büyümenin kaynağının içsel faktörler olduğunu göstermiş ve yakınsama hipotezinin geçerli olmadığı savunulmuştur.

Kısaca özetlemek gerekirse; bu modeldeki temel varsayımlar, tek bir mal üretilmesi, kapalı bir ekonomi olması, üretim fonksiyonunun ölçeğe göre sabit getirili olması, rekabetçi piyasalarda emek ve sermayenin marjinal verimliliklerinin azalması, teknolojik gelişmelerin ise dışsal olarak alınmasıdır. Bütün bu varsayımlar çerçevesinde Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu yardımıyla uzun dönemde durağan durum dengesine ulaşılabilir. Denge durumunda ise, kişi başına gelirdeki artış teknolojik gelişim hızına eşit olacaktır. Bu modelde teknolojik gelişmeler olduğu sürece büyüme gerçekleşir. Yani teknolojik gelişmeler, sermayenin marjinal verimliliğindeki azalmaların ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisini kısmen telafi eder. Fakat model ekonomik büyüme ve ekonomi politikaları arasında bir aktarım mekanizmasına izin vermez. Tasarruflar kısa dönemde etkili olabilmektedir. Modelin en önemli öngörüsü, yakınsama hipotezidir. Fakat bu konuda tam bir uzlaşma sağlanamamıştır. Yapılan analizlerde uzun dönemde gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin kişi başına gelirleri arasındaki farkın azalmadığı arttığı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. 1970 yıllarında yaşanan petrol şokları ve rasyonel beklentiler teorisi Solow Modelinin etkinliğini yitirmesine, işsizlik ve enflasyon gibi makro istikrarı sağlamaya yönelik kısa vadeli çalışmaların ön plana çıkmasına sebep olmuştur. 1980’li yıllarda da Romer (1986) ve Lucas’ın (1988) çalışmaları ile rasyonel beklentiler ekolu olarak bilinen

ekonomistlerin endojen ya da içsel büyüme modelleri olarak adlandırılan çalışmaları literatürde yerini almıştır (Berber, 2019: 193-194).

2.4.4. İçsel Büyüme Modelleri

Ekonomik büyüme literatürüne hâkim olan neoklasik büyüme modeline yanıt olarak geliştirilen içsel büyüme teorisi, teknolojiyi içselleştirerek ve neoklasik modelin varsayımlarını değiştirerek iktisat literatürüne önemli katkılar sağlamıştır. Bu yeni büyüme modeli, bir ülkenin beşerî sermayesinin, dış ticaret politikalarının, finansal gelişiminin ve kamu harcamalarının ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını vurgulamaktadır. Bu yaklaşımda kamu politikaları, bilgi transferi, beşerî sermaye gibi faktörler ülkelerin büyümesinde etkili olan önemli faktörlerdir (Kar ve Ağır, 2006: 51).

Beşerî sermayenin iktisat literatüründe önemli bir yer tutması açısından 1960-1990 dönemini kapsayan çalışmaların rolü oldukça fazladır. Beşerî sermayeye neoklasik iktisat temelli yaklaşımlar bu kavramın önemini artırmıştır. Neoklasik modelin eksikliklerini tamamlayan içsel büyüme modeli sonucunda beşerî sermaye kavramının literatürdeki yeri güçlenmiştir (Yaylalı ve Lebe, 2011).

Bu modelin ilk çalışması emeğin verimliliğini tespit ederek ekonomik büyüme hızını arttırmayı amaçlayan Schultz'a (1961) aittir. Beşerî sermayeyi iktisat literatürüne katan ilk iktisatçı olan Schultz ve onu izleyen iktisatçılar, beşerî sermayeyi bir üretim faktörü olarak kabul eden içsel büyüme modellerinin de ortaya çıkmasında öncülük etmişlerdir. İçsel büyüme modelleri ile beşerî sermaye birçok teoride bir üretim faktörü olarak ele alınmış ve ekonomik büyümenin dinamiği olarak kabul edilmiştir. Ampirik çalışmalar da ekonomik büyüme ve beşerî sermaye arasında sıkı bir bağ olduğunu ortaya koymuştur. Lucas (1988) tarafından beşerî sermayenin en az fiziki sermaye kadar önemli olduğu ve özellikle verimliliğin artırılması noktasında çok önemli bir unsur olduğu ifade edilmiştir.

Ekonomik büyüme teorisine olan ilginin şu anda canlanışına, Romer (1986) ve Lucas'ın (1988) çalışmaları öncülük etmiştir. Romer (1986), Grossman ve Helpman (1991), Aghion ve Howitt (1992) tarafından inşa edilen modern içsel büyüme teorisi,

ekonomik büyümenin beşerî sermayeye, inovasyona ve ar-ge' ye yapılan yatırımdan önemli ölçüde etkilendiğini öne sürmektedir. İçsel büyüme teorisi, belirli bir düzeyde sermaye biriktirildikten sonra, beşerî sermaye, yenilik ve ar-ge durumları iyileştirilmediği sürece büyümenin durduğunu iddia eder. Teorinin odak noktası büyük ölçüde beşerî sermayenin iyileştirilmesidir.

1980'li yılların sonunda Romer (1986) tarafından kurulan ve geliştirilen içsel büyüme modeli, teknolojik gelişmelerin dışsallığını reddetmiş ve onları modele dahil etmiştir. Romer'in içsel büyüme modeli, teknolojik gelişmeyi modele içselleştirerek yapılan yatırımların bir yan ürün olarak teknolojik bilgiyi artırdığını ve bu yeni bilginin taşmalar sonucunda (spillovers) sektör geneline bir ürün olarak yayıldığını ileri sürmektedir. Bu nedenle neoklasik modellere göre daha düşük maliyet ve daha yüksek getiri ile yatırımlar yapılmaktadır. Buna göre, teknolojik değişim oranını dışsal olarak belirten ya da tanımlayıcı bir şekilde içsel hale getiren eksik modeller ne refah sonuçlarını ne de büyüme oranlarının yavaşlaması ya da kişi başına çıktılarının yakınsaması gibi olumlu sonuçları ele alamaz. Neoklasik teorisinin aksine; içsel büyüme modeli, az gelişmiş ülkelerin gerekli önlemleri almamaları durumunda gelişmiş ülkelerle aralarındaki uçurumun daha da açılacağını iddia etmektedir.

İçsel büyüme modellerinin temel hareket noktası, neoklasik yaklaşımın fiziki sermayeye dayalı olmasıdır. İçsel büyüme teorisyenlerine göre asıl önemli olan beşerî sermayedir. İçsel büyüme modelinin ortaya çıkış sebeplerini şu şekilde sıralayacak olursak (Kar ve Ağır, 2006):

- Bilgi, kısmen veya tamamen kurumsal bir mal niteliğindedir. Yani bilginin birikiminde tüketiciler birbirine rakip olmamakta ve kimsenin dışlanması söz konusu değildir.
- Teknolojik gelişme sonucunda ortaya çıkan bilgiden diğer iktisadi birimlerin ne ölçüde yararlanabildikleri büyük önem taşımaktadır.
- Ortada bir dışsallık varsa, bilginin üretimine özel kesimin yanaşmak istemeyeceği ve böylelikle piyasa aksaklıklarının ortaya çıkacağı bir gerçektir.

- Teknolojik gelişme, fiziki sermaye ve beşerî sermaye arasında bir ilişki bulunmaktadır.

Kar ve Ağır (2006) içsel büyüme modellerini bilgi taşması modelleri, kamu politikaları ve beşerî sermaye modelleri olarak üç gruba ayırmıştır. Birinci grup bilgi ve Ar-Ge faaliyetlerine dayalı bilgi bolluğu modellerinden oluşmaktadır. Teori, 1986 yılında Paul Romer tarafından tanıtılmış ve neoklasik modele bir alternatif olarak geliştirilmiştir. Romer'in içsel büyüme modeli, daha önce ifade edildiği gibi, modele içsel olarak teknolojik gelişmeyi dahil ederek, yapılan yatırımın bir yan ürünü olarak teknolojik bilgiyi artırdığını ve bu yeni bilginin diğer üretim süreçlerinde ücretsiz bilgi girdisi olarak kullanıldığını ve bunun taşmalar sonucunda sektör geneline yayıldığını ileri sürmektedir. Romer (1986), bilginin bir kamu malı olduğunu vurgular, bilginin mükemmel bir şekilde patentlenemeyeceğini ve saklanamayacağını belirtir ve bir firma tarafından üretilen yeni bilginin diğer firmaların üretim yetenekleri üzerinde olumlu dışsallıklar yarattığını vurgular. Burada bilgi ve teknolojik gelişmeyi bu şekilde birbirine bağlayan teorik çerçevenin ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını açıklayabileceği ileri sürülmektedir. Dolayısıyla bilgiye katkı sağlayan Ar-Ge harcamalarına ayrılan kaynaklar büyüme hızının artmasına yardımcı olacaktır. İkinci grup kamu politikası modelleridir. Bu bağlamda geliştirilen içsel büyüme modelleri, büyüme alanında kamu politikalarına önemli görevler yüklemektedir. Üçüncü grubu oluşturan içsel büyüme modelleri, ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde eğitim ve sağlık harcamalarının verimlilik artışına katkısını ciddi şekilde vurgulayan beşerî sermaye modellerinden oluşmaktadır.

Mankiw, Romer ve Weil (1992) tarafından ekonomik büyümeyi arttırmada fiziki sermayenin yanı sıra beşerî sermayenin de önemi vurgulanmıştır. Bilindiği gibi Solow'un (1956) modelinde sermaye ve emek girdi olarak alınırken tasarruf, nüfus artışı ve teknolojik ilerleme oranları dışsal olarak alınmıştır. Solow, 1956 tarihli klasik makalesinde, sermayenin azalan getirisi ile standart bir neo-klasik üretim fonksiyonunu varsayarak ekonomik büyüme modeli önermiştir. Tasarruf ve nüfus artış oranlarını dışsal olarak alarak, bu iki değişkenin kişi başına sabit durum gelir düzeyini belirlediğini ifade etmiştir. Buna göre, tasarruf ve nüfus artış oranları ülkeler arasında

farklılık gösterdiğinden, farklı ülkeler farklı sabit durumlara ulaşır. Solow'un modeli, bu değişkenlerin durağan durum gelir düzeyini nasıl etkilediği hakkında basit, test edilebilir tahminler vermiştir. Tasarruf oranı ne kadar yüksek olursa, ülke o kadar zengin olurken nüfus artış hızı ne kadar yüksek olursa, ülke o kadar fakir olur. Mankiw vd. (1992) Solow büyüme modelinin yaşam standardındaki uluslararası değişkenlik ile tutarlı olup olmadığını test etmek amacıyla oluşturdukları Artırılmış Solow Modeli ile, fiziki sermayenin yanı sıra beşerî sermaye birikimini de modele dahil ederek Solow modelini güçlendirmiştir. Beşerî sermaye iki nedenden dolayı tasarruf ve nüfus artışının tahmini etkilerinin neden çok büyük görüldüğünü potansiyel olarak açıklayabilir. Birincisi, daha yüksek tasarruf veya daha düşük nüfus artışı, daha yüksek bir gelir düzeyine ve dolayısıyla daha yüksek bir beşerî sermaye düzeyine yol açar. Dolayısıyla fiziki sermaye birikimi ve nüfus artışı, beşerî sermaye birikimi dikkate alındığında gelir üzerinde daha fazla etkiye sahiptir. İkincisi, beşerî sermaye birikimi, tasarruf oranları ve nüfus artış oranları ile ilişkilendirilebilir.

Literatürdeki bu gelişmeler özellikle içsel büyüme modellerinde göze çarpmaktadır. Çünkü içsel büyüme modellerine göre ekonomik büyüme, sadece fiziki sermaye stokunun artması ve dışsal teknolojik ilerleme ile değil, fiziki sermaye stokunun yanı sıra içsel teknolojik ilerleme, Ar-Ge yatırımları, yaparak öğrenme süreçleri ile modelde belirlenen beşerî sermaye stoku da ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Parlakıyıldız, 2015: 93). Ayrıca hem içsel büyüme hem de neo-klasik modelleri kullanan yeni büyüme literatürü, ulusal politikaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda güçlü iddialar üretmeye devam etmektedir (Easterly, 2005: 1016).

2.5. Turizm ve Ekonomik Büyüme

Günümüzde küreselleşen dünya ekonomileri birbirine bağımlı hale gelmiş ve uluslararası etkileşim artmıştır. Küreselleşmiş bir dünyada, ekonomiler diğerleri arasında teknoloji, sermaye akışı, yatırımlar, işgücü göçü, doğrudan yabancı yatırımlar, ticaret ve turizm yoluyla entegre edilmiştir. Küreselleşme, insanların ve malların serbest dolaşımını teşvik eden ulusal engelin kaldırılmasına yardımcı olur ve böylece ulusların ekonomik kalkınmasını etkin bir şekilde hızlandırır. İş ve ekonomik

kararlar, artık yerel kontrolleri tatmin etmeye yönelik bir görüşle değil, bu kararın küresel ekonomi üzerindeki etkisine verilen değerlendirmelerle alınmaktadır (Akadiri vd., 2019: 12605).

Dünya Turizm Örgütü'ne (DTÖ) göre, modern turizmin gelişimiyle ve gittikçe artan sayıda yeni destinasyonları ile sosyo-ekonomik ilerlemenin itici gücü haline gelen turizm, uluslararası turizmin önemli aktörlerinden biridir ve gelişmekte olan ülkeler için ana gelir kaynaklarından birini temsil etmektedir. Sanayileşmiş ve gelişmiş ülkelerde turizmin küresel olarak yayılması, inşaatın tarıma veya telekomünikasyona kadar ilgili birçok sektörde ekonomik büyüme ve istihdam sağlamaktadır. Turizmin ekonomiye katkısı, turizmin kalitesine ve gelirine bağlıdır (UNWTO, 2020). Guisan vd.'nin (2004: 12) de belirttiği gibi, turizmle birlikte sadece otel ve restoranların talebi değil, aynı zamanda inşaat, ticari hizmetler, finansal hizmetler ve diğer sektörlerle ilgili faaliyetler de artmaktadır. Turizm bölgelerinin büyük çoğunluğunda konut ve otel yapılarının inşaatına etkisi çok önemlidir.

Turizm gelişimi, ilk olarak diğer sektörlerin büyümesini hızlandırarak ve ikinci olarak da doğal kaynakları ve efektif talebi artırarak hem doğrudan hem de dolaylı olarak ekonomik büyümeyi teşvik edebilir (Gökovalı ve Bahar, 2006: 155). Yapılan literatür incelemesi, turizmin ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğunu doğrulamaktadır. Turizmin ekonomik büyüme için önemi, istihdam, vergi ve gelir yaratma üzerinde açıkça görülmektedir. Temelde, turizmin öncülük ettiği ekonomik büyüme hipotezi, turizmi uzun vadeli ekonomik büyümenin kilit unsuru olarak kabul etmektedir. Turizmin ulusal ve küresel ekonomilere olan katkısı ve potansiyelinin büyüklüğü, hükümetlerin turizmin büyümesini ve gelişmesini teşvik eden politika uygulamaları sunmasını teşvik etmektedir. Küresel olarak turizm, döviz gelirleri sayesinde önemli bir ihracat geliri kaynağıdır. Birbirleriyle bağlantılı olması nedeniyle, turizmin büyümesi sadece sektörel gelişmeyi tetiklemekle kalmaz, aynı zamanda ülkelerin toplam ekonomik büyümesini de canlandırır (Holzner, 2011; Akadiri vd., 2020: 472). Dritsakis (2004) turizmin ekonomiyi, özellikle döviz gelirini istihdam, ticaret, gelir, kültürel ve mali sektörler dahil olmak üzere çeşitli sektörler aracılığıyla etkilediğini savunmaktadır. Turizmdeki artış hem uluslararası hem de iç

ticarete, ulaşım, telekomünikasyon, bankacılık gibi hizmetle ilgili sektörlerde, endüstriyel ve tarımsal üretimde artışa neden olmaktadır. Turizmdeki artış, ülkelerin milli gelirine katkıda bulunmaktadır. İnsanların hem yaşam hem de kültürel standartlarını iyileştirir. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), bir ülkeye giren turist sayısının ekonomik büyüme için önemli bir faktör olduğunu savunmuştur. Turizm harcamalarından elde edilen döviz kazancı, mal ve hizmet üreten sermaye mallarını ithal etmek için kullanılır ve böylece ev sahibi ülkede ekonomik büyümeye yol açar. Turizm, ekonominin diğer sektörlerine yayılmalar ve dışsalılıklar yoluyla tüm ekonomi üzerinde dinamik bir etkiye sahiptir (Gwenhure ve Odhiambo, 2017: 34).

Birçok ülkede turizm döviz kazanmak, iç refahı ve büyümeyi teşvik etmek için bir araçtır. Turist harcamalarının büyük bir kısmı, ev sahibi ülkede ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerin tüketimine harcanmaktadır. Yerel sakinlerin ticarete konu olmayan mal ve hizmet tüketimi ile turistin tüketimi arasındaki önemli bir fark, turistin tüketiminin döviz getirmesidir. Diğer bir deyişle, ticareti yapılmayan mal ve hizmetlerin bir kısmı ihraç edilebilir hale gelmektedir. Ancak ticarete konu olmayan bu mal ve hizmetlerin fiyatları, uluslararası piyasada değil yerel piyasada belirlendiği için geleneksel anlamda ihraç edilebilir değildir. Turistlerin ticarete konu olmayan mal ve hizmet tüketimi, yerel tüketici için ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerin nispi fiyatı ve bulunabilirliği üzerinde bir etkiye sahiptir (Hazari ve Sgro, 1995: 243). Dolayısıyla ülkenin ihracattan çok ithalat yapması için gerekli finansmanın dikkate değer bir kısmını turistlerin sağlaması mümkündür. Bu ithalatlar sermaye malları veya ekonominin herhangi bir alanında mal üretmek için temel girdiler ise, turizmden elde edilen kazançların ekonomik kalkınmada temel bir rol oynadığı söylenebilir. Bu durumda, bir ülkenin zenginliğinin dağılımının bir sonucu olarak turizm dışı bölgeler de bundan yararlanacaktır. Turist harcamalarının büyük bir bölümünün ev sahibi ülkede ticarete konu olmayan mal ve hizmetlerin tüketimine harcandığı dikkate alındığında, ekonomik büyüme üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkisi olabilecek faktörler mevcuttur (Balaguer ve Cantavella-Jordá, 2002: 878). Turizm, geleneksel ticaret teorisinde ticarete konu olan mallardan farklıdır. Turizm, ticarete konu olmayan malları ticarete konu olan mallara dönüştürür. Turizm yerel ekonomilerle farklı şekillerde etkileşime girebilir. Emek, sermaye ve konut gibi ulusal kaynakları kullanır

ve dolayısıyla bu kaynakları ekonominin diğer sektörleri için daha az kullanılabilir hale getirebilir. Turizm ayrıca diğer ekonomik faaliyetleri geliştirmek için kullanılabilecek gelir sağlar (Zhang, 2016: 104).

Hazari ve Sgro (1995), turizm, sermaye birikimi, kişi başına tüketim ve ticaret hadleri arasındaki dinamik ilişkiyi incelemek için bir model geliştirmiştir. Hazari ve Sgro'nun araştırmasına göre, uluslararası turizm talebindeki artış, uzun vadeli ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye yol açmaktadır. Benzer şekilde, Zhang (2016), küçük bir açık ekonomi için turistlerin hizmet tüketimindeki artışın refahı artırdığını, bu sonucun uzun vadede geçerli olduğunu, ancak kısa vadede geçerli olmadığını ifade etmiştir.

Turizm ekonomisi literatüründe hemen hemen tüm modeller küçük bir açık ekonomiye dayanmaktadır. Küçük açık ekonomilerin analitik çerçevesi içinde büyüme ve sermaye birikimi ile uğraşırken hala bu gelenek takip edilmektedir. Açık bir ekonomi, mal ithal edebilir ve dünyanın geri kalanından kaynak alabilir veya mal ihraç edebilir ve yurtdışına kaynak verebilir. İçsel bilgi ve ekonomik büyüme üzerine literatür, Romer'in 1986'daki makalesinde içsel teknolojik değişim ve ekonomik büyüme konularını yeniden incelemesinden bu yana giderek genişlemiştir (Chari ve Hopenhayn, 1991; Lucas, 1988; Zeng ve Zhu, 2011).

Uluslararası turizm, ekonomi üzerinde iki olumlu etki sağlar. Bir yandan uluslararası turizm üretimde ve gelirden artış sağlarken, diğer yandan turizm sektörünün emek yoğun olması nedeniyle turizm hane halkı tüketiminde ve eğitimde artış sağlamaktadır. Böylece turizm sektörü hem ekonomik büyümeye hem de istihdama önemli katkılar sağlayabilir. Uluslararası turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, özellikle yüksek işsizlik oranlarının, düşük kişi başına GSYH seviyelerinin olduğu ve ihracat ürünlerinin uluslararası rekabette zorluklarla karşılaştığı bölgeler için geçerlidir (Fawaz vd., 2014: 352).

Turizmin ekonomik büyümeye katkısının ölçülmesine yönelik araştırmalar son yıllarda hızla gelişmiştir. Çünkü turizm birçok ülkede ekonomik büyüme için önem arz etmektedir. Hükümetler, turizmin gelişimini teşvik etmek için doğru ulusal ve yerel

stratejiler geliştirmeye ihtiyaç duymaktadır. Turizmin ekonomik büyümeye katkısının llmesine ilişkin ortaya çıkan literatür, çok farklı yöntemler kullanılarak birçok farklı ekonomiye uygulanmıştır. Genel olarak, bu çalışmalar turizmin ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu göstermektedir. Ancak bu etkinin büyüklüğü sadece çalışmalar arasında değil, aynı çalışmada elde edilen çeşitli tahminler arasında da belirgin şekilde farklılık göstermektedir (Gwenhure ve Odhiambo, 2017: 41; Pablo-Romero ve Molina, 2013: 37). Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği araştıran çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Akadiri vd., 2020; Balli vd., 2019; Brida ve Pulina, 2010; Chou, 2013; Cortes-Jimenez, 2008; Cortes-Jimenez ve Pulina, 2010; Danish ve Wang, 2018; Deng vd., 2014; Eyuboglu ve Eyuboglu, 2020; Fahimi vd., 2018; Fayissa, Nsiah ve Tadasse, 2008; Fayissa, Nsiah ve Tadasse, 2011; Gkvalı ve Bahar, 2006; Hazari ve Sgro, 1995; İlesanmi ve Tewari, 2017; Rivera, 2016; zcan, 2015). Bu nedensellik, turizme dayalı büyüme hipotezinin, turizmin ekonomik büyümeyi yayılmalar ve diğer dışsalılıklar yoluyla artırdığı anlamına geldiğini savunan turizm ekonomisi teorisine dayanmaktadır (Balaguer ve Cantavella-Jorda 2002: 878; Pablo-Romero ve Molina, 2013: 28; Paramati vd., 2017: 713). Öte yandan büyümeye dayalı turizm hipotezi, iyi tanımlanmış ve uygulanabilir mülkiyet haklarına, istikrarlı siyasi kurumlara ve hem fiziki hem de beşerî sermaye için yeterli yatırıma yönelik hükümet politikalarının ekonomik büyüme beklentilerini artıracığına işaret etmektedir. Bu tür bir büyüme, turizm sektörünün gelişimini kolaylaştıracak ve aynı zamanda uluslararası turistler için ülkenin istikrarının bir göstergesi olarak kabul edilecektir (Payne ve Mervar, 2010: 1089-1090).

Bu nedenlerden dolayı ekonomik büyüme ile turizm arasındaki nedenselliğin belirlemesi önemlidir. Çünkü her bir hipotez, turizme bağlı makroekonomik politikaların uygulanması aşamasında politika yapıcılara yararlı çıkarımlar sunmaktadır. Bu bakımdan turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tanımlamak önemlidir (Wu, Wu, Liu ve Hsueh, 2018: 366). Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik dört ana hipotezle açıklanabilir (Balli vd., 2019: 221-222; Chou, 2013: 227-228; Danish ve Wang, 2018: 1931; Tuğcu 2014: 208):

- Turizme dayalı büyüme (TDB) hipotezi,

- Büyümeye dayalı turizm (BDT) hipotezi,
- Geri bildirim/besleme hipotezi ve
- Tarafsızlık/yansızlık hipotezidir.

Turizme Dayalı Büyüme (TDB) Hipotezi; İlk ilişki, turizm sektörünün ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini öne süren turizme dayalı büyüme (TDB) hipotezi olarak adlandırılır (Ballı vd., 2019: 220; Danish ve Wang, 2018: 1931). TDB hipotezi, turizmin ekonomik büyüme sürecinde doğrudan ve/veya diğer üretim faktörlerini tamamlayıcı olarak hayati rol oynadığı bir durumu ifade eder. Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik bulunursa TDB hipotezi desteklenir. Bu durumda turizmi desteklemeye yönelik politikaların ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olacaktır (Tuğcu, 2014: 207). Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), turizmin, üretimde sermaye malları ithal etmek için gerekli olan döviz sağladığını ve dolayısıyla ekonomik büyümeye yol açtığını iddia etmektedir. Bu açıdan bakıldığında turizmin ekonomik büyümeye katkısı, ihracata dayalı büyüme hipotezinin basit bir yansıması olan TDB hipotezi olarak adlandırılmaktadır. Gökova ve Bahar (2006) tarafından yapılan çalışmada, 1987-2002 periyodunda Akdeniz ülkeleri için TDB hipotezinin sermaye ve emek değişkenleriyle geçerliliği doğrulanmıştır. Sonuçlar, GSYH'nin yatırım payındaki %1'lik bir artış, büyüme oranını %0,13 civarında artırırken, işgücündeki artış, büyüme oranını yaklaşık %0,4 artırmaktadır. Turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı %1 arttığında GSYH büyüme oranı yaklaşık %0,1 oranında artmaktadır. Bu nedenle, turizmin gelir artışını etkilediği hipotezi, söz konusu dönemde Akdeniz ülkeleri için kabul edilmektedir. Ivanov ve Webster (2007), ekonomik büyümeyi ölçmek için kişi başına reel GSYH değişkenini kullanarak turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Ekonomik büyümeyi, Kıbrıs (1997–2004), Yunanistan (1997–2004) ve İspanya (1999–2002) için diğer endüstriler tarafından üretilen ekonomik büyüme ve turizmin yarattığı ekonomik büyüme şeklinde parçalara ayırmışlardır. Sonuçlar, turizmin her üç ülkenin de ekonomik büyümesini desteklediğini göstermiştir. Turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensel ilişki, Nowak vd.'nin (2007) çalışmalarında da doğrulanmıştır. Johansen'in eşbütünleşme yaklaşımı ve çok değişkenli Granger nedensellik testini kullanarak 1960–2003 dönemi için alınan reel GSYH, gerçek turizm ihracatı ve reel

girdi ithalatı değişkenleriyle turizm ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Elde ettikleri sonuçlar, İspanyol ekonomisinde TDB hipotezini doğrulamıştır. Cortés-Jiménez ve Pulina (2010) tarafından İspanya ve İtalya için benzer bulgular elde edilmiştir. Sonuçlar, turizm ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Lee ve Brahmaşrene'ye (2013) göre de turizm gelirlerindeki artış Avrupa Birliği'nde ekonomik büyümeye yol açmaktadır. Ivanov ve Webster (2013) başka bir çalışmada, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ölçmek için kullanılan çeşitli yöntemleri incelemişler, turizmin ülke bazındaki etkisini ölçmek için 2000-2010 yıllarını kapsayan 174 ülkeye ait verileri kullanmışlardır. Turizmin ekonomik büyümeye katkısı en yüksek Afrika, Asya, Latin Amerika ve Karayipler'de tespit edilmiştir. Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya'da biraz negatif etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Çalışma ayrıca turizmin büyümeye katkısını etkileyen faktörleri de incelemektedir. Sonuçlar, turizmin katkısının GSYH'nin daha yüksek bir paya sahip olduğu ekonomilerde daha yüksek olduğunu göstermiştir. Paramati vd. (2017) turizmin ekonomik büyüme ve CO2 emisyonları üzerindeki etkilerini gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler arasında karşılaştırmıştır. Sonuçlar turizmin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomiler için ekonomik büyüme üzerinde önemli olumlu etkileri olduğunu ve turizme dayalı ekonomik büyümenin hâkim olduğunu göstermektedir.

Büyümeye Dayalı Turizm (BDT) Hipotezi; İkinci ilişki, ekonomik büyümenin turizmi etkilediğini öne süren büyümeye dayalı turizm (BDT) hipotezidir. BDT hipotezi ekonomik büyümenin turizm sektörünü güçlendiren dinamik olduğu anlamına gelir. Ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü bir nedensellik varsa BDT hipotezinin geçerliliği kanıtlanmıştır. Bu durumda sübvansiyonların turizmden başka bir sektöre aktarılması ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki yaratmayacaktır (Tuğcu, 2014: 208). Birkaç çalışma bu ilişkinin varlığını tespit etmiştir; örneğin, Güney Kore için Oh (2005) ve Hırvatistan için Payne ve Mervar (2010). Oh (2005), Engle ve Granger iki aşamalı yaklaşımı ve iki değişkenli Vektör Otoregresyon (VAR) modelini kullanarak 1975'ten 2001'e kadar üç aylık verileri kullanarak Güney Kore için turizmin büyümesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Eşbütünleşme testi sonuçları, iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını

göstermektedir. Öte yandan, Granger nedensellik testi sonuçları Güney Kore için BDT hipotezini doğrulamıştır. Payne ve Mervar (2010), 2000: 1'den 2008: 3'e kadar üç aylık verileri kullanarak Hırvatistan için BDT hipotezini araştırmışlardır. Toda-Yamamoto uzun dönem nedensellik testleri, reel GSYH'den uluslararası turizm gelirlerine doğru tek yönlü pozitif nedenselliğin yanı sıra reel GSYH'den reel efektif döviz kuruna doğru tek yönlü pozitif nedensellik ortaya koymaktadır. Bu nedenle sonuçlar BDT hipotezini desteklemektedir.

Geri Bildirim/Besleme Hipotezi; Üçüncü ilişki, turizm ve büyüme arasında çift yönlü bir ilişkinin olduğunu gösteren geri bildirim/besleme hipotezi olarak adlandırılır (Balli vd., 2019: 221; Solarin, 2014: 231). Geri bildirim hipotezi turizm ve büyüme arasında karşılıklı bir ilişkiyi ifade eder. Turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik varsa, geri bildirim hipotezi desteklenir. Bu hipotezin geçerliliği durumunda, turizm koruma politikaları ekonomik büyüme performansını düşürebilir ve benzer şekilde ekonomik büyüme şansı turizm sektörüne geri yansır (Tuğcu, 2014: 208). Bazı araştırmalar, odaklandıkları ülkeler için turizm ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişkinin varlığını doğrulamaktadır. Örneğin, Yunanistan için Dritsakis (2004), İspanya için Cortes-Jimenez ve Pulina (2010). Cortes-Jimenez ve Pulina (2010), 1964–2000 ve 1954–2000 dönemi baz alınarak İspanya ve İtalya için Granger nedensellik testini kullanarak uluslararası turizm, fiziki sermaye ve beşerî sermaye değişkenleri arasındaki nedenselliği incelemişlerdir. Sonuçlara göre, İspanya için çift yönlü ilişkinin varlığı ortaya çıkarken, İtalya için turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Tarafsızlık/Yansızlık Hipotezi; Dördüncü ilişki, turizm ve ekonomik büyüme arasında nedensellik olmadığını öne süren tarafsızlık hipotezidir. Çok az çalışma turizm ve ekonomik büyüme arasında nedensellik olmadığını gözlemlemiştir. Örneğin Ekanayake vd., (2012) tarafından yapılan çalışmada, 140 gelişmekte olan ülkede nedensellik bulunamamıştır. Brida vd. (2011) tarafından yapılan çalışmada, iki farklı veri setine iki farklı ekonometrik metodoloji uygulanmıştır. Bir yandan, bir bütün olarak Brezilya için 1965'ten 2007'ye kadar olan yıllık veriler ekonomik büyüme için kişi başına reel GSYH, uluslararası turizm gelirleri ve reel döviz kuru değişkenleri

arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığı eşbütünleşme analizi ile ölçülmüştür. Öte yandan, 27 Brezilya eyaleti için 1990'dan 2005'e kadar olan yıllık veriler, Arellano ve Bond (1991) tarafından önerilen dinamik panel veri modelinin kullanılması ile turizm kaynaklı büyüme hipotezinin geçerli olup olmadığı araştırılmıştır. Granger nedensellik testi sonuçları, 1965–2007 dönemi boyunca değişkenler arasında Granger nedenselliğine dair hiçbir kanıt olmadığını göstermiştir. Eyuboglu ve Eyuboglu (2020) ise, gelişmekte olan 9 OECD ülkesinde 1995-2016 dönemi için turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki asimetric nedenselliği analiz etmiştir. Panel nedensellik testi sonuçları, turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasında nedensellik olmadığını göstermektedir. Ancak değişkenler arasındaki gizli nedenselliği inceleyen asimetric panel nedensellik testi, Arjantin ve Türkiye'de turizm gelişiminin pozitif şoklarından ekonomik büyümenin pozitif şoklarına doğru nedensellik olduğunu göstermektedir. Negatif şoklar açısından ise sadece Filipinler için nedensellik tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, gizli turizm kaynaklı büyüme hipotezinin Arjantin, Türkiye ve Filipinler'de geçerli olduğunu göstermektedir. Chou, (2013) Bulgaristan, Romanya ve Slovenya ülkeleri için tarafsızlık hipotezini doğrulamıştır. Diğer taraftan büyüme hipotezi Kıbrıs, Letonya ve Slovakya için geçerliken, Çek Cumhuriyeti ve Polonya için ters ilişkiler bulunmuştur. Estonya ve Macaristan için, geri bildirim hipotezi geçerlidir.

Gelirlerin ulusal üretim sürecinin bir parçası olduğu varsayılırsa, büyüme hipotezinin var olduğunu beklemek doğaldır. Bununla birlikte, uluslararası turizm harcamaları, yabancı bir üretim süreci tarafından oluşturulan ziyaretçilerin gelirlerini temsil etmekte ve böylece turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini açıklamak için başka bir kanala işaret etmektedir. Bu bağlamda, Lee ve Chang (2008), uluslararası turizm harcamalarının ev sahibi ülkede iç turizm inşasını ve fiziksel ve beşerî sermaye birikimini teşvik ettiğini varsayarak, turizm sektörünün ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkıda bulunduğunu iddia etmektedir. Ek olarak, turizm sektörü ile reel ekonominin geri kalanı arasındaki ilişkiler yeterince güçlüyse, ekonomik büyüme, karşılığında turizm sektörünün verimliliğini artıran bir araç haline gelebilir. Dolayısıyla, bu varsayımların mevcut olduğu ülkeler için, uluslararası turizm harcamalarının geri bildirim hipotezi ile sonuçlanacağını, turizm gelirleri için ise büyümeye dayalı turizm hipotezinin geçerli olacağını tahmin etmek mantıklıdır.

Tuğcu (2014: 211-212), kaynaklar sektörler arasında eşit olarak dağıtılmadığı takdirde bazı sektörlerin gelişmek için yeterli kaynak elde edemediğini ifade etmiştir. Turizme ayrılan kaynakların payı ekonomik büyümeye katkısından az ise ekonomik büyüme ile turizm arasında nedensellik kurmak mümkün değildir. Bazı ülkelerde, daha yüksek turizm gelirleri ve/veya harcamaları daha hızlı ekonomik büyümeyi gösterebilir. Turizm girdilerinin çoğunun ithal edildiği bir ekonomik yapıda turizmin ekonomik büyüme üzerindeki beklenen nedensel etkisi ortadan kalkabilir. Bazı ülkelerde turizm sektörünün girdileri ithalata yönelik olsa da nedenselliğin turizmden ekonomik büyümeye doğru olduğu not edilebilir. Çünkü başlangıç koşulları daha kötü olan ekonomilerde turizm kaynaklı büyüme etkisi, daha iyi olan ekonomilere göre nispeten daha büyük olabilmektedir. Turizmin diğer birçok sektörle bağlantılı olması, turizm ne kadar gelişirse, diğerlerinin de o kadar çok üretmesi ve bir ekonominin o kadar hızlı büyümesi anlamına gelebilir. Ayrıca turist destinasyonlarının çekiciliği, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönünü etkileyen bir diğer unsurdur. Son olarak, ekonomik büyümenin kendisi, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemede hayati bir rol oynayabilir. Büyüme aynı zamanda gelirin yeniden dağıtılması anlamına geldiğinden, kaynak tahsisinin verimsiz olmasına neden olabilir. Kaynaklar sektörler arasında eşitsiz dağıtılsa, bazı sektörler kalkınma için yeterli kaynak alamayacaktır. Dolayısıyla turizme ayrılan kaynakların payı ekonomik büyümeye katkısına göre daha az ise, turizmden büyümeye nedensel bir bağlantı olmasına rağmen ekonomik büyümeden turizme nedensel bir bağlantı kurmak mümkün olmayacaktır.

Dolayısıyla bu dört hipotezde literatürde kanıtlarla desteklense de ülkeler, zaman aralığı ve farklı metodolojiler nedeniyle nedenselliğin yönü belirsizliğini korumaktadır. Bazı ülkelerde turizm ekonomik büyümeye neden olurken, bazılarında nedenselliğin ekonomik büyümeden turizme doğru gitmesi, ekonomik büyüme ve turizm arasında çift yönlü bir ilişkinin olması ya da bir nedensellik bulunamaması birçok farklı sebepten dolayı olabilir.

2.6. Turizm, Beşerî Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Mevcut literatür, beşerî sermaye teorisinin ekonomik ve sosyal önemi tartışmasını kapsamlı bir şekilde vurgulamaktadır. Eğitime yapılan yatırımın özel ve sosyal getirilerin merkezinde yer aldığı (Becker 1964), beşerî sermaye stoku olan ulusların, nispeten düşük beşerî sermayesi olan uluslardan daha fazla ekonomik faydaya sahip olduğu (Romer, 1986) yani beşerî sermayeye yapılan yatırımın daha hızlı ekonomik büyümeye yol açtığı ifade edilebilir.

Beşerî sermaye turizm endüstrisinde giderek daha önemli bir konuma ulaşmıştır. Turizm endüstrisinde ortaya çıkan eğilim, beşerî sermayenin gelişimine olan ilginin artması yönündedir. Beşerî sermaye üzerine kayda değer miktarda literatür yayınlanmıştır. Bu çalışmalar bir toplumun gelir düzeyi ile eğitim arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Beşerî sermaye araştırmalarının artış göstermesi ile birlikte, beşerî sermaye stoğu kavramı ve beşerî sermaye teorisinde milli gelir düzeyine yönelik artan bir ilgi oluşmaya başlamıştır (Metilelu, 2016: 2). Eğitim ve bilime yatırım, ülkenin ekonomik büyümesine doğrudan katkıda bulunduğu için son derece üretken devlet harcamaları olarak kabul edilmektedir. Turizm ve üretkenlik söz konusu olduğunda, turistik destinasyon karlı yatırımlar ve kendi kaynaklarının ve cazibe merkezlerinin sermaye değerinin büyümesiyle rekabet gücünü koruyabilir. İnsan kaynaklarının verimliliği, teknolojik verimlilik ve hizmet sunumu ile yakından ilişkilidir. Destinasyon verimliliğinin ve turizm kaynaklarının yönetim biçiminin iyileştirilmesi, kamu ve özel sektörün iş birliğini gerektiren yeni yatırımları, teknoloji ve beşerî sermayeye eşit derecede teşvik etmektedir (Cetinski ve Sugar, 2009: 244).

Turizm, bir ülkenin GSYH'sini doğrudan etkiler. Bu nedenle, turizmin ekonomik büyüme üzerinde her zaman bir etkisi vardır. Ancak bu etki bazı yıllarda olumlu, bazı yıllarda olumsuz veya diğer endüstrilerin katkılarından daha yüksek veya daha düşük olabilir (Ivanov ve Webster, 2013: 478).

Fayissa vd. (2011) turizm endüstrisinin Latin Amerika ülkelerinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini neo-klasik büyüme modeli çerçevesinde araştırmıştır. Ampirik sonuçlar, uluslararası turistlerin harcamalarının Latin Amerika

lkelerinin ekonomik büyümesini olumlu yönde etkilediğini, turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin hem mevcut GSYH'ye hem de Latin Amerika lkelerinin fiziki ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlara olumlu katkıda bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca nispeten daha düşük gelir seviyelerinde olan bölge ülkelerinin turizm sektörüne stratejik yatırım yaparak kısa vadede daha fazla fayda sağlayabilecekleri, Latin Amerika ekonomilerinin büyümeyi teşvik eden turizm endüstrisini stratejik olarak güçlendirerek ekonomik büyümelerini artırabilecekleri ifade edilmiştir. Croes (2012) tarafından 1990-2009 yılları arasında Nikaragua ve Kosta Rika'da turizm ve insani gelişme arasındaki iliştikiyi ve yönünü içeren bir çalışma yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre; Nikaragua'da turizmin insani gelişmeyi pozitif etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca nedensellik testi sonuçları, turizmden insani gelişmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ortaya koymuştur. Kosta Rika sonuçları ise, turizm ve insani gelişme arasında negatif bir ilişki ortaya koymuştur. Diğer taraftan Kosta Rika'da insani gelişmeden turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Garcia-Pozo vd. (2014) İşpanyol konaklama endüstrisinden ve seyahat acentelerinden elde edilen verileri kullanarak, çalışanların beşerî sermaye değişkenlerinin (eğitim seviyesi, önceki deneyim ve çalışma süreleri), eğitim düzeyi ile bağlı olarak ücretler üzerinde farklı bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Eğitime geri dönüşlerin, yeterli eğitimi, aşırı eğitimi ve az eğitimi işçiler ayrı olarak değerlendirildiğinde istatistiksel olarak farklı olduğu ifade edilmiştir. Bu sektörlerde eğitime geri dönüş az eğitimi çalışanlarda en yüksek değerine ulaşmaktadır. Yetersiz eğitimi çalışanlar tarafından, eğitim uyumsuzluğu olmayan ve aşırı eğitimi olanlardan daha fazla eğitime geri dönüş olmaktadır. Genel olarak Garcia-Pozo vd.'nin çalışması, eğitim uyumsuzluğu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki doğrultusunda, aşırı eğitimi çalışanlar için eğitimin büyümeye getirilerinin pozitif olduğunu göstermektedir. Bir başka çalışmada Croes ve Rivera (2015), turizm ve insani gelişme arasındaki ilişkiyi araştırmış, turizmin insani gelişme üzerinde çift yönlü bir etkisi olduğunu iddia etmiştir. Turizm, ekonomik büyümeye katkıda bulunurken aynı zamanda insani gelişme üzerinde de olumlu veya olumsuz bir etkiye sahip olabilir. Ayrıca turizm ekonomik büyüme yoluyla insani gelişme üzerinde dolaylı bir etkiye sahip olabilir. Buna bağlı olarak, bu ekonomik büyümenin parametreleri de turizmi etkileyebilir. Örneğin, turizmin gelişimi hane halklarına özel gelirler sağlayarak insani

gelişmeyi etkileyebilir ve bu da hane halklarındaki bireylerin eğitim ve sağlık koşullarını etkileyebilir. Benzer şekilde turizm vergiler yoluyla daha fazla devlet geliri sağlayabilir ve bu da daha iyi eğitim ve sağlık hizmetleri yoluyla insani gelişmeyi destekleyen hizmetleri teşvik edebilir. Buna göre, turizmin gelişimi ekonomik büyümeye neden olurken, ekonomik büyüme turizmin gelişimini tetikleyebilir. İkincisi, pazarlama ve tanıtım için daha fazla para tahsis etmenin, daha fazla pazar teklifi sunmanın, fiziksel ve beşerî sermaye iyileştirmelerinin bir sonucu olabilir. Öte yandan, turizmin gelişimi ve ekonomik büyüme, beşerî sermayenin gelişimine neden olabilir. Beşerî sermaye de turizmin gelişimini ve ekonomik büyümeyi yönlendirebilir.

Turizm, ekonomik büyüme ve beşerî sermaye çerçevesinde yapılmış çalışmalardan biri de Zhang'a (2016) aittir. Zhang, tam rekabetçi bir ekonomide turizm, içsel zenginlik ve beşerî sermaye ile küçük bir açık ekonomi için ekonomik büyüme modeli önermiştir. Bu çalışmaya göre, ulusal ekonomi bir hizmet sektörü ve bir sanayi sektöründen oluşmaktadır. Küçük açık ekonomilerin geleneksel literatürünü takip ederek, faiz oranının uluslararası piyasada sabit olduğu varsayılmıştır. Üretim tarafı, neo-klasik büyüme teorisindeki ile aynıdır. Tasarruf, tüketim ve zaman dağılımını belirleyen bir fayda fonksiyonu kullanılmıştır. Sistemin benzersiz bir kararlı denge noktası vardır. Modelin hareketi simüle edilmiş faiz oranındaki değişikliklerin, turizmin fiyat esnekliğinin, sanayi ve hizmet sektörlerinin toplam üretkenliklerinin, tasarruf eğiliminin ve turizmin beşerî sermaye birikimi üzerindeki etkileri incelenmiştir. Karşılaştırmalı dinamik analiz sonucunda; turizmin fiyat esnekliği artırıldığında, turist talebi ve hizmetlerin fiyatı düşmektedir. Talep düştükçe hizmet sektörünün çıktısı, beşerî sermaye ve toplam emek arzı azalmaktadır. Ekonominin kullandığı toplam sermaye ve milli hasıla azalırken sanayi sektörünün çıktısı artmaktadır. İş gücünün bir kısmı hizmet sektöründen sanayi sektörüne kaydırılmaktadır. Uzun dönemde mal ve hizmetlerin tüketim düzeyleri ve refah düzeyi düşmektedir. Folarin vd. (2017) ise turizm gelişiminin 1998-2014 yılları arasında 25 Afrika ülkesinde genel ekonomik gelişmeye etkilerini ve beşerî sermaye gelişimi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Beşerî sermaye gelişimini ölçmek için, beşerî sermayenin eğitim ve sağlık bileşenleri; turizm için, turizm harcamaları ve gelen turist sayısı baz alınmıştır. Ayrıca Folarin vd.'ne göre, beşerî sermaye faktörlerini eğitim ve

sağlık olarak ayrı ayrı incelemek turizmin rolü hakkında daha iyi bilgi verir. Çalışmanın bulguları, turist gelişi ve turizm geliri karşısında turizm gelişiminin Afrika'daki beşerî sermaye gelişimi üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan beşerî sermaye gelişiminin ölçümü, (ortaokul kaydı ve doğumda beklenen yaşam süresi), Afrika'da beşerî sermaye seviyesinin oldukça düşük olduğunu açıkça göstermektedir. Bunun anlamı, Afrika'daki işgücünün verimliliği ve etkinliğinin dünyanın diğer bölgelerine kıyasla düşük olmasıdır. Ayrıca, beşerî sermayenin gelişimi, uzun vadeli yaşam standardını ve insanların yaşam kalitesini belirlediğinden mevcut beşerî sermaye gelişim düzeyi iyileştirilmezse, Afrika'daki yaşam standardı ve yaşam kalitesi diğer bölgelerin çok gerisinde olacaktır. Bu nedenle kıtanın turistik yerlerini turistler için cazip hale getirecek uygun politikaların uygulanması gerekmektedir.

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıdan farklı olarak, turizm, ekonomik büyüme ve beşerî sermaye arasındaki ilişki literatürde fazla ilgi görmemiştir. Biagi vd.'de (2017) buradan yola çıkarak, gelişmiş ve gelişmekte olan toplam 63 ülke için, 1996-2008 yılları arasında turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Araştırma sonuçları turizmin beşerî sermayeyi pozitif etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca okuma yazma oranı ile turizm arasında güçlü bir ilişki belirlenmiştir. Turizm sektörüne yatırımın sadece ekonomik büyümeyi sağlamak için değil, aynı zamanda beşerî sermayenin eğitim boyutunda gelişimini sağlamak için de önemli olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, sadece turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ötesinde beşerî sermayenin gelişimi üzerindeki rolünün daha fazla araştırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Tandoğan'a (2017, 526-533) göre, turizmin ekonomik büyümeye katkısı ihracat etkisi ile ilişkilendirilmektedir. Turizm ülke ekonomisi için döviz kazancı oluşturarak hem ulusal hem bölgesel geliri pozitif yönde etkileyerek kişi başına düşen gelir artışına katkı sağlamaktadır. Turizm ve beşerî sermaye arasındaki ilişki, turizm sayesinde ortaya çıkan gelir artışının servet etkisi oluşturarak beşerî sermaye gelişimine etki etmesinden kaynaklanmaktadır. Geliri artan birey, beşerî sermaye gelişimine daha çok yatırım yapabilecektir. Beşerî sermayenin gelişimine yönelik yatırımlar da verimliliği arttırarak kişi başına düşen gelirin yükselmesine zemin hazırlamış olacaktır. Turizm

sektöründe istihdam edilen eğitimli ve sağlıklı bireyler, sürekli değişen turizm ihtiyaçlarına daha kolay ve hızlı bir şekilde cevap vererek turizmin gelişimine olanak sağlayacaklardır. Buna bağlı olarak beşerî sermayenin gelişimi verimliliği arttırarak turizm sektörünün büyümesini hızlandıracaktır.

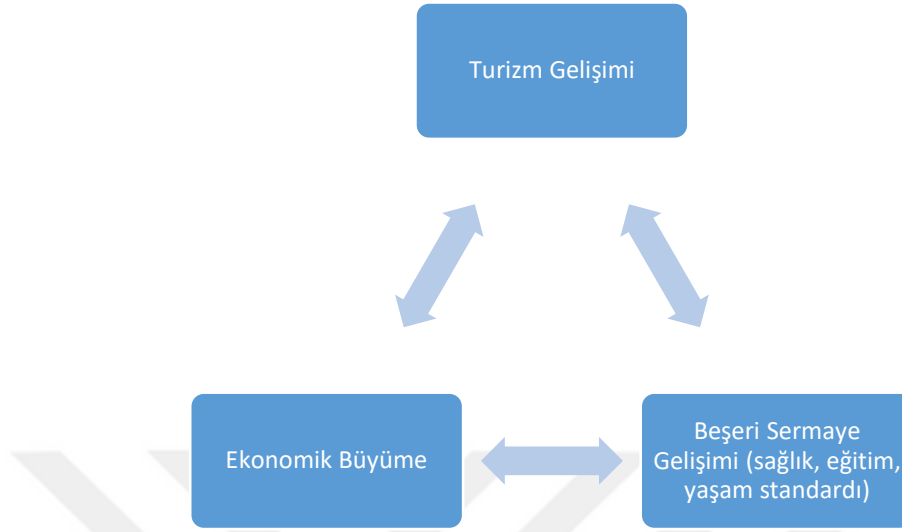
Ayrıca, turizmin gelişimi beşerî sermayeyi çok farklı şekillerde de geliştirebilir. Birincisi, sektörde çalışanların yanı sıra uluslararası turistlere ziyaretleri sırasında hizmet verenlerin geçim kaynağı olarak hizmet vermektedir. İstihdamları sayesinde hayatın temel gereksinimlerini karşılayabilir ve bu sayede insana yakışır bir hayat yaşamalarını sağlayabilirler. Bu da onların yaşam beklentisini artırır. Ayrıca, turizmin gelişmesi devlet gelirlerine katkıda bulunduğundan devletin hem sağlık hem de eğitim hizmetlerini sübvans etmek için kullanabileceği ek finansman olarak hizmet eder. Böylece hem eğitim hem de sağlık tesisleri sağlamanın yanı sıra nüfusun büyük bir kısmı için fayda sağlayabilir. Hükümetin kullanabileceği ekstra finansmanın kullanılması yoluyla, çocukların okula kayıt düzeyinin artması sağlanabilir. Ayrıca, doğumda beklenen yaşam süresini de iyileştirebilir. Bunun nedeni, sağlık sorunlarını ele almak için artık daha iyi tesislerin mevcut olmasıdır. İyileştirilmiş sağlık bakım tesislerinin mevcudiyeti, ölüm oranını azaltacak ve dolayısıyla doğumda beklenen yaşam süresini artıracaktır. Turizmden elde edilen ek döviz, başka bir ülkede üretilen, ülke için gerekli olan ilaç temini ve sağlık tesislerinin ithal edilmesinde kullanılabilir. Diğer taraftan rekreasyonel faaliyetler ve diğer etkinlikler için gelen uluslararası turist sayısı arttıkça, ziyaretleri sırasında harcamaları sayesinde, turizmle ilgili ticari faaliyetler de artmakta, bu da ulusal hasıla/gelir ve vergilendirilebilir gelir artışına dönüşmektedir (Folarin vd., 2017: 321).

Gelişmekte olan ülkelerdeki beşerî sermaye politikalarının motivasyonunun çoğu, bu ülkelerdeki gelir seviyelerini yükseltecek ekonomik büyüme sağlama olasılığıdır. Gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılmasına odaklanma, yalnızca gelirleri ve kaynakları yeniden dağıtmanın yoksulluğa uzun vadeli çözümler getirmeyeceği gerçeğinden dolayı doğrudan ekonomik büyüme ile ilgilidir. Gelişmekte olan ülkelerdeki büyümenin doğrudan analizi, mevcut politika tartışmalarının çoğunda var olandan çok daha spesifik bir odak noktası gerektirir.

Ülkeler arasında ekonomik büyümedeki farklılıklar, matematik ve bilimin uluslararası değerlendirmelerindeki başarı ile ölçülen bilişsel becerilerle yakından ilişkilidir. Aslında, bilişsel beceriler deneysel büyüme modellerine bir kez dahil edildiğinde, okul başarısının büyüme üzerinde bağımsız bir etkisi yoktur. Elbette kaliteli eğitimin verilebilmesi için hem altyapının hem de erişimin olması gerekir. Bununla birlikte, yeni dijital teknolojilerin (hem öğretmenlerle ve teknolojiyle harmanlanmış öğrenme hem de bağımsız yaklaşımlar olarak) hızlı gelişmesi hem erişim hem de kalite konusunda geçmişte alınan kararların çoğunun hızla değişebileceğini göstermektedir (Hanushek, 2013: 211).

Turizm, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıya ilişkin ilginç bir yaklaşım, Rivera'nın (2016) Amerika kıtasının gelişmekte olan bir ülkesi olan Ekvator'da yaptığı araştırmanın sonucudur. Bu araştırmaya göre üç önemli sonuç vardır. Birincisi turizm insani gelişmeyi desteklememektedir. İkincisi, ekonomik büyüme ve insani gelişme, sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Üçüncüsü, turizm büyümesinin ekonomik büyümenin bir ürünü olduğu ve bunun tersinin geçerli olmadığıdır. Ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki bağ her yerde bariz olsa da turizm büyümesinin insani gelişmeyi destekleyip desteklemediği ve elbette turizm büyümesinin ekonomik büyümenin sonucu olup olmadığı ve bunun tersi olup olmadığı konusunda çeşitli anlaşmazlıklar vardır. Bu tür yaklaşımlar, konuyla ilgili çeşitli bakış açılarının göstergesidir.

Turizmin gelişimi ekonomik büyümeye neden olurken, ekonomik büyüme turizmin gelişmesini tetikleyebilir. Diğer taraftan turizmin gelişmesi ve ekonomik büyüme beşerî sermayedeki gelişmeye neden olabilirken aynı zamanda beşerî sermayedeki gelişme, turizmin gelişimini ve ekonomik büyümeyi yönlendirebilir. Bu durum şekil 2.3.'te gösterilmektedir:

Şekil 2.3. Turizm, Beşerî Sermaye Gelişimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler

Kaynak: Croes ve Rivera, 2015: 21

Turizmin gelişimi ile beşerî sermayenin ilişkisi ve aynı zamanda ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ile ilgili olarak daha fazla sayıda araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple, turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı ilişkiler bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

2.7. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Araştırmalar

Yapılan araştırmaların derlenmesi, konuyla ilgili daha çok fikir sahibi olunmasını sağlayacak ve gelecek araştırmalara ışık tutacaktır. Bu bağlamda, beşerî sermaye ve turizm sektörü üzerine yapılan bazı çalışmalara aşağıda kronolojik olarak kısaca yer verilmiştir.

Guisan, Aguayo ve Carballas (2004), beşerî sermayenin, sanayinin ve turizmin bölgesel kalkınmadaki rolünü AB'ye üye 25 ülke üzerinde incelemişlerdir. Çalışmanın amacı, daha az gelişmiş bölgelerde üretimi artırmak ve AB bölgeleri arasında daha yüksek derecede sosyo-ekonomik yakınsama sağlamaktır. Sonuç olarak bölgesel düzeyde ekonomik kalkınmayı iyileştirmeye odaklanan ekonomi politikalarını geliştirmek için üretim, turizm ve nüfusun eğitim düzeyinin olumlu etkisi politikacılar tarafından dikkate alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ekonomik politikalar, kişi

başına düşen reel GSYH düzeyi düşük olan bölgelerin durumunu net bir şekilde iyileştirmeye odaklanmalıdır.

Turizm ve beşerî sermaye ilişkisine yönelik bir başka çalışmada Banuls ve Rodriguez (2005), İspanya turizm sektöründeki işçilerin eğitim getirilerini araştırmaktadır. İşçilerin eğitim düzeyindeki artışla ücretin nasıl değiştiğini belirlemeye çalışmışlardır. Deneyim ve eğitimin, çalışanların çalışma hayatları boyunca elde ettikleri gelirler üzerindeki kombine etkileri de analiz edilmektedir. Sonuçlar, turizm sektöründeki eğitim getirilerinin İspanya'daki diğer hizmet sektörlerinden daha düşük olduğunu ve firmanın büyüklüğünün ücret belirleyicilerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Ayrıca farklı eğitim seviyeleri için ücret düzeyleri de farklılık göstermektedir.

Haber ve Reichel (2007) ise, turizm sektöründe İsrail'de 305 küçük işletmenin girişimcilik performansını ampirik olarak incelemişlerdir. Beşerî sermaye olarak girişimcinin, özellikle yönetsel becerilerinin, performansa çok büyük katkı sağlayan faktör olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Çalışmada fiziki sermaye kaynakları, beşerî sermaye kaynakları ve kurumsal sermaye kaynaklarının küçük girişimciliğin sürdürülebilirliğini etkilediği tartışılmaktadır. Ayrıca verilen hizmet sektörü segmentindeki küçük girişimlerde hizmet tasarımının değeri vurgulanmaktadır. Turizm girişiminin planlama ve tasarım özelliklerini belirlemek, hizmet ve müşteri memnuniyetini arttırmanın yanı sıra, benzersiz ve sürdürülebilir bir kaynak olarak uzun vadeli bir itibar oluşturmak için önemlidir. Dolayısıyla, bulgular girişimcilerin farklı kaynaklar ve performans ölçütleri ile risk gelişimindeki spesifik rollerinin farkında olmaları gerektiğini göstermektedir. Son olarak, makale beşerî sermaye kaynaklarının ana rolünü ve girişimciler için eğitim programlarına olan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Turizm ve beşerî sermaye araştırmalarında bir diğer çalışma Saffu vd.'ne (2008) aittir. Beşerî sermaye ve kaynak temelli bakış açısının Gana'daki küçük ve orta ölçekli turizm işletmelerinin performansına katkısını test etmişlerdir. Çalışmada eğitim, deneyim ve performans arasında anlamlı bir pozitif ilişki bulunmuştur. Beşerî

sermaye faktörlerinin turizm işletmelerinin performansındaki önemini belirleyerek turizmdeki girişimciliğin kendine özgü yapısının anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Diğer çalışmalardan farklı olarak Thrane (2008), 1994-2002 döneminde beşerî sermaye çerçevesinde, yıllık ücret, istihdam geçmişi, eğitim durumu ve sosyo-demografik özelliklerin Norveç turizm çalışanlarının yıllık ücretlerini etkileyip etkilemediğini ve nasıl etkilediğini incelemiştir. Ayrıca, çalışmada özellikle cinsiyet ve zaman değişkenlerinin bu ücretleri nasıl etkilediğini incelemektedir. Elde edilen bulgulara göre; erkek turizm çalışanları, kadın meslektaşlarından yıllık %20 daha yüksek ücret almaktadır. Erkekler için evlilik ve çocuklar daha fazla işle ve dolayısıyla daha yüksek kazançla ilişkilendirilirken kadınlar için ise, evlilik ve çocuklar daha az iş ve dolayısıyla daha düşük kazanç demektir. Son olarak tüm turizm çalışanları, çalışılan dönemde pozitif olarak bir yıllık ücret artışı yaşamışlardır. Sonuç olarak, bu çalışma, Norveçli turizm çalışanlarının yıllık ücretlerinde beşerî sermayenin yanı sıra sosyo-demografik değişkenlerin ve zamanın önemli belirleyicileri olduğunu açıkça göstermiştir. Ayrıca, çalışma, bir çalışanın cinsiyetinin, aldığı ücret açısından önemli bir rol oynamaya devam ettiğini göstermiştir.

Olçay (2008), Türkiye'de turizm sektöründe çalışanların temel ve mesleki eğitim durumlarını önceki araştırma sonuçlarına dayalı olarak sunmuş ve Türkiye'nin turizm eğitiminin genel sorunlarına ve bu sorunlara çözüm bulmaya çalışmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre; temel ve mesleki turizm eğitime gereken önem verilmemekte ve mevcut sorunlara etkin ve kalıcı çözümler bulunamamaktadır. Geleceğin Türkiye ekonomisinin lokomotifleri olarak kabul edilen turizm sektörünün, kendisine yöneltilen talebe cevap verebilmek ve ülke menfaatlerini en üst düzeye çıkarabilmesi için mevcut sektörel sorunları çözmeye odaklanması gerekmektedir. Bu nedenle bu alanda çalışan işçilerin hizmet içi eğitim ihtiyacının yanı sıra henüz turizmde çalışmayan işçilerin (öğrencilerin) de mesleki eğitim almış kalifiye eleman olarak sektöre girmeleri gerekmektedir.

Kozak'a (2009) göre, Türkiye'nin uluslararası turizm sektöründeki gelişimi nedeniyle akademik anlamda turizm eğitime verilen önem artmaktadır. Bu kapsamda ön lisans ve lisans düzeyinde mesleki eğitim veren turizm okullarının sayısı

özellikle son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Çalışmanın sonuçları; turizm sektöründe akademik turizm eğitimi alanında bazı sorunların olduğuna ve bu alanlarda iyileştirmeler ve iş birlikleri ile çözümlerinin sağlanabileceğine dikkat çekmektedir.

Esu (2012) Nijerya’da yaptığı çalışmasında, Nijerya turizm endüstrisindeki insan kaynakları yönetiminin zorlukları ve turizm eğitiminde yaşanan zorluklar incelenmiştir. Beşerî sermaye ile turizm gelişimi arasındaki bağı gösteren kavramsal bir çerçeve sunulmuştur. Beşerî sermayenin gelişiminin, ulusal turizm politikasının bir bileşeni olduğunu ifade etmiştir. Bir destinasyonun hayatta kalması, turizm organizasyonları ve işletmeleri için etkin beşerî sermaye yönetiminin sağlanmasına dayanmaktadır. Bir destinasyondaki hizmet sunumunun kalitesi, beşerî sermayenin kalitesinin bir yansımasıdır.

Lillo-Banuls ve Casado-Diaz (2012) İspanya turizm sektöründeki bireysel eğitime dönüşü analiz etmiştir. Çalışmalarında ekonomik kriz sırasında İspanya turizm sektöründeki beşerî sermayenin farklı yönlerini analiz etmişler ve bireysel eğitime geri dönüşlerin ölçülmesine odaklanmışlardır. Sonuçlar; aşırı eğitilmiş işçilerin, aynı eğitimle, eğitim seviyelerine daha uygun pozisyonlarda bulunanlara göre düşük bir ücretle çalıştıklarını göstermektedir. Bu durum, yalnızca işçilerin bireysel refahı açısından değil, aynı zamanda verimlilikleri açısından, çalışma koşullarından daha düşük memnuniyet düzeyleri ve bununla ilgili sunulan hizmetin kalitesi açısından da olumsuz olabilir.

Bardarova vd. (2013) Makedonya’da turizm sektöründeki şirketlerin beşerî sermayeye yaptıkları yatırımları incelemişlerdir. Buna göre, beşerî sermayenin turizm sektörüne katma değer yaratması ve işletmelerin gelecekteki karlılığı ve rekabetçiliği üzerinde uzun vadeli bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Çalışanların yeterliliklerinin test edilmesi için, bireysel yeterliliklerinin aktarılabilir olmasını sağlayacak bir sistem kurulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece, bireyin edindiği bilginin sonuçlarını farklı bağlamlarda, kurumlarda, seviyelerde ve hatta ülkelerde bir araya getirecek bir bütün olarak kümülatif, belgelenmiş niteliklere ve yeterliliklere erişilmesini sağlayan bir köprü oluşmaktadır. Turizm sektöründeki işletmelerin başarısı, yalnızca çalışan sayılarına değil, çalışanların uzmanlıklarıyla ifade edilen

kalitelerine bağılıdır. Başarılı bir çalışma ortamı oluşturmak için çalışanlara emir vermekten ziyade çalışanı iş yapmaya motive edecek bir insan kaynakları yönetimine sahip olunmalıdır. Beşerî sermayeye yatırım yapmak, turizm sektöründeki işletmelerin karlı ve başarılı bir şekilde çalışmasını sağlayarak Makedonya ulusal ekonomisini olumlu yönde etkileyecektir.

Fawaz vd. (2014) uluslararası turizmin büyük ölçüde heterojen turizm endüstrisine sahip ülkelerdeki ekonomik büyümeye katkısını, 1975-2010 dönemini kapsayan 144 ülkenin panel verilerini kullanarak incelemişlerdir. Ampirik bulgular, turizm sektöründen gelen kişi başına hasılanın hem mevcut GSYH düzeyine hem de ülke ekonomilerinin ekonomik büyüme hızına fiziki ve beşerî sermaye yatırımları gibi önemli katkılar yaptığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, fiziki ve beşerî sermayeye yatırım ve hanelerin sağlık, barınma ve diğer ev eşyalarına harcama araçlarına sahip olma gibi geleneksel büyüme kaynaklarının üretkenliklerini artırabileceğini ve ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini göstermektedir. Bu çalışmadan çıkarılabilecek bir politika çıkarımı, hemen hemen tüm ülkelerin ekonomik büyüme performanslarını yalnızca fiziki ve beşerî sermaye ve ticarete yatırım gibi geleneksel büyüme kaynaklarına yatırım yaparak değil, aynı zamanda stratejik olarak, turizm planlama ve geliştirme yoluyla yönetim performanslarının iyileştirilmesi turizm endüstrisini geliştirebilir. Çalışmadan çıkarılabilecek önemli bir sonuç, ülkelerin kısa vadeli ekonomik büyümesinin turizm endüstrisine stratejik olarak yatırım yapılarak artırılabilir.

Beşerî sermayenin sağlık boyutunu ele alarak yapılmış çalışmalardan biri de Korkmaz vd.'ne (2014) aittir. Türkiye'de 2004-2013 dönemi için sağlık harcamaları ve sağlık turizmi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Türkiye'de sağlık turizminde daha çok özel hastanelerin ön plana çıktığını, en çok sağlık turisti gönderen ülkelerin başında Almanya, Bulgaristan ve Irak olduğunu, sağlık turistlerinin en çok göz ve onkoloji kliniklerinde tedavi görmeye geldiklerini ifade etmişlerdir.

Alamu (2016), "*Turizm, Konaklama ve Eğlence Endüstrisi İçin Beşerî Sermaye Geliştirme Stratejileri*" isimli nitel çalışmasında, Güney Nijerya'da turizm sektöründe beşerî sermaye verimliliğini araştırmıştır. Nijerya'da çalışanların verimliliğini

iyileştiren stratejiler üreterek sosyal değişime katkıda bulunmak, çalışanların kariyer olanaklarını ve sosyal statülerini geliştirmelerini sağlamak amaçlanmıştır. Turizm sektöründeki başarılı beşerî sermaye stratejilerini keşfetmek, yöneticilerin deneyimlerini ve algılarını ortaya çıkarmak için yarı yapılandırılmış görüşme temelli bir araştırma yapılmıştır. Yetkinlik çerçevesi, kurumsal iş performansı, müşteri ihtiyaçları, beşerî sermaye ve algılanan hizmet kalitesi ölçülmeye çalışılmıştır. Araştırma soruları; Nijerya'daki turizm liderleri çalışan verimliliğini arttırmak için hangi beşerî sermaye stratejilerini kullanmaktadır ve bunun için kullanılan insan kaynakları stratejileri nelerdir? Beşerî sermaye verimlilik stratejileri çalışanları, çalışanların gelirini ve çalışanların iş performansını nasıl etkiler? şeklindedir. Sonuç olarak, gerekli sosyal sermayeye sahip kişileri işe almak, çalışanları yüksek bir etik standarda ulaştırmak, kurum içi eğitim sağlamak, ödüllendirmek ve motive etmek, uygun teknolojileri benimseyerek çalışanların beşerî sermayelerini geliştirmek gerekmektedir. Ayrıca turizm sektöründeki zorluklardan bahsedilmiş, hükümet ve politika yapıcıların makroekonomik zorlukların aşılması için turizm hizmetlerine olan talebi arttıracak turizm politikaları uygulamaları gerektiği üzerinde durulmuştur.

Kurdashvili ve Meskhia (2016), konaklama sektöründe bulunan işletmelerin gelişmesinin asıl koşulunun beşerî sermaye olduğunu öne sürmüşlerdir. Çalışanların bu alandaki sürekli eğitiminin, beşerî sermayenin çoğaltılmasında önemli bir faktör olduğunu, turizmin son yıllarda Gürcistan ekonomisinin en dinamik sektörlerinden biri olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre, sektör sorunlarının zamanında çözümü, konaklama endüstrisi uzmanlarının eğitim sistemi reformu, beşerî sermaye yönetimi ve hizmet kalitesinin iyileştirilmesi sosyo-kültürel alanın daha da gelişmesine ve mükemmelleşmesine katkıda bulunacaktır.

Adedipe ve Adeleke (2016) Nijerya konaklama endüstrisinde beşerî sermaye gelişiminin yapısını çalkantılı ama büyüyen bir ekonominin geri düşmesine karşı incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, literatür ve içerik analizinin gözden geçirilmesiyle Nijerya konaklama endüstrisinin karşılaştığı başlıca zorlukları gözden geçirmektedir. Bulgular, Nijerya'da konaklama sektöründe beşerî sermayenin

geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için özel sektörün, hükümetin ve diğer paydaşların girdisinin gerekli olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde Adeola'da (2016) Nijerya'da konaklama endüstrisinde beşerî sermaye gelişimindeki zayıflıkları tespit etmeyi ve uygulanabilir çözümler bulmayı amaçlamıştır. Nijerya konaklama endüstrisinde beşerî sermayedeki eksiklikler; sağlam ve ileri görüşlü eğitim gelişiminin olmaması, istihdam için destekleyici bir ortamın olmaması ve mesleki eğitime karşı sosyal önyargıların bir sonucudur.

Hemmati vd. (2017), İran Mashhad'de sağlık turizminde sunulan hizmetlerin kalitesi ve beşerî sermaye arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Sonuç olarak, beşerî sermaye ile sağlık turizminde sunulan hizmetlerin kalitesi arasında bir ilişki olduğunu, eğitilmiş ve yetenekli insan kaynaklarının sağlık turizmi sektörünün gelişimine yardımcı olabileceğini ve bölgenin kapsamlı bir şekilde ilerlemesine yol açabileceğini ifade etmişlerdir.

Assaker vd. (2018), Avustralya ve Fransa'da, turizmin önemli bir bölümünü oluşturan lüks restoranlarda beşerî sermaye ve performans arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Katılımcılara tecrübeleri, eğitim seviyeleri, mevcut pozisyonda çalışma süreleri, işletmede çalıştıkları süre ve girişimcilik yeterliliklerini ölçen sorular yöneltilmiştir. Buna göre, daha yüksek düzeyde bilgi, beceri, eğitim ve diğer yetkinliklerini geliştiren bireylerin, diğerlerinden daha iyi performans gösterebileceği ortaya konulmuştur.

Yakın zamanda yapılmış çalışmalardan, Stryzhak vd. (2021) turizm endüstrisindeki beşerî sermayenin dijital ekonomi düzeyine bağımlılığını belirlemeye çalışmışlardır. Stryzhak vd.'ne göre, dijital rekabet gücü, bir ekonominin toplumun ekonomik ve sosyal yaşamının tüm alanlarında dijital teknolojileri benimseme ve inceleme yeteneği olarak anlaşılmaktadır. Sonuçlar, dijital teknolojinin ekonomi ve toplum üzerindeki etkisinin derecesinin heterojen olduğu araştırma hipotezini doğrulamıştır. Belirlenen ayırt edici özellikler, turizm endüstrisinde beşerî sermaye stratejileri geliştirmek için her ülke grubunun özelliklerini dikkate almaya izin vermektedir. Ayrıca sonuçlar, Endüstri 4.0'ın oluşumunun modern koşullarında dijital

teknolojilerin turizm endüstrisinin işleyişini önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Aynı zamanda ekonomik ilişkilerin dijitalleşmesi beşerî sermayeyi de etkilemektedir. Bu etki, toplumun gelişmesiyle birlikte, ülkeler ve ekonominin sektörleri arasında eşit olmayan bir şekilde artacaktır. Bu nedenle, turizm örgütlerinin Endüstri 4.0 eğilimlerini ve belirli bir ülkedeki tezahürlerinin özelliklerini dikkate alan beşerî sermaye stratejileri geliştirmeleri önemlidir.

Yapılan literatür araştırmasına dayanarak; turizm endüstrisinin dünya çapında sosyo-ekonomik gelişme ve istihdam yaratma açısından önemli faydalar sağladığını söylemek mümkündür. Yapılan çalışmalar turizm endüstrisinde başarıyı sağlamanın yolunun beşerî sermayeye yatırım yapmaktan geçtiğini ve beşerî sermaye ile turizm gelişimi arasındaki bağı ortaya koymaktadır. Bir turizm işletmesinin ayakta kalabilmesi için etkin beşerî sermaye yönetiminin sağlanması gerekmektedir. Ayrıca geçmişte yapılan birçok çalışma, turizmin gelişmesinin hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler için ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Turizm, ekonomik büyüme için kilit bir sektör olarak kabul edilmektedir.

2.7.1. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Ampirik Araştırmalar

Tablo 2.1. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Ampirik (Panel Veri Analizi) Araştırmalar

Yazar(lar)	Değişkenler	Yöntem	Ülke- Dönem	Bulgular
Fayissa, Nsiah ve Tadasse (2008)	PRY, ITR, FCF, EFI, SSER, FDI, TT, FCEP	Basit sabit etkiler ve rastgele etkiler modellerine dayanan tahmin yöntemleri ve GMM	42 Afrika ülkesi (1995-2004)	Turistlerin harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini, turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin hem mevcut GSYİH düzeyine hem de ekonomik büyümeye, fiziksel ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlara katkıda bulunduğunu göstermektedir.
Fayissa, Nsiah ve Tadasse (2009)	PRY, ITR, FCF, EFI, SSER, FDI, TT, FCEP	Basit sabit etkiler ve rastgele etkiler modellerine dayanan tahmin yöntemleri ve GMM	17 Latin Amerika ülkesi (1995-2004)	Turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin hem mevcut GSYH düzeyine hem de ekonomik büyümeye, fiziksel ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlara olumlu katkıda bulunduğunu göstermektedir.
Cortes-Jimenez ve Pulina (2010)	ITR, FC, HC	GC	İspanya ve İtalya (1964–2000 ve 1954–2000)	Elde edilen bulgular sonucunda İspanya için $\leftrightarrow$ nedenselliğin varlığını ortaya koyarken, İtalya için turizmden ekonomik büyümeye $\rightarrow$ nedensellik doğrulanmıştır.
Fayissa, Nsiah ve Tadasse (2011)	ITR, FCF, EFI, HEGE, FDI, TT, ODA, OFFI, ER	Basit sabit etkiler ve rastgele etkiler modellerine dayanan tahmin yöntemleri ve GMM	18 Latin Amerika ülkesi (1990-2005)	Uluslararası turist harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini, turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin hem mevcut GSYH' ya hem ekonomik büyümeye hem de fiziki ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlara olumlu katkıda bulunduğunu göstermektedir.
Croes (2012)	RTI, İGE	ECM, GC	Kosta Rika, Nikaragua (1990-2008)	Nikaragua'da turizmin insani gelişmeyi pozitif etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca nedensellik testi sonuçları turizmden insani gelişmeye doğru $\rightarrow$ nedensellik ilişkisini ortaya koymuştur. Kosta Rika sonuçları ise turizm ve insani gelişme arasında negatif bir ilişki ortaya koymuştur.
Croes ve Rivera (2015)	TA, İGE	Engle-Granger Eş bütünleşme ve GC	Ekvator İGE (1980-2010) Turizm (2000-2012) Ekonomi (2009-2012)	Turizmin gelişimi beşerî sermayenin de gelişimini etkilemektedir. Ekonomik büyüme ve beşerî sermaye arasındaki ilişki anlamlı değildir. Artan gelirler, beşerî sermaye gelişiminin artmasına yol açmamaktadır.

Tablo 2.1. (devamı)

Rivera (2016)	TA, İGE	Engle-Granger Eş bütünleşme, ECM, GC	Ekvator (2000-2005)	İnsani gelişme ve turizm arasında eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. ECM sonuçları, turizmin kısa dönemde insani gelişmeyi etkilemediği ancak uzun dönemde etkilediğini ortaya koymuştur. GC sonuçları ise insani gelişmeden turizme doğru → nedensellik ilişkisinin varlığını tespit etmiştir.
Biagi, Ladu ve Royuela (2017)	NRAE, TA, TE, İGE	Regresyon Analizi	Gelişmiş ve gelişmekte olan toplam 63 Ülke (1996-2008)	Turizm ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olsa da turizmin insani gelişme üzerindeki etkisi sadece bireysel yetenekler açısından anlamlı bulunmuştur. Araştırmada regresyon sonuçları turizmin insani gelişmeyi pozitif etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca okuma yazma oranı ile turizm arasında güçlü bir ilişki belirlenmiştir.
Kostakis ve Theodoropoulou (2017)	TA, ITR, PRY, FCF, NGDP, NCF	GMM Yaklaşımı	Güney Avrupa Bölgesi (2000-2014)	Beşerî sermaye kişi başına düşen geliri arttırmaktadır. Emek, fiziki sermaye ve beşerî sermaye gelişiminin yerel ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Turizm gelişiminin, özellikle gelir düzeyinin en düşük olduğu bölgelerde, ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu kanıtlanmıştır.
Folarin vd. (2017)	SSER, LEB, TE, TA, GSPGDP, EEGDP, PRY, PFDİGDP	GMM Yaklaşımı	25 Afrika ülkesi (1998-2014)	Turizm gelişiminin beşerî sermaye gelişimi üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan Afrika'da beşerî sermaye seviyesinin oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir.
Fahimi vd. (2018)	TA, PRY, İGE	NLGC	Barbados, Küba, Kıbrıs, Dominik Cumhuriyeti, Fiji, Haiti, İzlanda, Malta, Mauritius ve Trinidad ve Tobago (1995-2015)	Turizm kaynaklı büyümeyi, turizm kaynaklı beşerî sermayeyi ve beşerî sermayesini geliştirme kaynaklı büyümeyi desteklemektedir. Örneklenen dönemde, turizm sektörünün ihracat kazançlarına ve ekonomik büyümeye önemli katkı sağlamadığı görülmüştür.
Croes, Ridderstaat ve Shapoval (2019)	TA, TCI, İGE	Amixed-effect Regression Modeli	10 Güney Amerika Ülkesi (1998–2006 ve 2007–2014)	Yüksek gelirli ülkeler, düşük gelirli ülkelere kıyasla daha sağlıklı, daha üretken ve daha uzun ömürlü bir nüfusa sahiptir. Beşerî sermayedeki gelişme turizmi etkilemekte, buna karşın turizm beşerî sermayeyi sadece kısmi olarak etkilemektedir. Turizm gelişimi, kapasitelerin doğrudan arttığını göstermektedir.

Notlar: PRY: Kişi Başına Düşen Reel GSYİH, ITR: Uluslararası turizm gelirleri, FCF: Sabit sermaye oluşumu, EFI: Ekonomik Özgürlük Endeksi, SSER: Ortaöğretim okula kayıt oranı, FDİ: Doğrudan yabancı yatırımlar, TT: Ticaret hadleri, FCEP: Kişi başına nihai tüketim harcaması, GMM: Genel Momentler Yöntemi, FC: Fiziksel Sermaye, HC: Beşerî Sermaye, GC: Granger Nedensellik, HEGE: Yükseköğrenim brüt okul kaydı, ODA: Resmi kalkınma yardımı, OFFİ: Diğer yabancı finansal girişler, ER: Resmi döviz kuru, RTI: Reel Turizm Geliri, İGE: İnsani Gelişim Endeksi, ECM: Hata Düzeltme Modeli, TA: Gelen Turist Sayısı, NGDP: ulusal GSYH, NCF: ulusal sermaye oluşumu, LEB: doğumda beklenen yaşam süresi, TE: Turizm harcamaları, NRAE: Konaklama işletmelerindeki oda sayıları, PFDİGDP: GSYH' nın doğrudan yabancı yatırımlar yüzdesi, GSPGDP: GSYH' nın hükümet harcamaları yüzdesi, EEGDP: GSYH' nın eğitim harcamaları yüzdesi, NLGC: Doğrusal olmayan GC, TCI: Turizm Rekabet Endeksi, →: Tek yönlü nedensellik ↔: Çift yönlü nedensellik, ≠: nedensellik yok.

Tablo 2.2. Turizm ve Beşerî Sermaye İlişkisine Yönelik Ampirik (Zaman Serisi Analizi) Araştırmalar

Yazar(lar)	Değişkenler	Yöntem	Ülke- Dönem	Bulgular
Lee ve Hung (2010)	TA, HEC, PRY	GC	Singapur (1978-2007)	Sonuçlar GSYH'den sağlığa uzanan → nedensellik olduğunu ve sağlık ile turizm arasında ↔ nedensellik olduğunu göstermektedir. Turizm ve sağlığın uzun vadede GSYH üzerinde olumlu etkileri vardır.
Lee (2010)	TA, ND	ARDL Modeli, GC	Singapur (1980-2007)	Elde edilen bulgular sonucunda uzun dönemde sağlık hizmetlerinden turizme doğru → nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Mehregan, Kordbacheh ve Akbari (2012)	TA, İGE, PRY	ARDL Modeli	İran (1967-2007)	İGE'nin İran'daki dış turizm üzerinde uzun vadeli olumlu bir etki göstermektedir. Gelir, yaşam beklentisi ve eğitimden oluşan İGE bileşeni yabancı turistlerin gelişi üzerinde önemli etkilere sahiptir.
Ridderstaat, Croes ve Nijkamp (2016)	RTI, İGE	ARDL, GC	Aruba Adası (1972-2011)	Ampirik bulgular değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. ARDL nedensellik sınaması bulguları hem kısa dönemde hem de uzun dönemde turizmden insani gelişmeye doğru nedensellik ilişkisini ortaya koymuştur. Granger nedensellik testi sonuçları ise değişkenler arasında çift yönlü ilişkinin varlığını ortaya koymuştur.
Göçer ve Aydın (2016)	RTI, ND, HE	Maki Çoklu Yapısal Kırılmalı Eş Bütünleşme, Toda- Yamamoto Nedensellik Testi	Türkiye (1975-2013)	Elde edilen bulgulara göre, değişkenlerin uzun dönemde eş bütünleşik hareket ettikleri tespit edilmiştir. Diğer yandan nedensellik testi sonuçları turizm gelirleri ve doktor sayısı arasında ↔, sağlık harcamalarından turizm gelirlerine doğru ise → nedensellik ilişkisi ortaya koymuştur.
Tandoğan (2017)	TA, LEB, NSS	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Türkiye (1970-2013)	Beşerî sermaye gelişiminden turizme doğru → nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Beşerî sermayeye yapılan yatırımların turizmi olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir.

Notlar: TA: Turist Sayısı, HEC: Kişi Başına Düşen Sağlık Harcamaları, PRY: Kişi Başına Düşen Reel GSYİH, Sayısı, GC: Granger Nedensellik, ND: 10.000 Kişiye Düşen Doktor Sayısı, ARDL: gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi, RTI: Reel Turizm Geliri, HE: Sağlık Harcamaları, LEB: Doğumda Yaşam Beklentisi, NSS: Okul Başına Düşen Öğrenci Sayısı, →: Tek yönlü nedensellik ↔: Çift yönlü nedensellik, ≠: nedensellik yok.

Literatürün genel bulguları, turizm ve beşerî sermaye bileşenleri arasındaki ilişkilerin pozitif ve çift yönlü ya da tek yönlü olduğunu göstermektedir. Bu farklılıklar, belirlenen zaman aralıkları, ülke grupları ve kullanılan yöntemlerin farklılığından kaynaklanmış olabilir.

Ayrıca turizm ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantının aksine, turizm ve beşerî sermaye arasındaki ilişki literatürde çok fazla çalışılmış bir konu değildir (Biagi vd., 2017: 160; Croes, 2012: 542; Denizci ve Taşçı, 2010: 614). Bu yüzden turizmin saf ekonomik büyüme etkilerinin ötesinde beşerî sermayenin gelişimindeki rolü konusunda daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMETRİK METODOLOJİ

3.1. Panel Veri Analizi

Panel verileri veya boylamsal veriler tipik olarak bir dizi zaman serisi gözlemlerini içeren bir veri setidir (Hsiao, 1985: 121). Panel veriler, hane halklarının, ülkelerin, firmaların vb. bir kesitine ilişkin gözlemlerin farklı zaman dilimlerinde bir araya getirilmesiyle oluşturulmaktadır (Wooldridge, 2009: 4). Zaman boyutuna sahip bu yatay kesit serilerinin kullanıldığı çeşitli ekonometrik analizler ise “Panel Veri Analizi” başlığı altında toplanmıştır (Baltagi, 2005: 1).

Panel verilerdeki gözlemler en az iki boyutu içermektedir; “ i ” alt simgesi ile gösterilen bir kesit boyutu ve “ t ” alt simgesi ile gösterilen bir zaman serisi boyutudur. Ancak, panel veriler daha karmaşık bir kümeleme veya hiyerarşik yapıya sahip olabilir. Panel veri analizinde farklı kesitlere ait zaman serilerinin birleştirilmesiyle gözlem sayısı ciddi bir şekilde artırılabilir. Örneğin, “ y ” değişkeni, “ i ” ülkesinin “ j ” kentindeki istasyonda “ t ” zamanındaki hava kirliliği seviyesinin ölçümü yapılabilir (Hsiao, 2007: 1; Hsiao, 2005: 144).

Panel verilerin iki boyuta sahip olması, bu verilerin derleme safhasını zorlaştırır da panel veri analizinin diğer analiz yöntemlerine kıyasla sağlamış olduğu avantajlar bu zorlukların genelde bertaraf edilmesini sağlamaktadır (Baltagi, 2005: 1). Panel verilerin analizi, model oluşturucunun hem bireyler, firmalar, ülkeler vb. arasındaki heterojenliği hem de kesitlerde görünmeyen dinamik etkileri hesaba katarken ekonomik süreçler hakkında bilgi edinilmesine olanak tanır. Bu bağlamda modelleme genellikle karmaşık stokastik spesifikasyonlar gerektirir (Greene , 2012: 383).

3.1.1. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Dezavantajları

Panel veri analizi, yatay kesit ve zaman serilerinin bir arada kullanılmasına olanak tanımaktadır. Panel veriler, ekonomistlerin ve diğer sosyal bilimcilerin, yalnızca zaman serileri veya kesit verileri kullanılarak eşit titizlikle ele alınamayacak

olan karmaşık ekonomik ve ilgili sorunları derinlemesine analiz etmelerine izin vermektedir. Panel veri analizi, ekonomik modellerin tanımlanması ve hipotezler arasında ayırım yapılmasına, tahmin yanlılığının ortadan kaldırılmasına veya azaltılmasına ve çoklu bağlantı sorunlarının azaltılmasına yardımcı olur (Hsiao, 1985: 122). Kesitsel veriler gibi, panel verileri de bir dizi yatay kesitin her birini tanımlar, zaman içindeki değişiklikleri açıklar. Hem kesitsel hem de zaman serisi verilerinin özelliklerini harmanlayarak, başka türlü ele alınamayacak olguları araştırmak için daha güvenilir araştırma yöntemleri kullanılabilir. Verilerin hem kesit boyutunu hem de zaman boyutunu dikkate almasından dolayı zaman serisi ve yatay kesit analizinden daha güçlü olduğu kabul edilmektedir (Maddala ve Wu, 1999: 631; Im, vd., 2003: 72).

Panel veri analizinin, zaman serisi ya da yatay kesit verileriyle karşılaştırıldığında diğer tekniklere göre çeşitli avantajları bulunmaktadır. Bunlar Baltagi'ye (2005: 4-7) göre şu şekilde sıralanabilir:

- Panel veriyi oluşturan yatay kesitlerin heterojen olduğu varsayımıyla kontrol edilir. Yani panel verileri, bireylerin, firmaların veya ülkelerin heterojen olduğunu göstermektedir. Zamana veya kesite göre sabit etkileri kontrol ederek yanlı sonuçların ortaya çıkmasını engeller. Bu değişkenlerin ihmal edilmesi, elde edilen tahminlerde yanlılığa yol açar.
- Panel veri analizi; dinamik ve daha bilgilendirici veri, daha fazla değişkenlik, değişkenler arasında daha az doğrusallık, daha fazla serbestlik derecesi ve daha fazla verimlilik sağlar. Ek olarak, daha bilgilendirici verilerle daha güvenilir tahminler üretilebilir. Dolayısıyla panel verilerde, değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu daha az ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, panel veri kullanarak tahmin edilen modellerin serbestlik derecesi de daha yüksektir.
- Panel veriler, dönüşüm dinamiklerini daha iyi yansıtmaktadır. Nispeten daha az kararlı görünen kesitsel dağılımlar, çok sayıda değişikliği gizler. İşsizlik, iş devir hızı, konut ve gelir hareketliliği gibi dinamikler panel verilerle daha iyi incelenebilir. Panel veriler, işsizlik ve yoksulluk gibi ekonomik durumların süresini incelemek için de çok uygundur ve bu

paneller yeterince uzun olursa, ekonomik politika değişikliklerine yönelik uygulamalara ışık tutabilir. Örneğin, işsizliğin ölçülmesinde, kesitsel veriler, belirli bir zamanda nüfusun ne kadarının işsiz olduğunu tahmin edebilir. Tekrarlanan kesitler bu oranın zamanla nasıl değiştiğini gösterebilir. Yalnızca panel veriler, bir dönemde işsiz kalanların ne kadarının başka bir dönemde işsiz kalabileceğini tahmin edebilir. Ailelerin yoksulluk, işsizlik ve refah bağımlılığı deneyimlerinin geçici mi yoksa kronik mi olduğunu belirlemek gibi önemli politika soruları, panellerin kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Panel veriler, zamanlar arası ilişkilerin, yaşam döngüsünün ve nesiller arası modellerin tahmin edilmesi için de gereklidir. Aslında panel veriler, her bir kesitin zamanın bir noktasındaki deneyimlerini ve davranışını, zamanın başka bir noktasındaki diğer deneyimler ve davranışlarla ilişkilendirebilir.

- Panel verilerinde, yatay kesit verileri veya zaman serilerinde kolayca belirlenemeyen tanımlama ve ölçme etkileri daha kolay saptanabilir ve ölçülebilir.
- Panel veri modelleri, yatay kesit veya zaman serisi verilerinden daha karmaşık davranışsal modeller oluşturulmasına ve test edilmesine izin verebilir. Örneğin, teknik verimlilik panellerle daha iyi çalışılabilir ve modellenabilir.
- Kişiler, firmalar ve hane halkları üzerinden toplanıp ölçülen mikro ölçekli panel verileri, makro düzeyde ölçülen benzer değişkenlerden daha doğru bir şekilde ölçülebilir. Firmalar veya bireyler üzerindeki kümelenmeden kaynaklanan yanlılıklar azaltılabilir veya ortadan kaldırılabilir. Kümelenme (toplulaştırma) problemi giderilmediğinde sonuçlar sapmalı olabilmektedir.
- Makro ölçekli panel verileri ise daha uzun bir zaman serisine sahiptir. Birim kök testlerinin tipik sorunu olan standart olmayan dağılım sorununu ortadan kaldırır. Panel verilerde birim kökler, standart asimptotik dağılım gösterirler.

Panel veri analizinin bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Bunlarda şu şekilde sıralanabilir (Baltagi, 2005: 7-9):

- Tasarım ve veri toplama sorunları yaşanabilir. Örneğin, araştırma yapılan nüfusun yanlış sayılması, yanıt vermeme (yanıtlayanın iş birliği eksikliğinden veya görüşmeci hatasından dolayı), hatırlama (yanıtlayanın doğru hatırlamaması), görüşme sıklığı, görüşme aralığı, referans dönemi ve zaman sapması sorunları ile karşılaşılabilir.
- Ölçüm hataları yapılabilir. Belirsiz sorular, yanıtların kasıtlı olarak çarpıtılması (örneğin prestij yanlılığı), uygunsuz bilgi kaynakları, yanıtların yanlış kaydedilmesi ve görüşmeci etkileri nedeniyle ölçüm hataları ortaya çıkabilir.
- Yetersiz veri toplama sorunları yaşanabilir. Örneğin sadece yoksulluk problemi ile ilgilenirken, geliri yoksulluk seviyesinin 1,5 katından fazla olanlar örneklemden çıkarılabilir. Bir veya daha fazla soru yanıtsız kaldığında veya yararlı bir yanıt verilmediği tespit edildiğinde yanıt vermeme problemi oluşabilir. Bu durum, katılmayı reddetme, evde kimsenin olmaması ve diğer nedenlerden dolayı da meydana gelebilir. Eksik verilerden kaynaklanan veri kaybının yanı sıra, bu yanıtsızlık popülasyon parametreleri için ciddi tanımlama sorunlarına neden olabilir.
- Kısa zaman serisi boyutu bazı sorunlara yol açabilir. Tipik mikro paneller, her bir birey için kısa bir zaman aralığını kapsayan yıllık verileri içermektedir. Bu, asimptotik argümanların çok önemli bir şekilde sonsuza giden bireylerin sayısına dayandığı anlamına gelmektedir. Panelin zaman aralığını artırmak maliyetlidir.
- Panel veri analizinin en büyük dezavantajlarından biri, kesitler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunudur. Panel veri çalışmalarında yatay kesit bağımlılığının hesaba katılmaması, yanlış ve tutarsız tahminlere yol açar (Bai ve Kao, 2006: 1). Ülkeler arası bağımlılığı hesaba katmayan uzun zaman serilerine sahip ülke veya bölgelere ilişkin makro paneller yanıltıcı çıkarımlara yol açabilmektedir. Kesit bağımlılığını hesaba katan alternatif panel birim kök testleri önerilmektedir. Panel veriler her derde deva

değildir ve bir zaman serisinin veya bir kesit çalışmasının üstesinden gelemeyeceği tüm sorunları çözmeyecektir.

Breitung ve Pesaran (2005: 2)'a göre, kesitsel zaman serileri yerine panel verileri kullanarak birim kök ve eş bütünleşme hipotezlerini test etmek birkaç ek komplikasyon içerir. Panel verileri genellikle önemli miktarda gözlemlenmemiş heterojenlik sunar ve model kesitin parametrelerini spesifik hale getirir. İkincisi, birçok ampirik uygulamada, kesit birimlerinin bağımsız olduğunu varsaymak uygun değildir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, farklı yatay kesit bağımlılığı biçimlerine izin veren panel birim kök testleri varyantları geliştirilmiştir. Üçüncüsü, birim kökün boş değeri veya eş bütünleşme reddedilirse, panel test sonuçlarının yorumlanması genellikle zordur. Dördüncüsü, paneldeki değişkenlerin bir kısmını veya tamamını etkileyen gözlemlenmemiş durağan olmayan ortak faktörlerle, grup içi eş bütünleşmenin yanı sıra gruplar arası (kesit eş bütünleşme) değişkenler arasında eş bütünleşme olasılığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Son olarak, örnekleme tasarımının bir kesit boyutunun yanı sıra bir zaman içermesi gerçeğinden dolayı asimptotik teori oldukça karmaşıktır.

3.2. Panel Eş Bütünleşme Analizi

Bu bölümde yatay kesit bağımlılığı testi ve homojenite testi, panel birim kök testleri, panel eş bütünleşme yöntemleri ve panel eş bütünleşme ilişkisi tahmincilerine ait ekonometrik metodoloji açıklanacaktır.

3.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Panel veri ekonometrisinin temel problemlerinden biri yatay kesit bağımlılığıdır. Yüksek düzeyde küreselleşme veya birimler arası ilişkiler bu sorunun ortaya çıkmasına neden olabilir. Yatay kesit bağımlılığına sahip panel verilerde, verilerin buna duyarsız yöntemlerle tahmin edilmesi durumunda, sonuçlar genellikle tutarsız ve yukarı doğru yanlı olur (Bai ve Kao, 2006; Breusch ve Pagan, 1980). Bu nedenle birim kök testi, eş bütünleşme testi ve bunun gibi testlere başlanılmadan önce yatay kesit bağımlılığının ya da bağımsızlığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple yatay kesit bağımlılık testlerine öncü testler de denilmektedir. Yani panelde yatay kesit

bağımlılığı varsa, kesitlerden birinde meydana gelen bir şok diğer kesitleri de etkileyecektir. Küreselleşmenin etkisiyle bir ülkenin ekonomisinde meydana gelen bir şok diğer ülkeleri de etkiler. Bu durum, ampirik analizlerde yatay kesit bağımlılık “cross-section dependency” testleri ile belirlenebilmektedir.

Yatay kesit bağımlılığı testi ilk olarak Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilmiştir. Breusch ve Pagan (1980) kesitler arasındaki bağımlılığın tespiti için CD_{LM} testini önermiştir. Pesaran (2004), Breusch ve Pagan (1980)’nin kesit birim sayısının N sabit ve dönem sayısının $T \rightarrow \infty$ büyük olarak hesaplandığı CD_{LM} testini geliştirerek, $N > T$ durumunda güçlü sonuçlar veren CD test istatistiğini ve hem N ’nin hem de T ’nin büyük olduğu $N \rightarrow \infty, T \rightarrow \infty$ durumları dikkate alan CD_{LM} test istatistiğini geliştirmiştir (Pesaran, 2004: 6; Pesaran vd., 2008: 107-110). Ayrıca Pesaran vd. (2008: 108), N ’nin büyük $N \rightarrow \infty$, T ’nin ise küçük olduğu durumlarda ortaya çıkan sapmaları önlemek için hem T ’nin hem de N ’nin büyük olduğu $T \rightarrow \infty, N \rightarrow \infty$ LM_{adj} test istatistiği önermiştir. Ampirik bulgulara göre, sıfır hipotezinin reddedilmemesi (H_0 : yatay kesit bağımlılığı yoktur), ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı olmadığını gösterir. Yani bir ülkede meydana gelen bir makroekonomik şok diğer ülkeleri etkilemez. Bu durumda modele birinci nesil panel birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Ancak yatay kesit bağımlılığı bulunursa modele ikinci nesil panel birim kök testleri uygulanmalıdır. Bu anlamda yatay kesit bağımlılık testleri, serilerin birim kök içerip içermediğine, birinci veya ikinci nesil testlerle test etmenin doğru olup olmadığına karar vermeye olanak tanımaktadır.

Bu doktora tezinde $T:25, N:15$ olduğu için ($T > N$) LM testi kullanılmıştır. Bununla birlikte, grup ortalaması sıfır olduğunda ve bireysel ortalama sıfırdan farklı olduğunda bu test sapmalıdır. Pesaran vd. (2008), test istatistiğine varyans ve ortalamayı ekleyerek bu sapmayı düzeltmiştir. Bu nedenle testin ismi sapması düzeltilmiş LM testi (LM_{adj}) olarak ifade edilmektedir. LM test istatistiği ilk haliyle aşağıdaki gibidir (Breusch ve Pagan, 1980):

$$CD_{LM} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N P_{ij}^2 \sim X^2 \frac{N(N-1)}{2}$$

Bu istatistik daha sonra yapılan düzeltmeyle şu hale gelmiştir (Pesaran vd., 2008):

$$LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N P_{ij}^2 \lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{(T-K-1)P_{ij}^2 \hat{\mu}_{Tij}}{v_{Tij}} \right) \sim N(0,1)$$

Burada $\hat{\mu}_{Tij}$ ortalamayı, v_{Tij} varyansı temsil etmektedir. Buradan elde edilecek test istatistiği asimptotik olarak standart bir normal dağılım göstermektedir. Testin hipotezleri:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Test sonucunda elde edilecek olasılık değeri 0,05'ten küçük ise H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilir ve paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar verilir (Pesaran, 2004; Pesaran vd., 2008).

3.2.2. Homojenlik Testi

Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen homojenlik testleri, yatay kesitlerin eğim katsayılarının homojen olup olmadığına dair istatistiksel sonuçlar elde etmek için kullanılmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008), N ve T 'nin farklı büyüklükte olmalarını ve homojenite varsayımının sınanmasına imkân tanıyan, Swamy (1970) testinden yararlanarak büyük ve küçük örneklem için iki ayrı test önermiş olup; büyük örneklemelerde Δ testi, küçük örneklemelerde de Δ_{adj} testi kullanmıştır. Bu testlerden ilki, eş bütünleşme modelinde β_i katsayılarının yatay kesit birimleri arasında homojen olup olmadığı aşağıdaki panel regresyon denkleminde yararlanarak tanımlanmıştır.

$$Y_{it} = \alpha + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it}$$

Bu eşitlikten yararlanarak; küçük örneklem özellikleri için Delta-tilda değeri aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanmıştır.

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}}$$

Eğim parametrelerinin homojenliğini gösteren H_0 hipotezi altında, hata terimleri normal dağılırken, delta testi istatistiği standart dağılır. Küçük örneklem için kullanılan düzeltilmiş delta test istatistiği geliştirilmiştir. Büyük örneklem için Delta-tilda adj değeri de;

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{v(T, k)}$$

şeklinde hesaplanmıştır. Yukarıdaki denklemlerde N gözlem sayısını, $\tilde{S}$ Swamy test istatistiğini, k açıklayıcı değişken sayısını ve $v(T, k)$ ise varyansı belirtmektedir. Delta testi ile H_0 hipotezi altında, eğim katsayılarının homojen olduğu varsayımı sınanmaktadır (Pesaran ve Yamagata 2008: 56-58).

3.2.3. Panel Birim Kök Testleri

Eş bütünleşme ve VAR'ın belirlenmesi ve tahmininden önce, değişkenlerin durağanlığının incelenmesi gerekmektedir. Kısaca durağanlık, bir serinin ortalamasının ve varyansının zaman içinde sabit olması ve serinin otokovaryansının zamanla değişmemesi anlamına gelir (Enders, 1995). Verilerin yanlış bir şekilde dönüştürülmesi yanlış sonuçlar verdiğinden ve yanlış yorumlama için sonuçlar doğurduğundan, doğru modelin spesifikasyonunu ve tahminini oluşturmak için durağanlık testi önemlidir (Engle ve Granger, 1987). Bu nedenle, öncelikle, değişkenlerin entegrasyon sırasını test etmek gerekmektedir. Entegrasyon, geçmişteki şokların seyreltilmeden kalması, serilerin gerçekleştirmelerini sonsuza kadar etkilemesi ve bir serinin teorik olarak sonsuz varyansa ve zamana bağlı bir ortalamaya sahip olması anlamına gelir (Enders, 1995).

İstatistiksel verilerin birden fazla ülke üzerinden bir zaman serisi formunda sunulması, panel veri analizi ile panel veri analizinin entegrasyonu yoluyla uzun vadeli nedensel ilişkilerin sadece tek bir ülke değil, birden fazla ülke üzerinde belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Dinamik panel veri analizindeki ana zorluk, istatistiki verilerin ülkeler arasında ve zaman içindeki tutarlılığıdır. Her bir istatistik için veriler, çalışılan tüm ülkeler ve çalışılan dönemdeki tüm yıllar için mevcut ve aynı biçimde olmalıdır (Ivanov ve Webster, 2013: 480).

Verinin hem zaman hem de yatay kesit boyutuyla ilgili bilgileri dikkate alan panellerle yapılan birim kök testlerinin, yalnızca zaman boyutuyla ilgili bilgileri dikkate alan zaman serileriyle yapılan birim kök testlerinden istatistiksel olarak daha güçlü olduğu genel olarak kabul edilmektedir (Beyaert ve Camacho, 2008; Hadri, 2000; Levin, Lin ve Chu, 2002; Maddala ve Wu, 1999; Pesaran, 2006; Taylor ve Sarno, 1998).

Analizin yatay kesit boyutunu içerecek şekilde genişletilmesiyle, verilerin değişkenliği artar. Panel birim kök testlerinde karşılaşılan ilk sorun paneli oluşturan yatay kesitlerin bağımsız olup olmadığıdır. Panel birim kök testleri; birinci ve ikinci nesil testler olarak ikiye ayrılmıştır. Birinci nesil testler de homojen ve heterojen olmak üzere ikiye ayrılır. Birinci nesil birim kök testleri, daha öncede ifade edildiği gibi, paneli oluşturan yatay kesit birimlerinin bağımsız olduğu ve paneli oluşturan birimlerden birine gelen şoktan, tüm yatay kesit birimlerinin aynı düzeyde etkilendikleri varsayımına dayanmaktadır. Oysa paneli oluşturan yatay kesit birimlerinden birine gelen bir şoktan, birimlerin farklı düzeyde etkilenmesi daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Bu eksikliği gidermek için, yatay kesit birimleri arasındaki bağımlılığı göz önünde bulundurarak durağanlığı analiz eden ikinci nesil birim kök testleri geliştirilmiştir. Durağanlık özellikle uzun zaman boyutlarında dikkate alınması gereken bir konudur. Çünkü değişkenlerde durağanlık yoksa regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır, yani elde edilen tahminlere güvenilemez. Bu nedenle öncelikle değişkenlerin durağanlığı incelenmeli, ardından yapılacak analizin durağan olup olmadığına göre karar verilmelidir. Panel veri ekonometrisinde değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olması durumunda, değişkenlerin durağanlık düzeyleri incelenirken ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması önerilir (Baltagi, 2005: 284). Bu nedenle, bu tezde Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen ikinci nesil panel bootstrap birim kök testi kullanılmıştır.

3.2.3.1. Panel Bootstrap IPS Birim Kök Testi

Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğuna dair kanıt bulmak için, eş bütünleşmenin olmadığı H_0 hipotezi reddedilmelidir. Boş hipotez reddedilemezse, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur (Ekanayake, Halkides ve Ledgerwood, 2012: 20).

Smith vd. (2004), yaygın olarak kullanılan panel birim kök testlerinin daha güçlü versiyonlarını geliştirmiştir (Özmen, 2022: 175). Yatay kesit bağımlılığına izin veren ikinci nesil panel birim kök analizlerinden biri olan Smith vd.’nin oluşturduğu “*Bootstrap IPS Birim Kök Testi*” ile serilerin birim kök içerip içermediği, bootstrap blokları aracılığıyla bir süzgeç örnekleme sürecinden yararlanılarak test edilmektedir. Bu analiz “ H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur” hipotezine dayalı oluşturulmuştur. Analizde H_0 hipotezi reddedilirse, söz konusu seri için, bir ekonomide durağanlık mevcuttur denilebilir. Ayrıca Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen birim kök testi $T > N$ durumunu göz önünde bulundurmaktadır.

3.2.4. Panel Eşbütünleşme Testleri

Değişkenlerin durağanlık dereceleri belirlendikten sonra, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin varlığı eş bütünleşme testleri ile araştırılabilir. Ancak eş bütünleşme analizinde de birim kök analizinde olduğu gibi yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması gerekmektedir. Aksi halde eş bütünleşme ilişkisi olmamasına rağmen, eş bütünleşme olduğunu ifade eden yanlış hipotezin kabul edilmesi gibi problemlerle karşılaşılabilir. Bu gibi nedenlerden dolayı değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin varlığı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM Bootstrap eş bütünleşme testiyle araştırılmıştır.

3.2.4.1. LM Bootstrap Testi

LM Bootstrap eş bütünleşme testi, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen bir testtir. Bu test McCoskey ve Kao’nun (1998) Lagrange çarpanı (LM) testine dayanmaktadır (Westerlund ve Edgerton, 2007: 185-186). LM Bootstrap eş bütünleşme testinde daha güçlü sonuçlar elde etmek için hipotezler ters kurulmuştur ve eş bütünleşmenin olduğu boş hipotezi, eş bütünleşmenin olmadığı alternatif hipoteze karşı sınamaktadır. Yani testin H_0 hipotezi “eş bütünleşme vardır” şeklinde kuruludur. LM Bootstrap eş bütünleşme testinin bir diğer önemli özelliği küçük örneklemelerde de güçlü sonuçlar elde etmesidir. Bu durumda test istatistiği prosedürü şu şekildedir;

$$Y_{it} = \alpha_i x'_{it} + \beta_i + Z_{it}$$

$t=1, \dots, T$ zaman serisi ve $i=1, \dots, N$ yatay kesit endeksini belirtmektedir.

3.2.5. Panel Eş Bütünleşme Katsayı Tahmincileri

Bu araştırmada bireysel eş bütünleşme katsayılarının tahmininde, Pesaran (2006) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup tahmincisi (Common Correlated Effects (CCE)) yöntemiyle; panelin geneline ait eş bütünleşme katsayısı, Bond ve Eberhardt, (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010, 2011) tarafından geliştirilen Artırılmış Ortalama Grup tahmincisi (Augmented Mean Group (AMG)) yöntemiyle tahmin edilmiştir.

3.2.5.1. Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup Tahmincisi

Yukarıda açıklanan yöntemlerin ortak özelliği yatay kesit bağımlılığını dikkate almamalarıdır. Özellikle artan ekonomik serbestleşme ülkeler arasındaki bağımlılığı artırmakta, böylece bir ülkede meydana gelen bir şok diğer ülkeleri de etkilemektedir. Bu doğrultuda bu tezde heterojenlik, yatay kesit bağımlılığı ve eş bütünleşme ilişkisinin varlığı altında uzun dönem eş bütünleşme vektörü Pesaran'ın (2006) çalışmasıyla ortaya konulan CCE yöntem ile tahmin edilmiştir. Bu model, panel veri analizinde çeşitli yöntemlerle yatay kesit birimleri için tahmin edilen regresyon katsayılarının her bir yatay kesit birimi için tek tek elde edilmesini sağlamaktadır (Nazlıoğlu, 2010: 101).

CCE tahmincisi aşağıdaki heterojen panel veri regresyon modeline dayanmaktadır.

$$y_{it} = \alpha_i d_t + \beta' x_{it} + e_{it}$$

$$e_{it} = \gamma_i f_t + \varepsilon_{it}$$

Burada d ve f sırasıyla gözlenebilir (sabit, trendli, mevsimsel kuklalar) ve gözlenemeyen ortak etkileri temsil etmektedir. CCE tahmincileri bağımsız değişkenler ve gözlenemeyen ortak etkilerin durağan ve dışsal olduğunu varsaymakla birlikte, bunların durağan, birinci dereceden bütünleşik ve/veya eş bütünleşik olduğu durumlarda da tutarlıdır (Holly ve Raisi, 2009: 8; Nazlıoğlu, 2010:101). CCE; zaman

boyutu, yatay kesit boyutundan büyük olduğunda da küçük olduğunda da tutarlı ve asimptotik normal dağılım sağlayan sonuçlar üretebilen ve yatay kesit birimleri için ayrı ayrı uzun dönem denge değerlerini hesaplayabilen bir tahmincidir. Ayrıca CCE yöntemi yatay kesit bağımlılığını dikkate alamayan yöntemlerden daha etkindir (Pesaran, 2006; Nazlıoğlu, 2010:102).

3.2.5.2. Artırılmış Ortalama Grup Tahmincisi

Bu tezde Eberhardt ve Bond (2009), Eberhardt ve Teal (2010, 2011) tarafından geliştirilen Artırılmış Ortalama Grup (AMG) eş bütünleşme katsayı tahmin yöntemi tercih edilmiştir. AMG tahmincisi yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate almasının yanında ülkelere ait bireysel katsayıları ve panel geneline ait eş bütünleşme tahmin katsayılarını da hesaplayabilen bir yöntemdir (Eberhardt, 2012: 62-65). AMG testi serilerin $I(1)$ veya serilerin bütünleşme derecelerinin farklı olması durumunda da uygulanabilmektedir (Eberhardt, 2012: 64). Eberhardt ve Bond (2009: 2) tarafından önerilen AGM tahmincisi aşağıda şu şekilde modellenmiştir:

$$y_{it} = \beta' x_{it} + \mu_{it}$$

$$\mu_{it} = \alpha_i + \lambda_i f_t + \varepsilon_{it}$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} - \delta_{mi} g_{mt} + p_{1mi} f_{1mt} + \dots + p_{nmi} f_{nmt} + v_{mit}$$

$$f_t = \varphi_i' f_{t-1} + \varepsilon_{it} \text{ ve } g_t = K^1 g_{t-1} + \varepsilon_t$$

Bu formülde; β eğim katsayısını, ε_{it} hata payını, α_i sabit katsayıyı, x_{it} terimi gözlenebilir değişkenlerin faktörünü, f_t ülkeye özgü gözlenemeyen ortak faktörleri, λ_i bu faktörlerin kesitlere olan farklı etkilerini ve g_t ise gözlenemeyen ortak faktörleri temsil etmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BEŞERÎ SERMAYENİN TURİZME ETKİLERİNİN AMPİRİK BİR ANALİZİ

4.1. Analiz Sonuçları

Tezin bu bölümünde, panel veri analizinde kullanılan birim kök, eş bütünleşme, uzun dönem katsayı tahmin bulgularına ve yorumlarına yer verilmiştir. Aşağıda analiz bulguları sıralanmıştır.

4.1.1. Veri Seti

Bu tezde, seçilmiş 15 Akdeniz ülkesine ait 1995-2019 dönemi yıllık verileri ile turizm ve beşerî sermaye arasındaki uzun dönemli ilişkiler incelenmiştir. Değişkenlere ait bilgiler Tablo 4.1’de gösterilmektedir.

Tablo 4.1. Ampirik Uygulamada Kullanılacak Değişkenlerin Tanımlanması

Değişkenin Adı	Kod	Birim	Kaynak	Periyod
Turist sayısı	<i>lnta</i>	<i>Uluslararası turizm, gelen kişi sayısı</i>	WDI	1995-2019
Turizm gelirleri	<i>lntr</i>	<i>Uluslararası turizm gelirleri (cari ABD doları)</i>	WDI	1995-2019
İnsani gelişim endeksi	<i>lnhdi</i>	<i>İGE</i>	UNDP	1995-2019
Kişi başına düşen GSYH	<i>lngdpp</i>	<i>Kişi başına GSYH (sabit 2010 ABD Doları)</i>	WDI	1995-2019

Tüm değişkenlerin doğal logaritmaları modele eklenmiştir. *lnta* gelen toplam uluslararası turist sayılarını, *lntr* uluslararası turizm gelirlerini, *lnhdi* insani gelişim indeksini, *lngdpp* ise kişi başına GSYH’yi temsil eder. Örneklem 15 Akdeniz ülkesinden (Arnavutluk, Cezayir, Hırvatistan, Kıbrıs, Mısır, Fransa, Yunanistan, İsrail, İtalya, Malta, Fas, Slovenya, İspanya, Tunus ve Türkiye) oluşmaktadır.

Bu tezde kullanılan değişkenlerin belirlenmesinde, literatürde sıklıkla kullanılması ve değişkenlerin temel özellikleri yansıtması göz önünde bulundurulmuştur. Bu tezin 15 Akdeniz ülkesi için 1995-2019 yıllarını kapsamasının nedeni; 1995 öncesi ve 2019 sonrası tüm değişkenlerin verilerinin mevcut

olmamasıdır. Buna göre dengeli bir panel veri seti oluşturabilmek için veri aralığı bu dönemler arasında belirlenmiştir.

Bu tezde, turizmin gelişiminin ölçülmesi için turist sayısı ve turizm gelirleri kullanılmıştır. Turizm gelişimi, turist sayısı ve turizm harcamalarındaki artışla ilişkilidir. Akdeniz ülkelerini ziyaret eden uluslararası turist sayısının kullanılması, turist sayısının beşerî sermaye üzerindeki etkisinin nicel olarak incelenmesini sağlar. Turizm gelişiminin ikinci ölçütü olarak uluslararası turizm gelirleri seçimi, turistlerin ekonominin büyüklüğüne göre ziyaretleri sırasında yaptıkları toplam harcama hakkında bilgi edinilmesini sağlamaktadır.

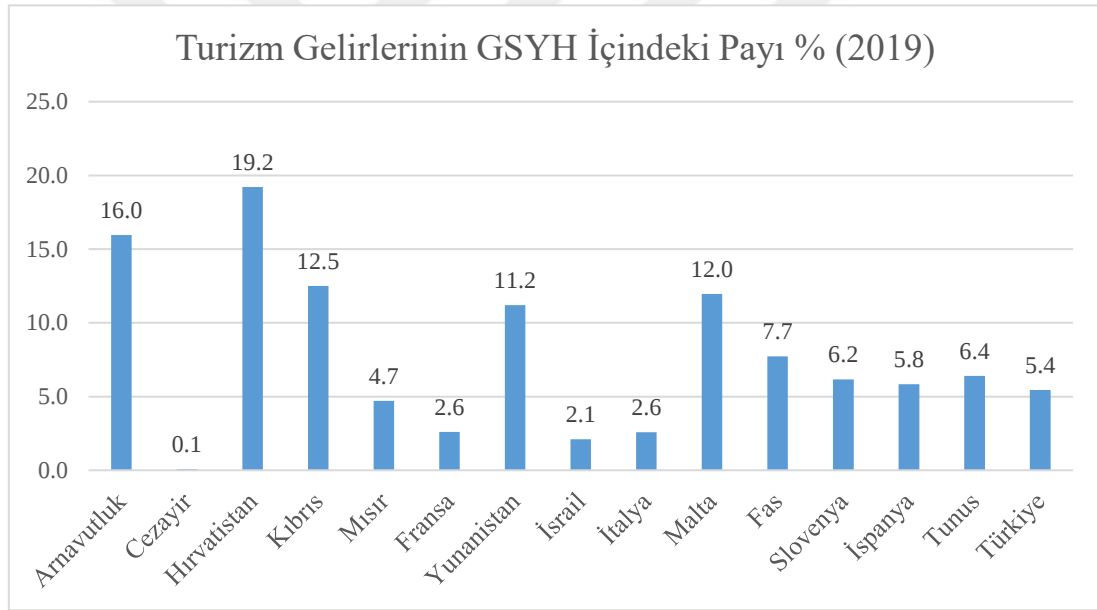
Ekonomik büyümeye dayalı geleneksel yaklaşımın dışında, insani gelişmenin ölçüsü olarak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için kullanılan bir İnsani Gelişme Endeksi (İGE) hazırlanmıştır (Vega ve Urrutia, 2001).

İnsani gelişme ya da beşerî sermaye “İnsani Gelişme Endeksi” (İGE) aracılığıyla ölçülmektedir. İnsani gelişme, uzun, sağlıklı, anlamlı ve yaratıcı bir yaşama sahip olmak için insanların seçeneklerinin genişletilmesi olarak tanımlanabilir. İnsani gelişme çok boyutlu bir kavramdır. Piyasaya ve gelire değil insana odaklanır. İGE bileşik bir endekstir ve insan yeteneklerini ölçen üç unsurdan oluşmaktadır; sağlık, eğitim ve yaşam standardı. Sağlık, yaşam beklentisiyle, eğitim okuryazarlık ve okul kaydıyla ve yaşam standardı, yaşam maliyetine (PPP) göre ayarlanmış kişi başına reel GSYH'ye dayalı satın alma gücü ile ölçülmektedir. Bu bileşenlerin her birinin değeri, gerçek değerlerin tüm ülkelerdeki stilize edilmiş bir değerler aralığıyla karşılaştırıldığı bir normalleştirme formülü kullanılarak endekse dönüştürülür (Croes, 2012: 546-547).

4.1.1.1. Akdeniz Ülkelerinin Turizm Verileri ile İlgili Genel Durumu

Bu tezde örneklem olarak Akdeniz ülkelerinin seçilmesinin nedeni; turizm potansiyelinin, nüfus artış oranlarının ve potansiyel beşerî sermaye düzeylerinin yüksek olmasıdır. Akdeniz ülkelerinin turist sayısı ve turizm gelirleri açısından potansiyelinin yüksek olması, ekonomik büyüme ve beşerî sermayeyi doğrudan etkileyecektir.

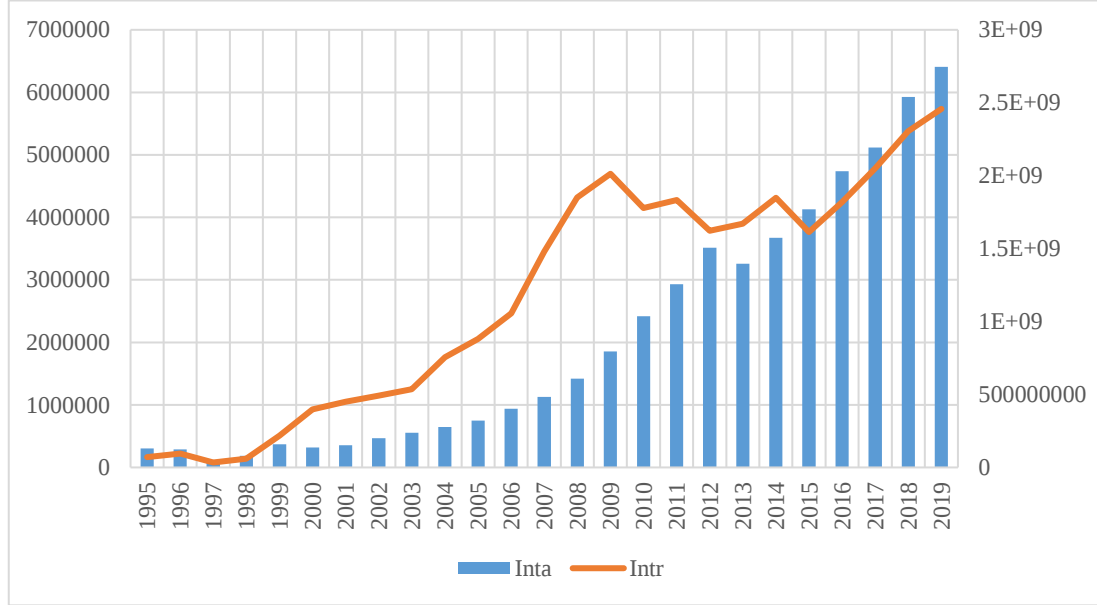
Bu bölümde örneklemde yer alan seçilmiş 15 Akdeniz ülkesinin turizm verileri ve kişi başına düşen GSYH değerleri Ek-1’de verilmiştir. Grafik 4.1.’de örneklemde yer alan Akdeniz ülkelerinin 2019 yılına ait turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı gösterilmektedir.

Grafik 4.1. Akdeniz Ülkelerinde Turizm Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı

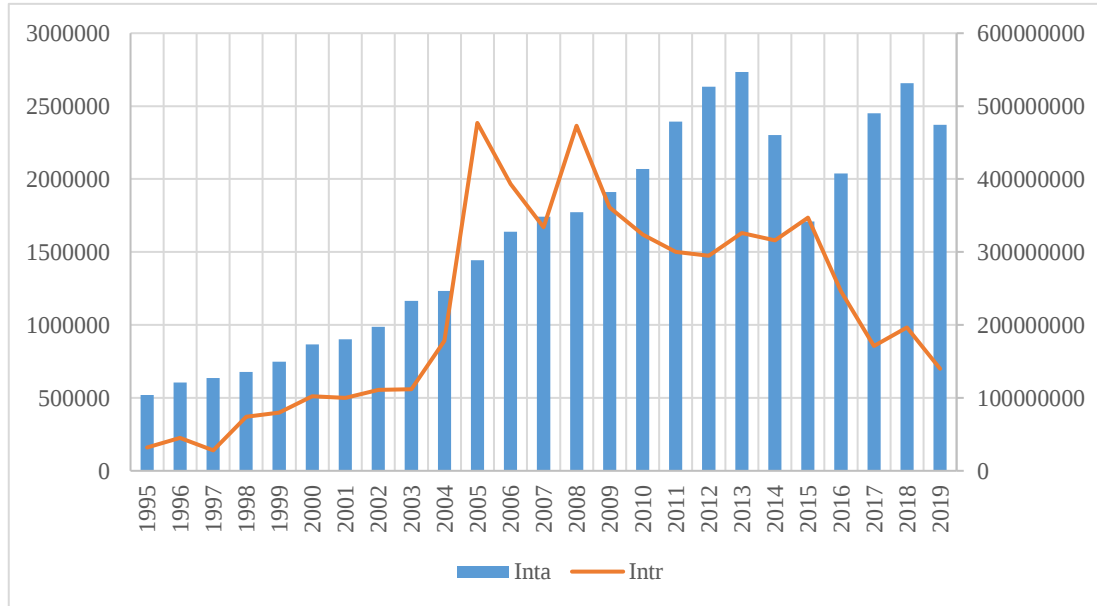
Buna göre en yüksek değerlere sırasıyla Hırvatistan, Arnavutluk, Kıbrıs, Malta ve Yunanistan’ın sahip olduğu ifade edilebilir. İsrail, İtalya, Fransa, ve Türkiye’nin en düşük paya sahip olduğunu grafiğe bakarak söylemek mümkündür. Bu durumda Hırvatistan, Arnavutluk, Kıbrıs ve Malta gibi ülkelerin en büyük gelir kaynağının turizm sektörü olması ve bu durumu turizm sektörü lehine iyi değerlendirmiş olması etkili olabilir.

Konunun daha iyi anlaşılması için aşağıda örnekleme yer alan Akdeniz ülkeleri turizm verileri açısından birer birer ele alınmış ve yorumlanmıştır.

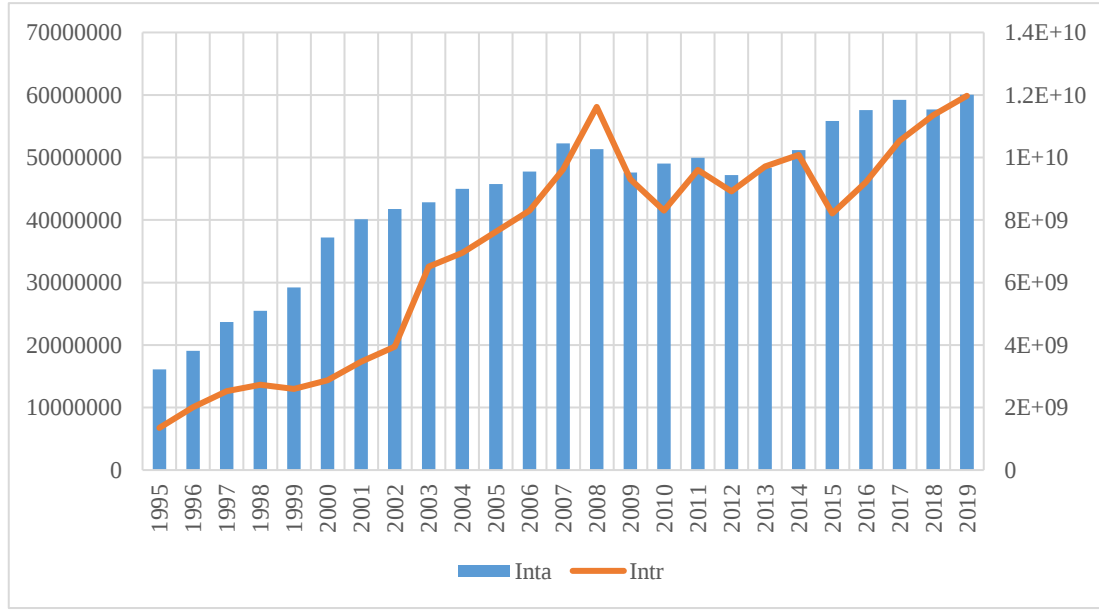
Grafik 4.2. Arnavutluk'a Ait Turizm Verileri

Grafik 4.2.'de Arnavutluk'un 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. 2008 yılına kadar turizm gelirlerinde düzenli bir artış ve 2015 yılına kadar inişli çıkışlı bir eğilim gözlenmektedir. Bu tarihten sonra 2019 yılına kadar tekrar artış olmuştur. Arnavutluk'a 2015 itibari ile turistlerin ilgisinin arttığı belirtilebilir.

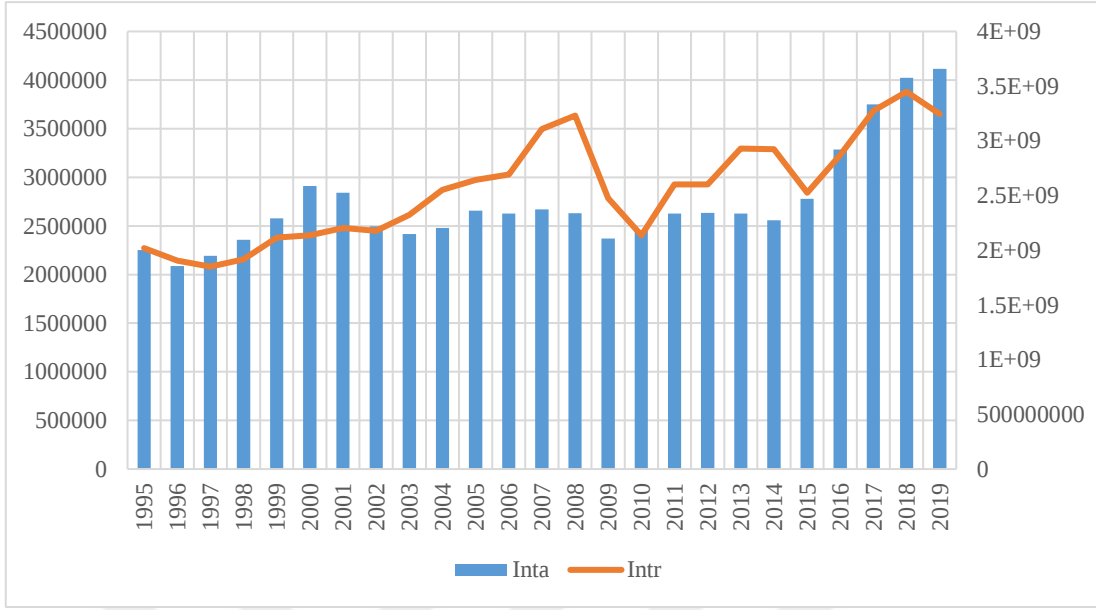
Grafik 4.3. Cezayir'e Ait Turizm Verileri

Grafik 4.3.'te Cezayir'in 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. 2005 yılında yükselen turizm gelirleri, 2008 yılında yaşanan krizin ardından 2009 yılında tekrar yükselişe geçmiştir. Bu tarihten sonra azalan bir eğilim göstermiştir. Turist sayıları ise 2013 yılına kadar sürekli artış göstermiştir. 2015'e kadar azalan turist sayısı 2019'a kadar tekrar artmış, 2019'da azalmaya başlamıştır. Cezayir gibi gelişmekte olan ülkelerin krizlere duyarlı olması muhtemel bir sonuçtur.

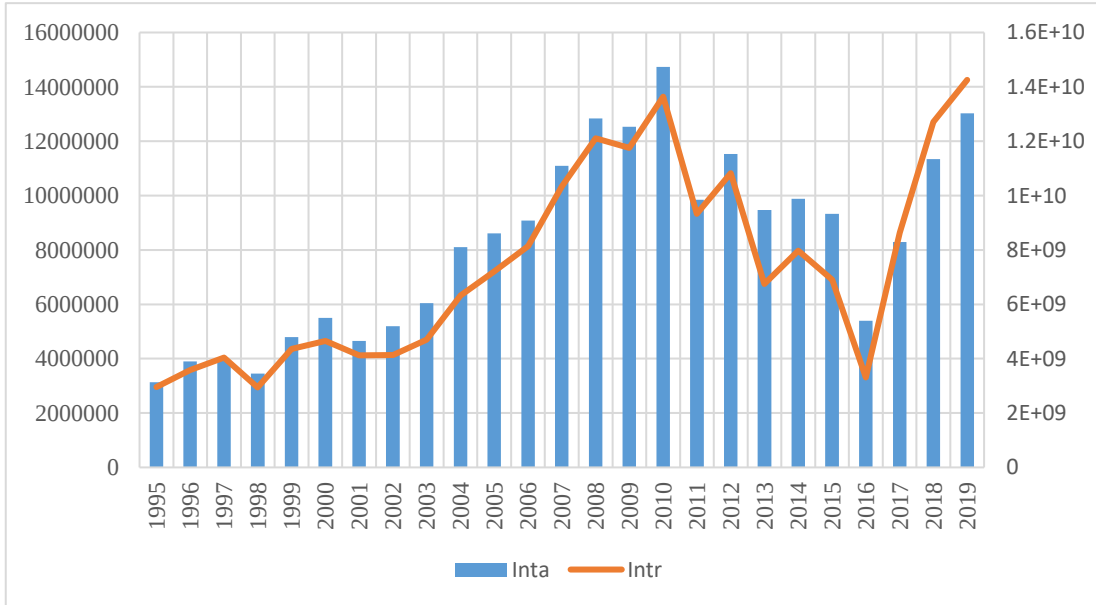
Grafik 4.4. Hırvatistan'a Ait Turizm Verileri

Grafik 4.4.'te Hırvatistan'ın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Grafiğe göre 2007 yılından sonra ekonomik krize bağlı olarak bir düşüş yaşandığı belirtilebilir. 2015 yılına kadar turizm gelirlerinde inişler ve çıkışlar olmuş, daha sonra 2019'a kadar sürekli artan bir ivme yaşanmıştır.

Grafik 4.5. Kıbrıs'a Ait Turizm Verileri

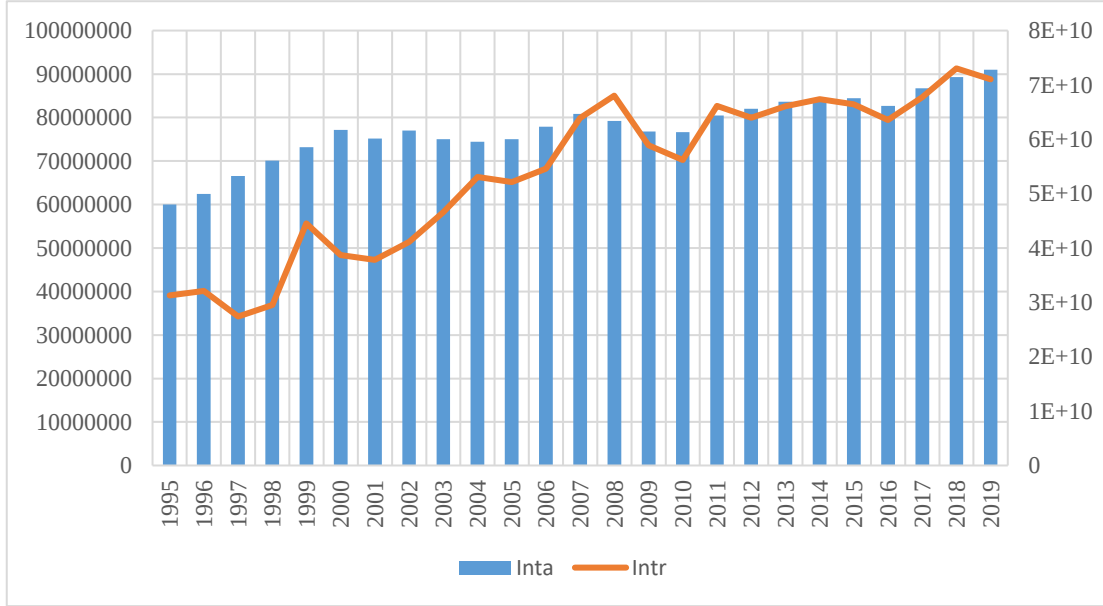
Grafik 4.5.'te Kıbrıs'ın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Kıbrıs'ta turist sayıları 1999-2000 aralığında ve 2015-2019 aralığında artış göstermiştir. Turizm gelirlerinde ise, 2008 yılına kadar olan artışlar, 2008-2011 arasında azalmaya başlamış, 2015'te tekrar artmıştır. 2018-2019 aralığında gelirlerde bir düşüş daha yaşanmıştır.

Grafik 4.6. Mısır'a Ait Turizm Verileri

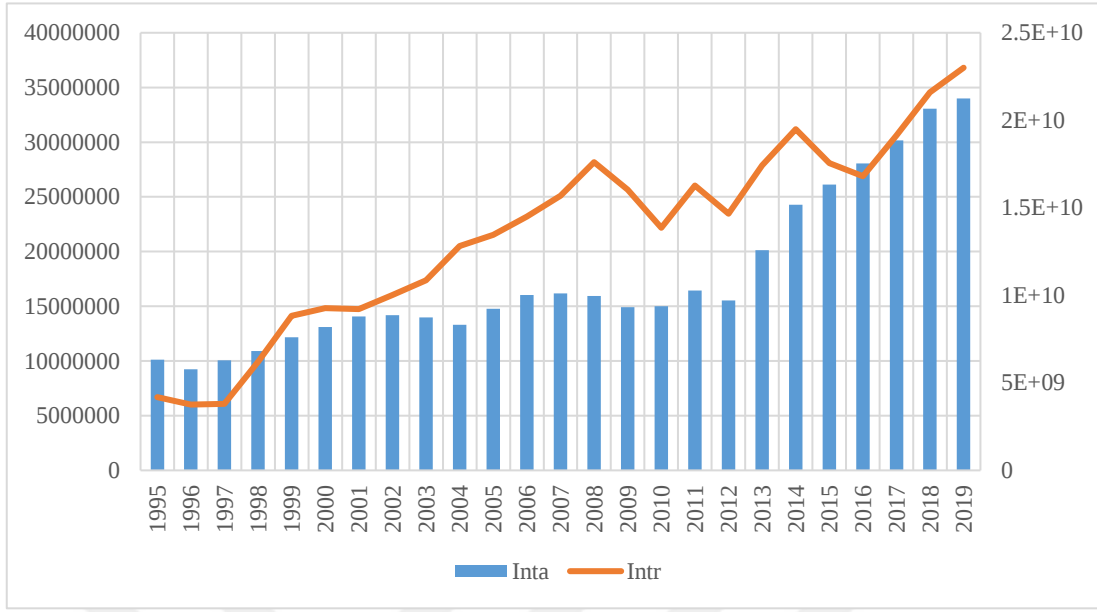
Grafik 4.6.'da Mısır'ın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Mısır için grafiğe bakarak, turist sayısı ve turizmden elde

edilen gelirlerin paralel hareket ettiği ifade edilebilir. Yani turist sayıları artarken turizm gelirlerinde de artışlar gözlenmiştir. Aksi durumda da turist sayıları azalırken turizm gelirlerinde de azalışlar olmuştur. 2011-2016 aralığında yaşanan düşüşler, 2017-2019 aralığında hem turist sayısı hem de turizm gelirlerindeki artışlarla en yüksek değerine ulaşmıştır.

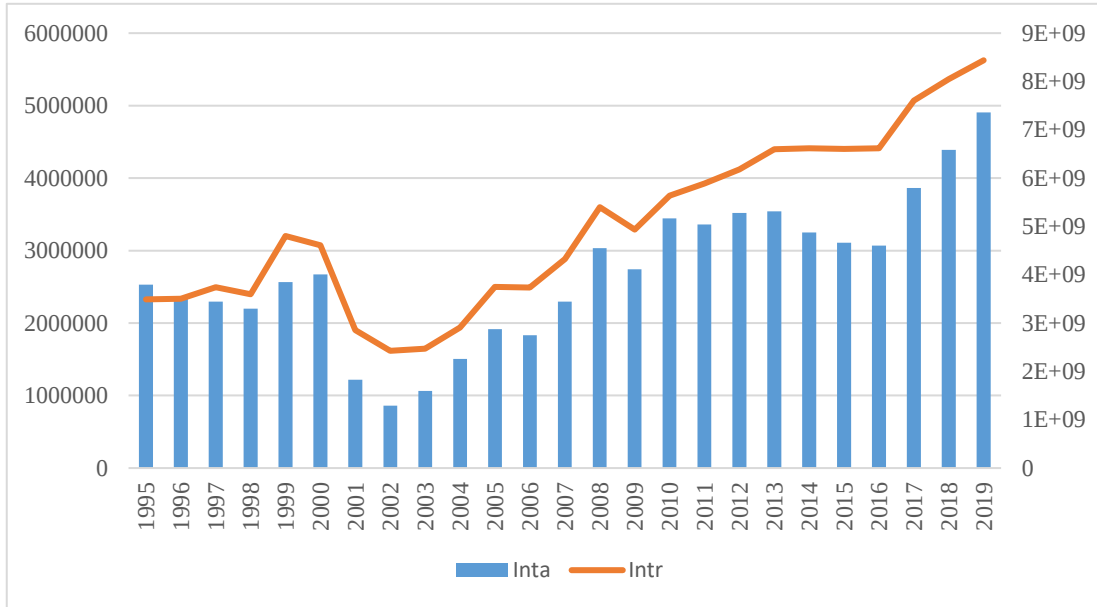
Grafik 4.7. Fransa'ya Ait Turizm Verileri

Grafik 4.7.'de Fransa'nın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Turizmde en önde gelen ülkelerden olan Fransa, turist sayıları ve turizm gelirleri açısından çok yüksek değerlere sahiptir. 1995-2008 aralığında turist sayıları turizm gelirlerinin ardında kalmıştır. 2008'de yaşanan ekonomik kriz sonrası turizm gelirlerinde az da olsa 2011 yılına kadar bir düşüş gözlenmiştir. 2015-2018 aralığında hem turist sayıları hem de turizm gelirleri artış göstermiştir.

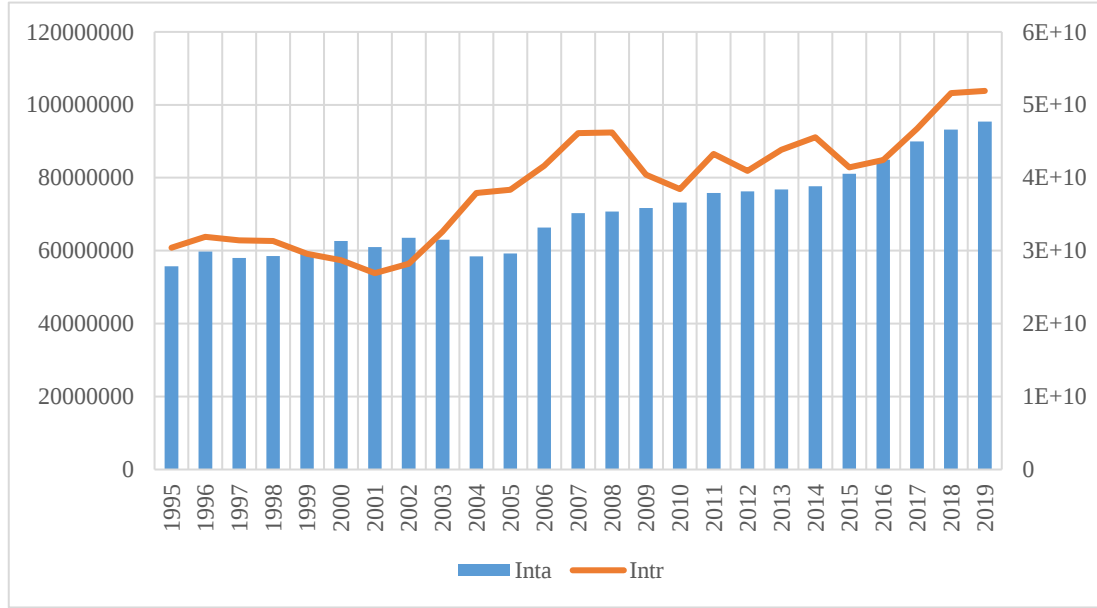
Grafik 4.8. Yunanistan'a Ait Turizm Verileri

Grafik 4.8'de Yunanistan'ın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. 2008 yılına kadar artan turizm gelirlerinde bu tarihten sonra iniş ve çıkışlar yaşanmıştır. Fakat turist sayılarının artışı 2013'ten sonra devam etmiştir.

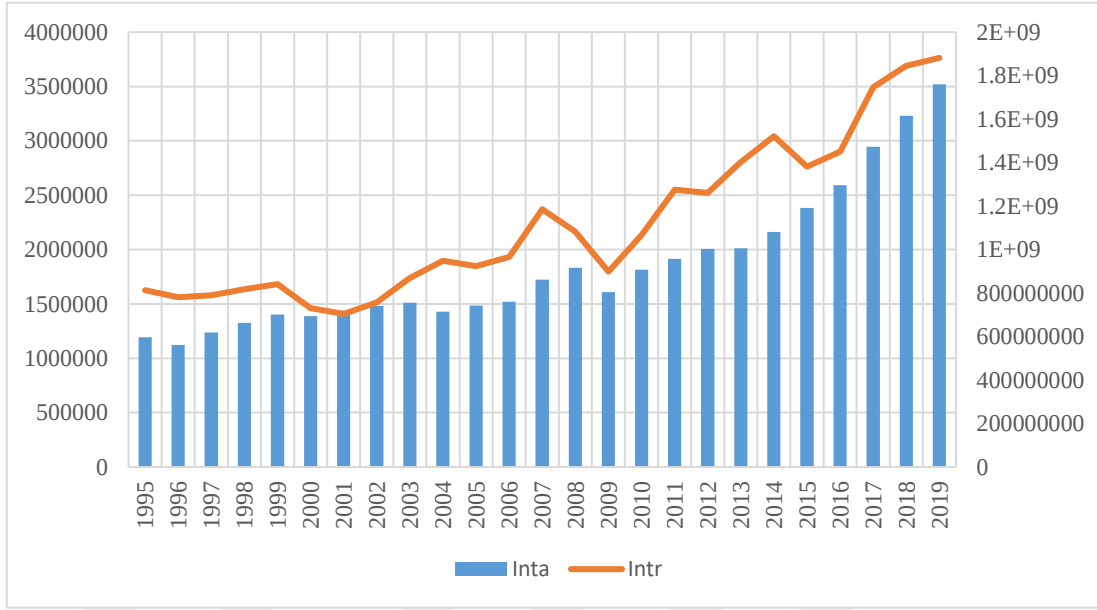
Grafik 4.9. İsrail'e Ait Turizm Verileri

Grafik 4.9’da İsrail’in 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Grafiğe göre İsrail’in turizm gelirlerinde ve turist sayılarında 2001-2003 yılları arasındaki düşüş dikkat çekmektedir. Bu tarihten sonra gelirlerde yükseliş olurken 2014-2016 yılları arasında turist sayılarındaki düşüş göze çarpmaktadır.

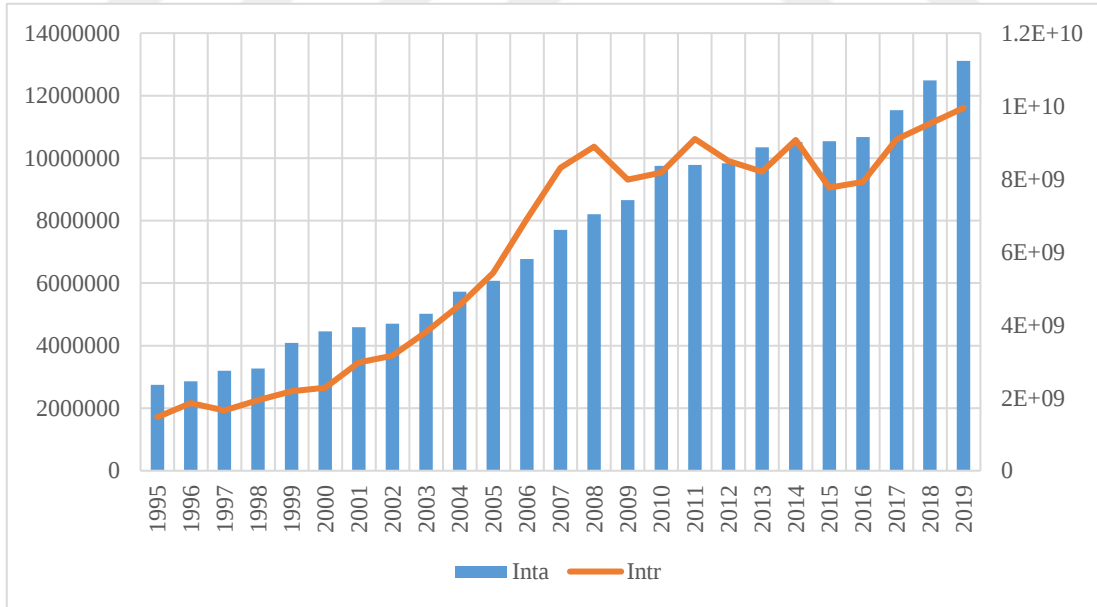
Grafik 4.10. İtalya’ya Ait Turizm Verileri

Grafik 4.10’da İtalya’nın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Genel olarak İtalya’nın turizm gelirleri ve turist sayısı Akdeniz ülkeleri içinde oldukça yüksektir. Turizm gelirlerinde en yüksek değeri 2007-2008 yıllarında ve 2018-2019 yıllarında kaydetmiştir.

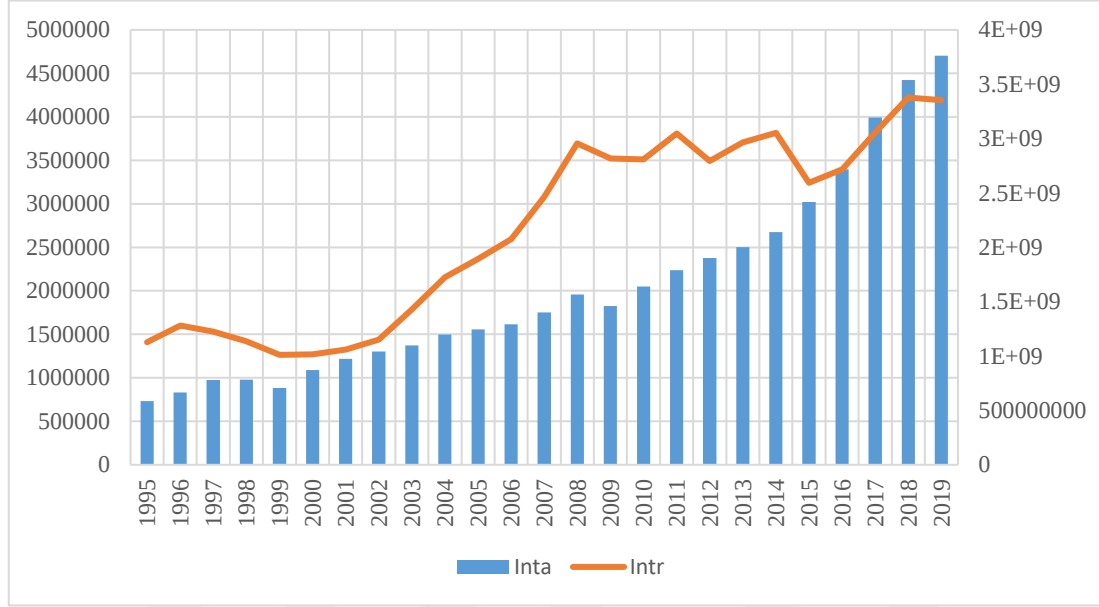
Grafik 4.11. Malta'ya Ait Turizm Verileri

Grafik 4. 11'de Malta'nın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Grafiğe göre Malta'nın turist sayıları sürekli artış göstermiştir. Sadece 2008 yılında yaşanan krizden dolayı biraz düşüş olmuştur. Buna paralel olarak gelirlerde de en yüksek düşüşü 2008-2009 yılları arasında yaşamıştır.

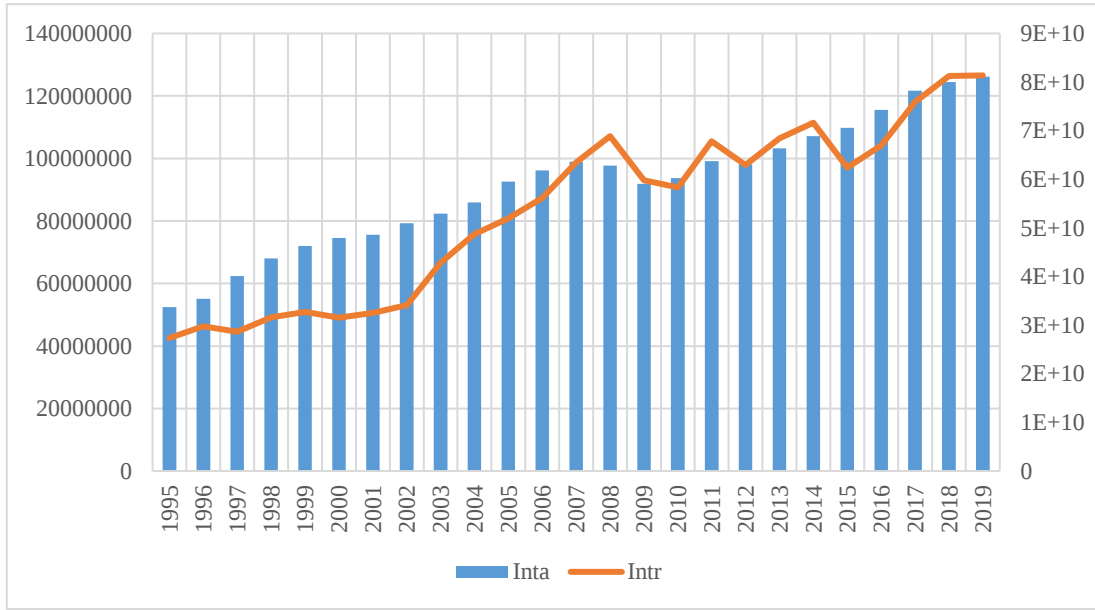
Grafik 4.12. Fas'a Ait Turizm Verileri

Grafik 4.12.'de Fas'ın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Fas'ı ziyaret eden turist sayıları grafiğe göre sürekli artış göstermektedir. 1995-2003 yıl aralığında turizmden elde edilen gelirler ülkeyi ziyaret eden turist sayılarının altında kalmıştır. Bu durum 2014'ten sonra da söz konusudur.

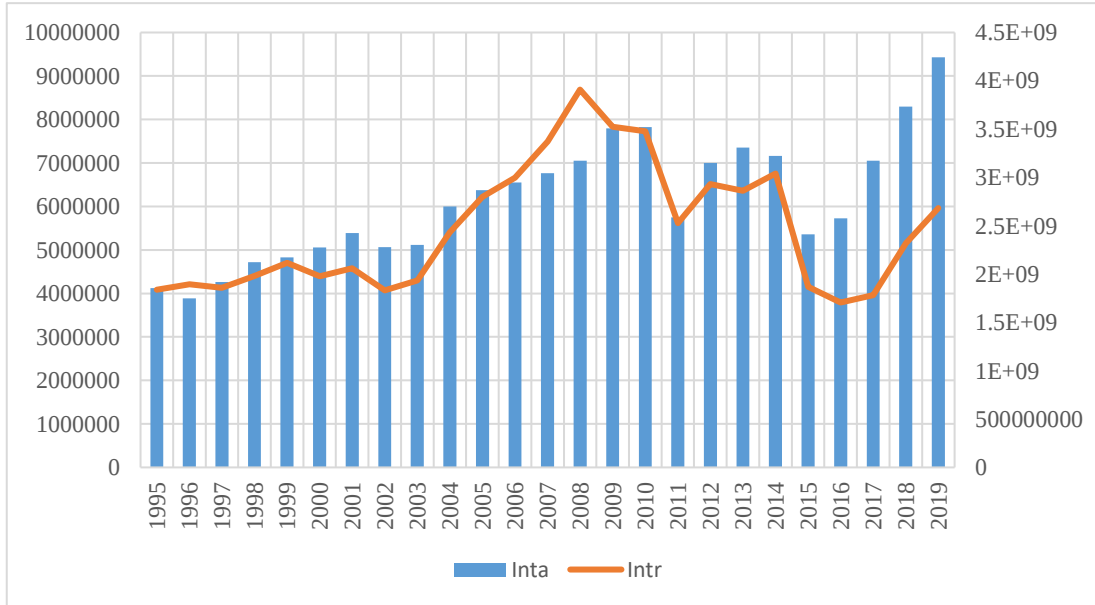
Grafik 4.13. Slovenya'ya Ait Turizm Verileri

Grafik 4.13.'de Slovenya'nın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Slovenya'yı ziyaret eden turist sayıları genelde sürekli artış gösterirken, turizm gelirlerinin 2008'e kadar yükseliş gösterdiği bu tarihten sonra krizin bu ülkede de etkisinden dolayı artışın durduğu ifade edilebilir. Turizm gelirleri 2015 yılında düşerek bu tarihten sonra 2019 yılına kadar artmıştır.

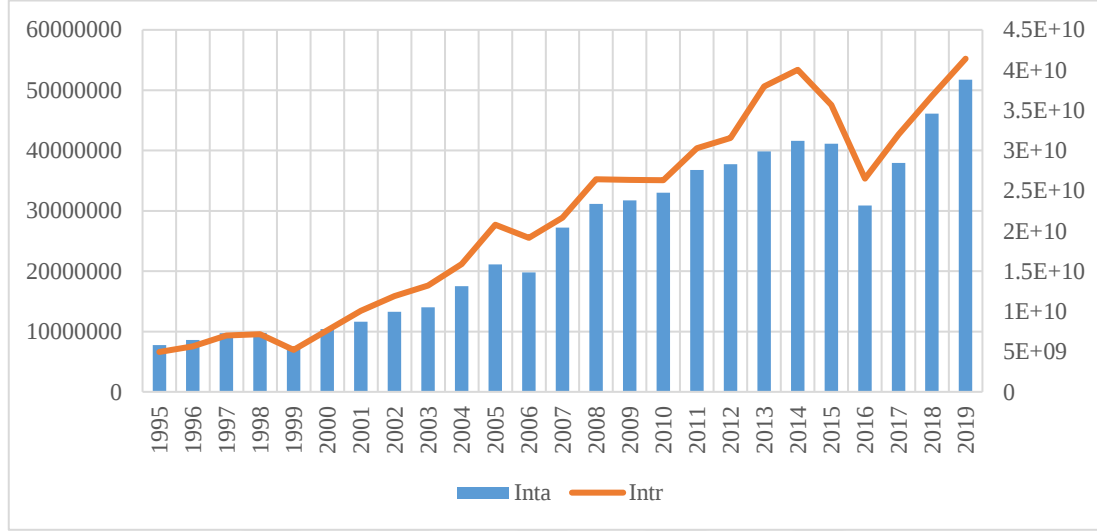
Grafik 4.14. İspanya'ya Ait Turizm Verileri

Grafik 4.14'te İspanya'nın 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. İspanya'yı ziyaret eden turist sayıları grafiğe göre turizm gelirlerinin üzerinde seyretmiştir. İspanya'da da 2008'den sonra turizm gelirlerinde azalış gözlemlenmiş, 2015-2018 yılları arasında tekrar yükseliş geçmiştir.

Grafik 4.15. Tunus'a Ait Turizm Verileri

Grafik 4.15.'te Tunus'un 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Tunus'un turizm gelirleri ve turist sayıları 2008 e kadar artmış, sonrasında yaşanan krizden dolayı düşüşe geçerek 2016 yılından sonra tekrar artışlar başlamıştır.

Grafik 4.16. Türkiye'ye Ait Turizm Verileri

Grafik 4.16'da Türkiye'nin 1995-2019 yılları arasında olan turist sayısı ve turizm gelirleri yer almaktadır. Türkiye turizm gelirleri ve turist sayıları açısından yıllara göre paralel hareket etmektedir. Turizm verileri 2014 yılına kadar artış göstermiş, 2014-2016 arasında düşmeye başlamış, bu tarihten sonra 2019 yılına kadar tekrar artış göstermiştir. 2019 yılında yaklaşık 45 milyon olan turist sayısı, 2020 yılında pandeminin de etkisiyle 12 milyon 743 bine düşmüştür. Türkiye'de 2020 yılında turist sayılarında 2019 yılına göre %69,14 oranında düşüş olmuştur. Türkiye'ye en çok sırasıyla Rusya, Bulgaristan, Almanya, Ukrayna ve İngiltere'den turist gelmiştir. 2020 yılında toplam turizm gelirlerinde de 2019 yılına göre %65 oranında azalış olmuştur. 2021 yılında Türkiye'nin turizm gelirleri %103 oranında artış göstererek yaklaşık 12,1 milyar dolardan 24,5 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye'yi ziyaret eden turist sayısı ise, 15,8 milyondan 29,4 milyona yükselmiştir (TÜİK, 2021; AA, 2022).

4.1.2. Araştırmanın Modeli

Akdeniz ülkelerinde, turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri test etmek için dört model oluşturulmuştur.

Model 1, (1) nolu eşitlikte olduğu gibi düzenlenmiştir.

$$lnhdi_{it} = \alpha_{0i} + \beta_1 lntr_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Modelde ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, β_1 , $lntr$ değişkeninin $lnhdi$ değişkeni ile ilişkisini, β_2 ise $lngdpp$ değişkeninin yine $lnhdi$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan turizm gelirleri ve kişi başına düşen GSYH değişkenlerinin İGE'yi pozitif etkilemesi beklenmektedir.

Model 2, (2) nolu eşitlikte olduğu gibi düzenlenmiştir.

$$lnhdi_{it} = \alpha_{0i} + \beta_1 lnta_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Modelde ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, β_1 , $lnta$ değişkeninin $lnhdi$ değişkeni ile ilişkisini, β_2 ise $lngdpp$ değişkeninin yine $lnhdi$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan uluslararası turist sayısı ve kişi başına düşen GSYH değişkenlerinin İGE'yi pozitif etkilemesi beklenmektedir.

Model 3, (3) nolu eşitlikte olduğu gibi düzenlenmiştir.

$$lnta_{it} = \alpha_{0i} + \beta_1 lnhdi_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Modelde, ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, β_1 , $lnhdi$ değişkeninin $lnta$ değişkeni ile ilişkisini, β_2 ise $lngdpp$ değişkeninin yine $lnta$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan İGE ve kişi başına düşen GSYH değişkenlerinin uluslararası turist sayısını pozitif etkilemesi beklenmektedir.

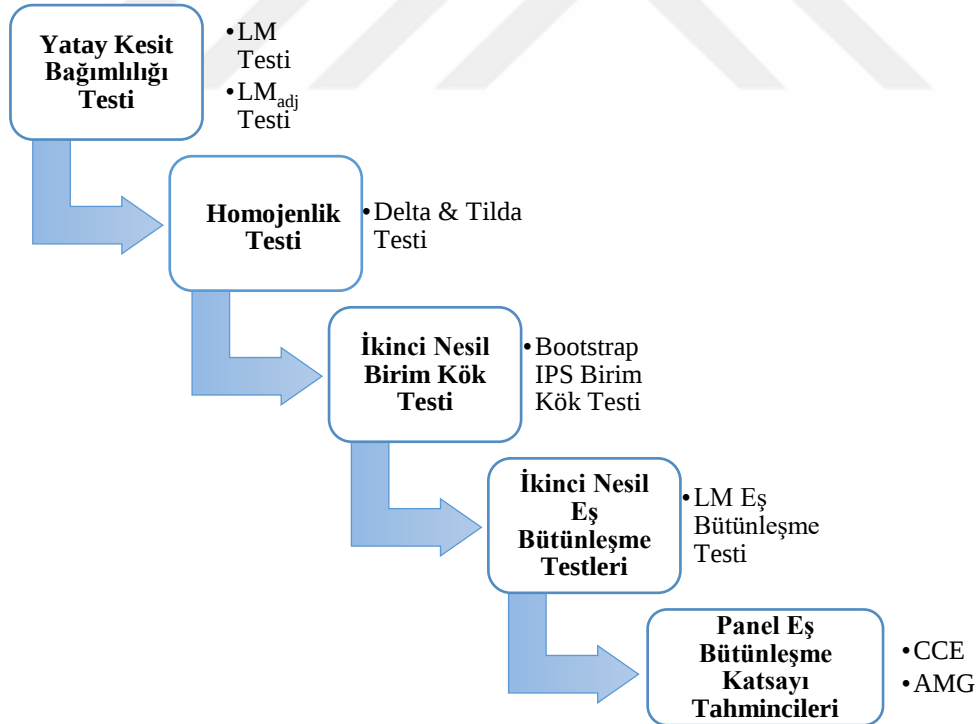
Model 4, (4) nolu eşitlikte olduğu gibi düzenlenmiştir.

$$\ln tr_{it} = \alpha_0 + \beta_1 \ln hdi_{it} + \beta_2 \ln gdpp_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Modelde, ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, β_1 , $\ln hdi$ değişkeninin $\ln tr$ değişkeni ile ilişkisini, β_2 ise $\ln gdpp$ değişkeninin yine $\ln tr$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan İGE ve kişi başına düşen GSYH değişkenlerinin uluslararası turizm gelirlerini pozitif etkilemesi beklenmektedir.

4.1.3. Akış Diyagramı

Bu tez çalışmasında, turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiler, dört aşamada incelenmektedir. Bu dört aşama aşağıda Şekil 4.1’de gösterilmiştir.

Şekil 4.1. Akış Diyagramı

4.2. Ampirik Bulgular

4.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

Bu tezde kullanılan modeller için uygun yöntemleri tespit etmek üzere yatay kesit bağımlılık (CD) ve homojenlik (HT) testleri yapılmış ve Tablo 4.2.'de elde edilen bulgular gösterilmiştir.

Tablo 4.2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi ve Homojenlik Testi

Sabitli Model	<i>lna</i>		<i>lntr</i>		<i>lnhdi</i>		<i>lngdpp</i>	
	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.
CD_{lm} (BP,1980)	134.97 ^b	0.026	350.83 ^a	0.000	156.66 ^a	0.001	148.50 ^a	0.003
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	2.068 ^b	0.019	16.96 ^a	0.000	3.565 ^a	0.000	3.002 ^a	0.001
CD (Pesaran, 2004)	-2.668 ^b	0.004	-3.009 ^a	0.001	-1.745 ^b	0.040	-2.398 ^a	0.008
LM_{adj} (PUY, 2008)	12.318 ^a	0.000	2.000 ^a	0.023	5.260 ^a	0.000	-1.577	0.943
Homojenlik Testi: Model 1								
Regresyon Modeli:								
$lnhdi_{it}=\alpha_{0,i}+\beta_1lntr_{it}+\beta_2lngdpp_{it}+\varepsilon_{it}$			İst.				p-değ.	
$\tilde{\Delta}$			36.316 ^a				0.000	
$\tilde{\Delta}_{adj}$			39.480 ^a				0.000	
Homojenlik Testi: Model 2								
Regresyon Modeli:								
$lnhdi_{it}=\alpha_{0,i}+\beta_1lna_{it}+\beta_2lngdpp_{it}+\varepsilon_{it}$			İst.				p-değ.	
$\tilde{\Delta}$			36.259 ^a				0.000	
$\tilde{\Delta}_{adj}$			39.418 ^a				0.000	
Homojenlik Testi: Model 3								
Regresyon Modeli:								
$lna_{it}=\alpha_{0,i}+\beta_1lnhdi_{it}+\beta_2lngdpp_{it}+\varepsilon_{it}$			İst.				p-değ.	
$\tilde{\Delta}$			-1.063				0.856	
$\tilde{\Delta}_{adj}$			-1.156				0.876	

Tablo 4.2. (devamı)**Homojenlik Testi: Model 4**

Regresyon Modeli:

$\ln tr_{it} = \alpha_{0,i} + \beta_1 \ln hdi_{it} + \beta_2 \ln gdpp_{it} + \varepsilon_{it}$	İst.	p-değ.
$\tilde{\Delta}$	0.790	0.215
$\tilde{\Delta}_{adj}$	0.859	0.195

Notlar: a ve b sırasıyla istatistiki olarak % 1 ve % 5 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4.2.’deki sonuçlara göre; olasılık değerleri 0.05’ten küçük olduğu için H_0 hipotezleri reddedilmiş, %5 anlam düzeyinde yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, her bir modelde yer alan ülkelere ait serilerden herhangi birine gelen bir şok modeldeki diğer değişkenleri de etkilemektedir.

Delta testine ilişkin sonuçlara göre, Model 1 ve 2, insani gelişim yönünden birbirlerinden farklı iken Model 3 ve 4 turizm faaliyetleri bakımından benzeşmektedir. Buna göre Model 1 ve 2 için şu yorum yapılabilir, bu ülkelerin eğim katsayıları birbirinden farklıdır ve bu ülkelerin eğim katsayılarının heterojen olduğu anlamına gelir. Model 3 ve 4’de ise ülkeler turizm faaliyetleri bakımından benzeşmektedir bu da eğim katsayılarının homojen olduğunu göstermektedir. Bundan sonraki aşamada kullanılacak testler hem yatay kesit bağımlılığı hem de heterojenliği dikkate almaktadır.

4.2.2. Panel Birim Kök Testi Bulguları

Bu bölümde Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen ikinci nesil Bootstrap IPS Birim Kök Testi bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 4.3. Bootstrap IPS Birim Kök Testi

		Sabit		Sabit ve Trendli	
Seviye		İst.	Bootstrap p-değ.	İst.	Bootstrap p-değ.
<u>Lnta</u>					
	$\bar{t}_s$	-4.337	0.000 ^a	-4.592	0.000 ^a
	$\overline{WS}_s$	-4.305	0.000 ^a	-4.841	0.000 ^a
<u>Intr</u>					
	$\bar{t}_s$	-5.112	0.000 ^a	-5.884	0.000 ^a
	$\overline{WS}_s$	-5.339	0.000 ^a	-6.142	0.000 ^a
<u>Inhdi</u>					
	$\bar{t}_s$	-2.416	0.014 ^b	-1.849	0.841
	$\overline{WS}_s$	1.626	1.000	-1.567	0.972
<u>lnqdpp</u>					
	$\bar{t}_s$	-1.956	0.090 ^c	-1.954	0.711
	$\overline{WS}_s$	0.124	0.999	-1.935	0.686
<u>Birinci Fark</u>					
<u>Lnta</u>					
	$\bar{t}_s$	-83.729	0.000 ^a	-84.952	0.000 ^a
	$\overline{WS}_s$	-73.161	0.000 ^a	-29.634	0.000 ^a
<u>Intr</u>					
	$\bar{t}_s$	-18.543	0.000 ^a	-18.149	0.000 ^a
	$\overline{WS}_s$	-18.609	0.000 ^a	-18.385	0.000 ^a
<u>Inhdi</u>					
	$\bar{t}_s$	-3.542	0.008 ^a	-3.988	0.008 ^a
	$\overline{WS}_s$	-3.744	0.000 ^a	-4.429	0.000 ^a
<u>lnqdpp</u>					
	$\bar{t}_s$	-3.826	0.009 ^a	-4.022	0.009 ^a
	$\overline{WS}_s$	-3.905	0.000 ^a	-4.169	0.000 ^a

Notlar: a, b ve c % 1, %5 ve %10'un istatistiksel olarak anlamlılık düzeyleri olduğunu göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 1 olarak alınmış ve optimal gecikme uzunlukları genelden özele (general-to-specific) yaklaşımı ile belirlenmiştir. Olasılık değerleri 1000 bootstrap dağılımından elde edilmiştir.

Eş bütünleşme analizlerinin yapılmasında, değişkenlerin birim kök özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir (Özcan, 2013: 87). Bu nedenle çalışmanın uygulama kısmında panel birim kök analizine yer verilmiştir. Serilerin hem düzey hem de birinci farkları için birim kök testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo

4.3'te verilmiştir. Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen bootstrap panel birim kök testi sonuçlarına göre, seriler birinci farkında durağandır. *lnhdi* ve *lngdpp* seviyede sabitli test sonuçlarına göre durağandır I (0) ancak sabit ve trendli sonuçlara göre seviyede durağan değil ve birinci farkında durağandır I (1). Birim kök test sonuçları kapsamında serilerin seviyede durağan olmaması ve I (1) durağan olması durumunda uzun dönemli ilişkilerin tahmin edilebilmesi için eşbütünleşme testlerini gerekli kılmaktadır. Engle ve Granger'in (1987) belirttiği gibi, iki veya daha fazla değişken eşit derecede durağan ise aralarında uzun dönemli ilişkiler olabilir. Bu nedenle aralarındaki ilişkinin test edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, değişkenlerin farkları alınarak regresyon analizinde uzun dönemli bilgi kayıpları meydana gelir. Bu nedenle çalışmanın ilerleyen aşamalarında ilgili eşitlik için eşbütünleşme testi yapılmasına karar verilmiştir. Her bir değişkenin birim kökleri test edildikten sonra değişkenlerin eş bütünleşik olup olmadığı test edilir.

4.2.3. Panel Eşbütünleşme Testi Bulguları

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler LM Bootstrap eş bütünleşme testi ile araştırılmıştır. Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM bootstrap testi biri yatay kesit bağımlılığı durumunda (Bootstrap p-değ.) diğeri ise yatay kesit bağımlılığı olmadığı durumda (Asimptotik p-değ.) dikkate alınan iki adet eş bütünleşme istatistiği vermektedir. Bulgular Tablo 4.4'te gösterilmektedir.

Tablo 4.4. LM Bootstrap Testi

	Sabit			Sabit ve Trendli		
	Asimptotik		Bootstrap	Asimptotik		Bootstrap
	İst.	p-değ.	p-değ.	İst.	p-değ.	p-değ.
Model 1						
LM_N^+	1.095 ^a	0.137	0.937	3.471	0.000	0.055
Model 2						
LM_N^+	0.372 ^a	0.355	0.988	2.708 ^a	0.003	0.300
Model 3						
LM_N^+	-1.461 ^a	0.928	1.000	0.519 ^a	0.302	0.970
Model 4						
LM_N^+	-0.816 ^a	0.793	0.967	0.864 ^a	0.194	0.935

Notlar: a ve b, %1, %5 istatistiki olarak anlamlılık düzeylerini göstermektedir. LM bootstrap testinde maksimum ortak faktör sayısı 2 olarak alınmıştır. Bootstrap olasılık değerleri 1.000 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir.

Tablo 4.4.'te bootstrap p-değerleri verilmektedir. Westerlund ve Edgerton (2007) Boş hipotezde “eş bütünleşme vardır” derken; alternatif hipotez “eş bütünleşme yoktur”u göstermektedir. Tablo 4.4. incelendiğinde her iki istatistik değeri hem sabit hem de sabit ve trendli modelde eş bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Ayrıca modellere ait eş regresyon modelinin grafiksel gösterimi aşağıdaki gibidir.

4.2.4. Panel Eş Bütünleşme Tahmincileri Bulguları

Eş bütünleşme katsayılarının tahmininde CCE ve AMG katsayı tahmincileri kullanılmıştır. Bu testlerin bulguları aşağıda Tablo 4.5, 4.6, 4.7 ve 4.8’de verilmiştir.

Tablo 4.5. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları

Model 1: $lnhdi_{it} = \alpha_{0,i} + \beta_1 lntr_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it}$				
Ülkeler	CCE		AMG	
	<i>lntr</i>	<i>lngdpp</i>	<i>lntr</i>	<i>lngdpp</i>
Arnavutluk	-0.00 [0.071] ^c	0.07 [0.035] ^b	-0.01 [0.032] ^b	0.04 [0.326]
Cezayir	0.00 [0.105]	0.16 [0.030] ^b	0.00 [0.051] ^c	0.16 [0.018] ^b
Hırvatistan	0.02 [0.165]	-0.01 [0.910]	0.01 [0.180]	0.06 [0.053] ^c
Kıbrıs	-0.00 [0.927]	-0.02 [0.540]	0.01 [0.301]	0.05 [0.001] ^a
Mısır	-0.00 [0.735]	0.11 [0.000] ^a	-0.00 [0.340]	0.13 [0.000] ^a
Fransa	-0.00 [0.937]	-0.04 [0.401]	0.00 [0.875]	-0.00 [0.866]
Yunanistan	-0.00 [0.295]	0.09 [0.000] ^a	-0.00 [0.306]	0.09 [0.000] ^a
İsrail	-0.00 [0.889]	-0.01 [0.858]	-0.00 [0.213]	0.03 [0.524]
İtalya	0.00 [0.942]	0.11 [0.000] ^a	0.01 [0.013] ^b	0.14 [0.000] ^a
Malta	0.02 [0.003] ^a	0.04 [0.198]	0.02 [0.001] ^a	0.04 [0.011] ^b
Fas	-0.00 [0.665]	0.08 [0.037] ^b	0.00 [0.576]	0.05 [0.215]
Slovenya	-0.02 [0.001] ^a	0.15 [0.074] ^c	-0.01 [0.017] ^b	0.17 [0.000] ^a
İspanya	-0.00 [0.972]	-0.09 [0.003] ^a	-0.00 [0.976]	-0.00 [0.616]
Tunus	-0.01 [0.104]	0.20 [0.000] ^a	-0.00 [0.184]	0.28 [0.000] ^a
Türkiye	-0.00 [0.238]	0.06 [0.000] ^a	-0.02 [0.001] ^a	0.07 [0.000] ^a
Panel	-0.00 [0.733]	0.06 [0.005] ^a	-0.00 [0.944]	0.09 [0.000] ^a

Notlar: a, b ve c %1, %5 ve %10'un istatistiksel olarak anlamlılık düzeyleri olduğunu göstermektedir. [] olasılık değerlerini sembolize etmektedir. CCE tahmin edicisinde maksimum gecikme uzunluğu sayısı 1 olup, optimal uzunluklar SCI bilgi kriterine göre belirlenmektedir.

Tablo 4.5'te panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre; *lngdpp* değişkeni *lnhdi* üzerinde olumlu etkiler gösterirken, *lntr* değişkeninin *lnhdi* üzerinde bir etkisi yoktur. Yani panel CCE tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde insani gelişmedeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi (kişi başına düşen GSYH) %0,05 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *lntr* değişkeni için sadece Malta’da pozitif etki bulunurken, Arnavutluk ve Slovenya’da negatif bir etki bulunmuştur. *lngdpp* değişkeni için ise, sadece İspanya’da negatif bir etki bulunurken, Arnavutluk, Cezayir, Mısır,

Yunanistan, İtalya, Fas, Slovenya, Tunus ve Türkiye’de pozitif ve anlamlı bir etki saptanmıştır.

Tablo 4.5’te panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; *lngdpp* değişkeni *lnhdi* üzerinde olumlu etkiler gösterirken, *Intr* değişkeninin *lnhdi* üzerinde bir etkisi yoktur. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *Intr* değişkeni için Arnavutluk, Slovenya ve Türkiye’de negatif etki gösterirken, Cezayir, İtalya ve Malta’da pozitif etkiye sahiptir. *lngdpp* değişkeni için ise, Arnavutluk, Fransa, İsrail, Fas ve İspanya dışındaki bütün ülkelerde pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 4.6. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları

Model 2: $lnhdi_{it} = \alpha_{0,i} + \beta_1 lnta_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it}$				
Ülkeler	CCE		AMG	
	<i>lnta</i>	<i>lngdpp</i>	<i>lnta</i>	<i>lngdpp</i>
Arnavutluk	0.01 [0.078] ^c	-0.01 [0.807]	0.02 [0.000] ^a	-0.09 [0.000] ^a
Cezayir	0.02 [0.005] ^a	0.16 [0.017] ^b	0.02 [0.005] ^a	0.20 [0.000] ^a
Hırvatistan	0.00 [0.000] ^a	0.07 [0.024] ^b	0.00 [0.000] ^a	0.06 [0.000] ^a
Kıbrıs	-0.00 [0.931]	-0.03 [0.464]	0.00 [0.925]	0.05 [0.000] ^a
Mısır	-0.00 [0.009] ^a	0.09 [0.001] ^a	-0.00 [0.135]	0.14 [0.000] ^a
Fransa	0.05 [0.102]	-0.17 [0.034] ^b	0.02 [0.369]	-0.03 [0.463]
Yunanistan	0.00 [0.450]	0.08 [0.000] ^a	0.00 [0.496]	0.09 [0.000] ^a
İsrail	-0.00 [0.006] ^a	0.02 [0.377]	-0.00 [0.078] ^c	0.03 [0.344]
İtalya	-0.00 [0.000] ^a	0.08 [0.000] ^a	-0.00 [0.001] ^a	0.13 [0.000] ^a
Malta	0.03 [0.110]	0.01 [0.761]	0.02 [0.129]	0.02 [0.550]
Fas	-0.07 [0.000] ^a	0.08 [0.013] ^b	-0.00 [0.785]	0.06 [0.166]
Slovenya	-0.01 [0.080] ^c	0.23 [0.013] ^b	-0.01 [0.039]	0.16 [0.000] ^a
İspanya	0.03 [0.142]	-0.06 [0.077] ^c	0.03 [0.163]	-0.04 [0.137]
Tunus	-0.00 [0.673]	0.15 [0.000] ^a	0.00 [0.939]	0.22 [0.000] ^a
Türkiye	-0.01 [0.041] ^b	0.06 [0.000] ^a	-0.02 [0.004] ^a	0.09 [0.000] ^a
Panel	0.00 [0.714]	0.05 [0.037]	0.00 [0.208]	0.07 [0.001] ^a

Notlar: a, b ve c %1, %5 ve %10'un istatistiksel olarak anlamlılık düzeyleri olduğunu göstermektedir. [] olasılık değerlerini sembolize etmektedir. CCE tahmin edicisinde maksimum gecikme uzunluğu sayısı 1 olup, optimal uzunluklar SCI bilgi kriterine göre belirlenmektedir.

Tablo 4.6’da panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre; *lnta* ve *lngdpp* değişkenlerinin *lnhdi* üzerinde bir etkisi bulunamamıştır. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *lnta* değişkeni için Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan’da

pozitif etki bulunurken, Mısır, İsrail, İtalya, Fas, Slovenya ve Türkiye’de negatif etki bulunmuştur. *lngdpp* değişkeni için ise, sadece Fransa ve İspanya’da negatif bir etki bulunurken, Cezayir, Hırvatistan, Mısır, Yunanistan, İtalya, Fas, Slovenya, Tunus ve Türkiye’de pozitif bir etki saptanmıştır. Tablo 4.6’da panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; *lngdpp* değişkeni *lnhdi* üzerinde olumlu etkiler gösterirken, *Inta* değişkeninin *lnhdi* üzerinde bir etkisi yoktur. Yani panel AMG katsayı tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde insani gelişmedeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,01 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *Inta* değişkeni için İsrail, İtalya ve Türkiye’de negatif etkiye sahipken, Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan’da pozitif etkiye sahiptir. *lngdpp* değişkeni için ise, sadece Arnavutluk’ta negatif etkiye sahipken, Fransa, İsrail, Malta, Fas ve İspanya dışındaki ülkelerde pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 4.7. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları

Model 3: $Inta_{it} = \alpha_{0i} + \beta_1 lnhdi_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it}$				
Ülkeler	CCE		AMG	
	<i>lnhdi</i>	<i>lngdpp</i>	<i>lnhdi</i>	<i>lngdpp</i>
Arnavutluk	12.10 [0.078] ^c	4.41 [0.000] ^a	6.07 [0.047] ^b	1.65 [0.007] ^a
Cezayir	10.87 [0.005] ^a	0.71 [0.655]	4.91 [0.030] ^b	0.95 [0.543]
Hırvatistan	96.15 [0.000] ^a	-6.56 [0.106]	13.76 [0.155]	1.06 [0.683]
Kıbrıs	-0.45 [0.931]	-0.35 [0.726]	-0.00 [0.997]	0.49 [0.184]
Mısır	-33.00 [0.009] ^a	4.93 [0.018] ^b	-14.68 [0.025] ^b	7.44 [0.001] ^a
Fransa	2.25 [0.102]	2.27 [0.000] ^a	-0.22 [0.737]	1.24 [0.000] ^a
Yunanistan	5.57 [0.450]	-2.26 [0.006] ^a	7.89 [0.000] ^a	-1.06 [0.003] ^a
İsrail	-37.30 [0.006] ^a	6.66 [0.000] ^a	-20.84 [0.000] ^a	7.33 [0.000] ^a
İtalya	-62.55 [0.000] ^a	4.02 [0.022] ^b	6.68 [0.002] ^a	-1.78 [0.118]
Malta	3.94 [0.110]	1.60 [0.000] ^a	-1.17 [0.286]	1.69 [0.000] ^a
Fas	-5.49 [0.000] ^a	0.67 [0.033] ^b	3.29 [0.007] ^a	0.56 [0.348]
Slovenya	-9.65 [0.080] ^c	0.74 [0.793]	9.49 [0.050] ^b	-0.04 [0.970]
İspanya	3.13 [0.142]	1.15 [0.000] ^a	4.74 [0.000] ^a	0.93 [0.000] ^a
Tunus	-2.26 [0.673]	1.63 [0.162]	-2.90 [0.491]	1.85 [0.174]
Türkiye	-15.63 [0.041] ^b	1.40 [0.043] ^b	6.81 [0.000] ^a	0.24 [0.740]
Panel	-2.15 [0.807]	1.40 [0.084] ^c	1.58 [0.497]	1.50 [0.024] ^b

Notlar: a, b ve c %1, %5 ve %10’un istatistiksel olarak anlamlılık düzeyleri olduğunu göstermektedir. [] olasılık değerlerini sembolize etmektedir. CCE tahmin edicisinde maksimum gecikme uzunluğu sayısı 1 olup, optimal uzunluklar SCI bilgi kriterine göre belirlenmektedir.

Tablo 4.7’de panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre; *lngdpp* değişkeni *lnta* üzerinde olumlu bir etki gösterirken *lnhdi* değişkeninin *lnta* değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel CCE tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde turist gelişlerindeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,084 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *lnhdi* değişkeni için Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan’da pozitif etki bulunurken, Mısır, İsrail, İtalya, Fas, Slovenya ve Türkiye’de negatif etki bulunmuştur. *lngdpp* değişkeni için ise, sadece Yunanistan’da negatif bir etki bulunurken, Arnavutluk, Mısır, Fransa, İsrail, İtalya, Malta, Fas, İspanya ve Türkiye’de pozitif bir etki saptanmıştır.

Tablo 4.7’de panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; *lngdpp* değişkeni *lnta* üzerinde olumlu bir etki gösterirken *lnhdi* değişkeninin *lnta* değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel AMG katsayı tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde turist gelişlerindeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,024 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *lnhdi* değişkeni için Mısır ve İsrail’de negatif etki bulunurken, Arnavutluk, Cezayir, Yunanistan, İtalya, Fas, Slovenya, İspanya ve Türkiye’de pozitif etki bulunmuştur. *lngdpp* değişkeni için ise, sadece Yunanistan’da negatif etkiye sahipken, Arnavutluk, Mısır, Fransa, İsrail, Malta ve İspanya’da pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 4.8. CCE ve AMG Tahmin Sonuçları

Model 4: $lntr_{it} = \alpha_{0,i} + \beta_1 lnhdi_{it} + \beta_2 lngdpp_{it} + \varepsilon_{it}$				
Ülkeler	CCE		AMG	
	<i>lnhdi</i>	<i>lngdpp</i>	<i>lnhdi</i>	<i>lngdpp</i>
Arnavutluk	-21.24 [0.071] ^c	6.28 [0.001] ^a	-15.61 [0.000] ^a	6.60 [0.000] ^a
Cezayir	16.46 [0.105]	5.70 [0.135]	-5.23 [0.473]	8.07 [0.044] ^b
Hırvatistan	4.09 [0.165]	4.67 [0.000] ^a	3.66 [0.002] ^a	2.39 [0.000] ^a
Kıbrıs	-0.35 [0.927]	-1.39 [0.062] ^c	3.63 [0.000] ^a	0.34 [0.269]
Mısır	-4.78 [0.735]	5.41 [0.021] ^b	-14.64 [0.034] ^b	7.33 [0.002] ^a
Fransa	-0.33 [0.937]	1.33 [0.202]	5.75 [0.000] ^a	2.22 [0.000] ^a
Yunanistan	-7.90 [0.295]	1.87 [0.028] ^b	11.24 [0.000] ^a	0.29 [0.379]
İsrail	-1.00 [0.889]	7.08 [0.000] ^a	-12.94 [0.000] ^a	6.59 [0.000] ^a
İtalya	0.57 [0.942]	-2.64 [0.014] ^b	5.97 [0.000] ^a	-1.01 [0.033] ^b
Malta	13.21 [0.003] ^a	1.06 [0.172]	5.10 [0.081] ^c	0.16 [0.840]
Fas	-1.50 [0.665]	0.95 [0.145]	7.03 [0.002] ^a	-0.39 [0.713]
Slovenya	-17.15 [0.001] ^a	-0.41 [0.876]	6.39 [0.227]	0.72 [0.600]
İspanya	-0.15 [0.972]	-1.59 [0.011] ^b	9.13 [0.000] ^a	0.60 [0.015] ^b
Tunus	-7.62 [0.104]	3.38 [0.010] ^b	-5.91 [0.187]	2.59 [0.071] ^c
Türkiye	-9.14 [0.238]	0.47 [0.454]	8.47 [0.214]	-0.40 [0.000] ^c
Panel	-2.45 [0.332]	2.14 [0.007] ^a	0.80 [0.000] ^a	2.40 [0.491]

Notlar: a, b ve c %1, %5 ve %10'un istatistiksel olarak anlamlılık düzeyleri olduğunu göstermektedir. [] olasılık değerlerini sembolize etmektedir. CCE tahmin edicisinde maksimum gecikme uzunluğu sayısı 1 olup, optimal uzunluklar SCI bilgi kriterine göre belirlenmektedir.

Tablo 4.8'de panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre; *lngdpp* değişkeni *lntr* üzerinde olumlu bir etki gösterirken *lnhdi* değişkeninin *lntr* değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel CCE tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde turizm harcamalarında %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,07 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *lnhdi* değişkeni için sadece Malta'da pozitif ve anlamlı bir etki bulunurken, Arnavutluk ve Slovenya'da negatif etki bulunmuştur. *lngdpp* değişkeni için ise, Kıbrıs, İtalya ve İspanya'da negatif bir etki bulunurken, Arnavutluk, Hırvatistan, Mısır, Yunanistan, İsrail ve Tunus'ta pozitif ve anlamlı bir etki saptanmıştır.

Tablo 4.8'de panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; *lnhdi* değişkeni *lntr* üzerinde pozitif bir etki gösterirken *lngdpp* değişkeninin *lntr* değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; *lnhdi*

değişkeni için Arnavutluk, Mısır ve İsrail’de negatif etki bulunurken, Hırvatistan, Kıbrıs, Fransa, Yunanistan, İtalya, Malta, Fas ve İspanya’da pozitif etki bulunmuştur. *Ingdpp* değişkeni için ise, sadece İtalya ve Türkiye’de negatif etkiye sahipken, Arnavutluk, Cezayir, Hırvatistan, Mısır, Fransa, İsrail, İspanya ve Tunus’ta pozitif etkiye sahiptir.

TARTIŞMA

Literatür incelenmiş, turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyümeye dair çalışmaların (Biagi, Ladu ve Royuela, 2017; Croes ve Rivera, 2015; Croes, Ridderstaat ve Shapoval, 2019; Fahimi vd., 2018; Fawaz, Rahnama ve Stout, 2014; Fayissa, Nsiah ve Tadesse, 2011; Fayissa, Nsiah ve Tadesse, 2009; Fayissa, Nsiah ve Tadesse, 2008; Kostakis ve Theodoropoulou, 2017; Lee ve Hung, 2010; Rivera, 2016; Zhang, 2016) sonuçlarının bu tez çalışması ile benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir. Panel genelinde CCE ve AMG katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde; ekonomik büyüme, beşerî sermaye ve turizm değişkenleri arasında istatistiksel olarak olumlu ve pozitif etkiler gözlemlenmiştir. Benzer şekilde Fayissa vd. (2011) uluslararası turistlerin harcamalarının Latin Amerika ülkelerinin ekonomik büyümesini olumlu yönde etkilediğini, turizm endüstrisinden elde edilen gelirlerin hem mevcut GSYH'ye hem de Latin Amerika ülkelerinin fiziki ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlara olumlu katkıda bulunduğunu tespit etmişlerdir. Fayissa vd.'ne (2008, 2009) ait başka çalışmalarda da turistlerin harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlara katkıda bulunduğu saptanmıştır. Uluslararası turistlerin harcamalarındaki %10'luk bir artışın kişi başına gelirde %0,4'lük bir artışa yol açtığı ifade edilmiştir. Aynı şekilde Fawaz vd. (2014) turizm sektöründen gelen kişi başına hasılanın hem mevcut GSYH düzeyine hem de ülke ekonomilerinin ekonomik büyüme hızına fiziki ve beşerî sermaye yatırımları gibi önemli katkılar yaptığını ifade etmişlerdir. Ayrıca, fiziki ve beşerî sermayeye yatırım, hanelerin sağlık, barınma ve diğer ev eşyalarına harcama araçlarına sahip olma gibi geleneksel büyüme kaynaklarının üretkenliklerini artırabileceğini ve ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini göstermektedir.

Diğer taraftan bu tezde panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre, turizm değişkenlerinin beşerî sermaye üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunamamıştır. Benzer şekilde Rivera'nın (2016) Amerika kıtasının gelişmekte olan bir ülkesi olan Ekvator'da yaptığı araştırmanın sonucuna göre; turizm insani gelişmeyi desteklememektedir. Fakat, ekonomik büyüme ve insani gelişme, sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Üçüncüsü, turizm büyümesinin ekonomik büyümenin bir ürünü olduğu ve bunun tersinin geçerli olmadığıdır. Ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki

bağ her yerde bariz olsa da turizm büyümesinin insani gelişmeyi destekleyip desteklemediği ve elbette turizm büyümesinin ekonomik büyümenin sonucu olup olmadığı ve bunun tersi olup olmadığı konusunda çeşitli anlaşmazlıklar vardır. Bu tür yaklaşımlar, konuyla ilgili çeşitli bakış açılarının göstergesidir. Cortes-Jimenez ve Pulina'nın (2010) çalışması da bu kanıtı destekler niteliktedir. İspanya için turizm ve büyüme arasında çift yönlü bir etki bulunurken, İtalya için turizmden büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuş ve her iki durumda da uzun vadeli ekonomik büyüme için önemli olan fiziki ve beşerî sermaye birikiminin önemi vurgulanmıştır.

Croes'un (2012) çalışmasında da Nikaragua'da turizmin insani gelişmeyi pozitif etkilediği belirlenmiştir. Nedensellik testi sonuçları turizmden insani gelişmeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini ortaya koymuştur. Diğer taraftan bu tezin sonuçları ile tutarlı bir şekilde, Kosta Rika sonuçları, turizmin insani gelişmeyi negatif yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Fakat Folarin (2017) Afrika'da uluslararası turist gelişlerinin ve turizm gelirlerinin, beşerî sermaye gelişimini ölçmek için kullanılan hem eğitim hem de sağlık göstergeleri üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir. Seçilen Afrika ülkelerinde turizm gelişiminin eğitim ve sağlığı önemli ölçüde etkilediğini bulmuştur. Biagi vd.'de (2017) turizmin beşerî sermayeyi nasıl etkilediğini İGE'yi kullanarak ölçmüştür. Elde edilen sonuçlar, turizm endüstrisindeki ilerlemenin gelişmekte olan ülkelerde sadece ekonomik büyüme ve yoksulluğu azaltma etkisi ile sınırlı olmadığıdır. Aynı zamanda beşerî sermayenin gelişme düzeyini artırma potansiyeline sahip olduğunu tespit etmiştir.

Panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçları incelendiğinde ise; CCE sonuçlarını destekler şekilde, ekonomik büyüme beşerî sermayeyi olumlu etkilerken, turizm değişkenlerinin beşerî sermaye üzerinde bir etkisi yoktur. Sadece dördüncü modelde, beşerî sermaye değişkeni turizm harcamaları üzerinde olumlu bir etki gösterirken ekonomik büyüme değişkeninin turizm harcamaları değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi bulunamamıştır. Bu sonuçlarla tezat bir şekilde Croes ve Rivera'nın (2015) çalışması, turizmin gelişiminin beşerî sermayenin de gelişimine yol açtığını saptamıştır. Ekonomik büyüme ve beşerî sermaye arasındaki ilişki anlamlı değildir.

Dolayısıyla artan gelirlerin, beşerî sermaye gelişimine yol açmayacağı tespit edilmiştir.

Öte yandan, turizmin gelişimi ekonomik büyümeye neden olurken, ekonomik büyüme turizmin gelişimini tetikleyebilir. Diğer taraftan turizmin gelişimi ve ekonomik büyüme, beşerî sermayenin gelişimine neden olabilir. Beşerî sermaye de turizmin gelişimini ve ekonomik büyümeyi yönlendirebilir. Croes ve Rivera'ya göre, turizm ekonomik büyümeye katkıda bulunurken aynı zamanda insani gelişme üzerinde de olumlu veya olumsuz bir etkiye sahip olabilir. Dolayısıyla turizm ekonomik büyüme yoluyla insani gelişme üzerinde dolaylı bir etkiye sahip olabilir. Buna bağlı olarak, ekonomik büyümenin parametreleri de turizmi etkileyebilir. Örneğin, turizmin gelişimi gelir artışı yoluyla insani gelişmeyi etkileyebilir ve bireylerin eğitim ve sağlık koşullarını etkileyebilir. Benzer şekilde turizm vergiler yoluyla devlet geliri sağlayabilir ve bu da daha iyi eğitim ve sağlık hizmetleri yoluyla insani gelişmeyi destekleyebilir. Tandoğan'a (2017) göre de turizm sayesinde ortaya çıkan gelir artışının servet etkisi oluşturarak beşerî sermaye gelişimine etki etmektedir. Geliri artan birey, beşerî sermaye gelişimine daha çok yatırım yapabilecektir. Beşerî sermayenin gelişimine yönelik yatırımlar da verimliliği arttırarak kişi başına düşen gelirin yükselmesine zemin hazırlamış olacaktır. Buna bağlı olarak beşerî sermayenin gelişimi verimliliği arttırarak turizm sektörünün büyümesini hızlandıracaktır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm gibi emek yoğun endüstrilerde çalışanlar stratejik başarı için kritik öneme sahiptir. Özellikle hizmete dayalı kuruluşlarda, genellikle başarılı performans sağlamada kilit faktörü temsil eden, işletmelerin sahip olduğu beşerî sermaye yani insan kaynaklarıdır. Literatürde turizm ile beşerî sermaye gelişimi arasındaki ilişki ampirik bazda az sayıda çalışma tarafından ele alınmıştır. Bu doğrultuda bu tez, turizmin gelişimi ile beşerî sermaye arasında ilişkiyi, bu ilişkinin niteliğini ve yönünü araştırmaktadır. Ayrıca turizm gelişiminin ve beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Bu tezde, turizm ile beşerî sermaye gelişimi arasındaki ilişki, 15 Akdeniz ülkesi için, 1995-2019 dönemi verileri kullanılarak, yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran panel veri analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Ampirik analizde yatay kesit bağımlılığı ve ülkeye özgü heterojenliği dikkate almak, ülkeler son derece entegre oldukları ve ekonomik ilişkilerde yüksek derecede küreselleşmeye sahip oldukları için çok önemlidir. Bu nedenle bu çalışmaya, seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini incelemeyen önce paneli oluşturan yatay kesitler (ülkeler) arasındaki bağımlılığın ve heterojenliğin varlığını inceleyerek başlanmıştır. Kesitsel bağımlılığın varlığını araştırmak için dört farklı test (LM , CD_{LM} , CD ve LM_{adj}) uygulanmış ve bu ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu görülmüştür. Bu nedenle, söz konusu ülkelerden birinde meydana gelen bir şok, diğer ülkeleri de etkileyebilecektir. Bundan dolayı, söz konusu ülkelerin, turizm ve beşerî sermaye politikalarını belirlerken, ilgili ülkelerdeki gelişmeleri de göz önünde bulundurmalarının, yararlı olacağı değerlendirilmektedir. İkinci aşamada serilerin durağanlığı, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci kuşak birim kök testlerinden, Smith, Leybourne, Kim ve Newbold (2004) tarafından geliştirilen bootstrap birim kök yöntemiyle test edilmiş ve serilerin birinci farkında durağan oldukları tespit edilmiştir. $lnhdi$ ve $lngdpp$ seviyede sabitli test sonuçlarına göre durağandır I (0) ancak sabit ve trendli sonuçlara göre seviyede durağan değil ve birinci farkında durağandır I (1). Birim kök test sonuçları kapsamında serilerin seviyede durağan olmaması ve I (1) olması durumunda uzun dönemli ilişkilerin tahmin edilebilmesi için eşbütünleşme testlerini gerekli kılmaktadır. Üçüncü aşamada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiler, LM

Bootstrap eş bütünleşme testiyle araştırılmıştır. Eşbütünleşme katsayılarının tahmininde Pesaran (2006) tarafından geliştirilen Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup tahmincisi (CCE); Bond ve Eberhardt, (2009) ile Eberhardt ve Teal, (2010) tarafından geliştirilen Artırılmış Ortalama Grup tahmincisi (AMG) kullanılmıştır.

Ampirik sonuçlara göre; ilk modelde, panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçları, ekonomik büyümenin insani gelişmeyi yani beşerî sermayeyi olumlu etkilediğini, Akdeniz ülkelerinde beşerî sermayedeki %1 oranındaki bir artışın ekonomik büyüme üzerinde %0,05 oranında bir artışa yol açtığını göstermiştir. Fakat turizm harcamalarının beşerî sermaye üzerinde bir etkisi bulunamamıştır. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; turizm harcamaları değişkeni sadece Malta'da beşerî sermayeyi pozitif yönde etkilemektedir. Arnavutluk ve Slovenya'da negatif bir etkisi bulunmuştur. Ekonomik büyüme için ise sadece İspanya'da negatif bir etki bulunurken, Arnavutluk, Cezayir, Mısır, Yunanistan, İtalya, Fas, Slovenya, Tunus ve Türkiye'de pozitif ve anlamlı bir etki saptanmıştır. Panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; ekonomik büyüme beşerî sermayeyi olumlu etkilerken, turizm harcamalarının beşerî sermaye üzerinde bir etkisi yoktur. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; turizm harcamaları Arnavutluk, Slovenya ve Türkiye'de negatif etki gösterirken, Cezayir, İtalya ve Malta'da pozitif etkiye sahiptir. Ekonomik büyüme değişkeni için ise, Arnavutluk, Fransa, İsrail, Fas ve İspanya dışındaki bütün ülkelerde pozitif etkiye sahiptir.

İlk modelde hem CCE hem de AMG katsayı tahmin sonuçlarına göre; sadece Malta'da insani gelişme ve turizm harcamaları arasında pozitif etki saptanmıştır. Diğer taraftan yine ilk modelde hem CCE hem de AMG katsayı tahmin sonuçları, sadece İspanya'da kişi başına düşen GSYH ile insani gelişme arasında negatif etkiye işaret etmektedir.

Ampirik sonuçlara göre; ikinci modelde, panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçları, turist sayısı ve ekonomik büyüme değişkenlerinin beşerî sermaye üzerinde bir etkisi bulunamamıştır. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; turist sayısı değişkeni için Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan'da pozitif ilişki bulunurken, Mısır, İsrail, İtalya, Fas, Slovenya ve Türkiye'de negatif etki bulunmuştur. Ekonomik

büyüme değişkeni için ise, sadece Fransa ve İspanya’da negatif bir etki bulunurken, Cezayir, Hırvatistan, Mısır, Yunanistan, İtalya, Fas, Slovenya, Tunus ve Türkiye’de pozitif bir etki saptanmıştır. Panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; ekonomik büyüme değişkeni beşerî sermaye üzerinde olumlu etkiler gösterirken, turist sayısı değişkeninin beşerî sermaye değişkeni üzerinde bir etkisi yoktur. Yani panel AMG katsayı tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde beşerî sermayedeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,01 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; turist sayısı değişkeni için İsrail, İtalya ve Türkiye’de negatif etkiye sahipken, Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan’da pozitif etkiye sahiptir. Ekonomik büyüme değişkeni için ise, sadece Arnavutluk’ta negatif etkiye sahipken, Fransa, İsrail, Malta, Fas ve İspanya dışındaki ülkelerde pozitif etkiye sahiptir.

İkinci modelde hem CCE hem de AMG katsayı tahmin sonuçlarına göre; insani gelişme ve turist sayısı arasında Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan’da pozitif etkiler saptanırken İsrail, İtalya ve Türkiye’de insani gelişme ve turist sayısı arasında negatif etki saptanmıştır. Diğer taraftan yine ikinci modelde hem CCE hem de AMG katsayı tahmin sonuçları, sadece Arnavutluk’ta kişi başına düşen GSYH ile insani gelişme arasında negatif etkiye işaret etmektedir.

Ampirik sonuçlara göre; üçüncü modelde, panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçları, ekonomik büyüme değişkeni turist sayısı üzerinde olumlu bir etki gösterirken beşerî sermaye değişkeninin turist sayısı değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel CCE tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde turist gelişlerindeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,084 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; beşerî sermaye değişkeni için Arnavutluk, Cezayir ve Hırvatistan’da pozitif etki bulunurken, Mısır, İsrail, İtalya, Fas, Slovenya ve Türkiye’de negatif ilişki bulunmuştur. Ekonomik büyüme değişkeni için ise, sadece Yunanistan’da negatif bir ilişki bulunurken, Arnavutluk, Mısır, Fransa, İsrail, İtalya, Malta, Fas, İspanya ve Türkiye’de pozitif bir etki saptanmıştır. Panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; ekonomik büyüme değişkeni turist sayısı üzerinde olumlu bir etki gösterirken beşerî sermaye değişkeninin turist sayısı değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel AMG katsayı tahmin

sonuçları Akdeniz ülkelerinde turist gelişlerindeki %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,024 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; beşerî sermaye değişkeni için Mısır ve İsrail’de negatif etki bulunurken, Arnavutluk, Cezayir, Yunanistan, İtalya, Fas, Slovenya, İspanya ve Türkiye’de pozitif etki bulunmuştur. Ekonomik büyüme değişkeni için ise, sadece Yunanistan’da negatif etkiye sahipken, Arnavutluk, Mısır, Fransa, İsrail, Malta ve İspanya’da pozitif etkiye sahiptir.

Üçüncü modelde yine hem CCE hem de AMG katsayı tahmin sonuçlarına göre; Arnavutluk ve Cezayir’de turist sayısının insani gelişme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu, Mısır ve İsrail’de ise negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan üçüncü modelde, turist sayısının kişi başına düşen GSYH üzerinde her iki katsayı tahmin sonuçlarına göre, sadece Yunanistan’da negatif, Arnavutluk, Mısır, Fransa, İsrail, Malta ve İspanya’da pozitif etki gösterdiği tespit edilmiştir.

Ampirik sonuçlara göre; dördüncü modelde, panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçları, ekonomik büyüme değişkeni turizm harcamaları üzerinde olumlu bir etki gösterirken beşerî sermaye değişkeninin turizm harcamaları değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel CCE tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde turizm harcamalarında %1 oranındaki artışın ekonomik büyümeyi %0,07 oranında arttırdığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; beşerî sermaye değişkeni için sadece Malta’da pozitif ve anlamlı bir etki bulunurken, Arnavutluk ve Slovenya’da negatif etki bulunmuştur. Ekonomik büyüme değişkeni için ise, Kıbrıs, İtalya ve İspanya’da negatif bir etki bulunurken, Arnavutluk, Hırvatistan, Mısır, Yunanistan, İsrail ve Tunus’ta pozitif ve anlamlı bir etki saptanmıştır. Panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçlarına göre; beşerî sermaye değişkeni turizm harcamaları üzerinde olumlu bir etki gösterirken ekonomik büyüme değişkeninin turizm harcamaları değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani panel AMG katsayı tahmin sonuçları Akdeniz ülkelerinde turizm harcamalarında %1 oranındaki artışın beşerî sermayede bir artışa yol açmadığını göstermektedir. Panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; beşerî sermaye değişkeni için Arnavutluk, Mısır ve İsrail’de negatif etki bulunurken, Hırvatistan, Kıbrıs, Fransa, Yunanistan, İtalya, Malta, Fas ve

İspanya’da pozitif etki bulunmuştur. Ekonomik büyüme değişkeni için ise, sadece İtalya ve Türkiye’de negatif etkiye sahipken, Arnavutluk, Cezayir, Hırvatistan, Mısır, Fransa, İsrail, İspanya ve Tunus’ta pozitif etkiye sahiptir.

Dördüncü modelde de hem CCE hem de AMG katsayı tahmin sonuçlarına göre; sadece Malta’da turizm harcamalarının insani gelişme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu, sadece Arnavutluk’un ise negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan dördüncü modelde, turizm harcamalarının kişi başına düşen GSYH üzerinde her iki katsayı tahmin sonuçlarına göre, sadece İtalya’da negatif, Arnavutluk, Hırvatistan, Mısır, İsrail ve Tunus’ta pozitif etki gösterdiği tespit edilmiştir.

Özetle panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçları incelendiğinde; ekonomik büyüme, beşerî sermaye ve turizm değişkenleri arasında istatistiksel olarak olumlu ve pozitif etkiler gözlemlenmiştir. Diğer taraftan bu tezde panel genelinde CCE katsayı tahmin sonuçlarına göre, turizm değişkenlerinin beşerî sermaye üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunamamıştır. Panel genelinde AMG katsayı tahmini sonuçları incelendiğinde ise; ekonomik büyüme beşerî sermayeyi olumlu etkilerken, turizm değişkenlerinin beşerî sermaye üzerinde bir etkisi yoktur. Sadece dördüncü modelde, beşerî sermaye değişkeni turizm harcamaları üzerinde olumlu bir etki gösterirken ekonomik büyüme değişkeninin turizm harcamaları değişkeni üzerinde herhangi bir etkisi bulunamamıştır. CCE ve AMG katsayı tahmin sonuçlarına göre bütün modellerde panel her ülke için ayrı ayrı incelendiğinde; Malta’da insani gelişme ve turizm harcamaları arasında çift yönlü ve pozitif etkiler gözlemlenmiştir. Arnavutluk ve Cezayir için ise, insani gelişme ve turist sayısı arasında çift yönlü pozitif etkiler tespit edilmiştir. Malta, Arnavutluk ve Cezayir gibi ülkelerde beşerî sermayenin turizmi, turizmde beşerî sermayeyi etkilemesi durumunu, bu ülkelerin turizme ve daha fazla beşerî sermayeye ihtiyaç duyulmasına bağlamak mümkündür. Turizm sayesinde artan gelirler beşerî sermayenin gelişimine etki etmektedir. Beşerî sermayenin gelişimi de turizmin büyümesini etkileyecektir. Beşerî sermaye yatırımları da verimliliği arttırarak kişi başına düşen gelirin yükselmesini sağlayacaktır.

Sonuç olarak; beşerî sermaye gelişmektedir ve daha fazla gelişme yolundadır. Ampirik kanıtlar, ekonomik büyümenin beşerî sermayeyi pozitif yönde etkilediğini

destekleyen kanıtlar sunmaktadır. Genel olarak ekonomik büyüme oranları yüksek olan ülkelerin çoğunun aynı zamanda yüksek İGE değerlerine sahip olduğu; düşük büyüme oranlarına sahip ekonomilerin düşük İGE değerlerine sahip olduğu söylenebilir.

Bu doğrultuda daha sonraki araştırmalar için bazı öneriler sunulabilir:

- Bir ülkenin turizmin yapabileceği ekonomik katkıyı artırabilmesinin bir yolu, sektörde çalışan (veya potansiyel olarak istihdam edilebilir) kişilerin, yani insan kaynaklarının geliştirilmesi yoluyla. İnsanları turizmin yarattığı fırsatlardan yararlanmalarını sağlayacak beceri ve niteliklerle donatmak, bir ulusun insan kaynaklarının daha iyi kullanılmasını teşvik edebilir, yoksulluğu hafifletebilir ve dolayısıyla turizmde daha fazla büyümeyi kolaylaştırabilir.
- Turizmin ekonomik etkilerinin değerlendirilmesi, uluslararası ekonomik ve finansal krizlere yanıt olarak teşvik politikalarının yürütülmesine bilgi vermeye yardımcı olabilir.
- Turizmin merkezi rolü dikkate alınarak sektörel destek politikalarının uygulanması şartıyla, turizmin istikrarlı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik ederek toparlanmanın itici gücü olabilir. Özellikle turizm hizmetlerinin ihracatı, ticaret açıklarını veya fazlalarını yeniden dengeye getirmeye yardımcı olabilir.
- Turizm organizasyonlarının çabaları, sadece uygun becerilere sahip çalışanları cezbetmekle kalmamalı, aynı zamanda uzun vadede firmada kalmalarını sağlayacak ve stratejik hedeflerini gerçekleştirmeye aktif olarak katılacak koşulları yaratmalıdır.
- Ayrıca bu tez çalışmasında kullanılan değişkenler dışında Akdeniz ülkeleri için veya başka örneklemeler için turizm, beşerî sermaye ve ekonomik büyümeyi ölçen değişkenler kullanılabilir veya başka değişkenlerde modele dahil edilerek araştırmanın kapsamı değiştirilebilir.
- Beşerî sermaye turizm endüstrisinde giderek daha önemli bir konuma ulaşmıştır. Turizm endüstrisinde ortaya çıkan eğilim, beşerî sermayenin

gelişimine olan ilginin artması yönündedir. Bu yüzden beşerî sermaye ve turizm ilişkisi konusunda, daha fazla akademik çalışmaların yapılması önerilebilir.

- Bir başka öneri, bu tez çalışması gelecek araştırmalara beşerî sermayenin gelişiminin turizmden başka sektörler açısından incelenmesi yönünde rehberlik edebilir.

KAYNAKÇA

- AA., (2022). **Anadolu Ajansı**. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-turizm-geliri-2021de-bir-onceki-yila-gore-yuzde-103-artti/2489702> (Erişim Tarihi: 28.12.2022).
- ACEMOGLU, Daron (2007). **Introduction to Modern Economic Growth**. New Jersey: Princeton University Press.
- ACEMOGLU, Daron (2012). "Introduction to economic growth", **Journal of Economic Theory**, 545-550.
- ADEDIPE, Christopher Olusegun ve Bola Olusola Adeleke (2016). "Human capital development in the Nigerian hospitality industry: The imperative for a stakeholder driven initiative", **Worldwide Hospitality and Tourism Themes**, 8(2), 195-206.
- ADEOLA, Ogechi (2016). "Human capital development in the hospitality industry in Nigeria", **Worldwide Hospitality and Tourism Themes**, 8(2), 149-157.
- AFŞAR, Muharrem (2009). "Türkiye'de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(1), 85-98.
- AFTHANORHAN, Asyraf ve Zainudin Awang ve Sharifah Fazella (2017). "Developing the patients' loyalty model for medical tourism industry: the case of Malaysia", **Int. J. Society Systems Science**, 9(2), 139-164.
- AGHION, Philippe ve Peter Howitt (1992). "A model of growth through creative destruction", **Econometrica**, 60(2), 323-351.
- AĞIR, Hüseyin ve Hacı Hayrettin Tıraş (2018). "Türkiye'de Sağlık Harcama Türlerinin Değerlendirilmesi", **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 15(2), 643-670.
- AĞIR, Hüseyin ve Sena Türkmen (2020). "Ekonomik Büyümeye Etkisi Bakımından Doğal Kaynaklar: Dinamik Panel Veri Analizi", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19(3), 840-852.
- AKADIRI, Seyi Saint ve diğerleri (2019). "Examining the impact of globalization in the environmental Kuznets curve hypothesis: the case of tourist destination states", **Environmental Science and Pollution Research**(26), 12605-12615.
- AKADIRI, Seyi Saint ve diğerleri (2020). "Examining the causal impacts of tourism, globalization, economic growth and carbon emissions in tourism island territories: bootstrap panel Granger causality analysis", **Current Issues in Tourism**, 23(4), 470-484.
- AKAR, Sevda (2014). "Türkiye'de Sağlık Harcamaları, Sağlık Harcamalarının Nisbi Fiyatı Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", **Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F.**, 1, 311-322.

- AKÇACI**, Taner (2013). "Eğitim Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi", **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 4(5), 65-79.
- AKGÜL**, Işıl ve Selin Ö. Koç (2011). "Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde Eğitim Ve Büyüme İlişkisi: Eşik Otoregresif Yaklaşım", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13(2), 1-36.
- ALAM**, Md. Samsul ve Sudharshan Reddy Paramati (2016). "The impact of tourism on income inequality in developing economies: Does Kuznets curve hypothesis exist?", **Annals of Tourism Research**, 61, 111–126.
- ALAMU**, Abimbola Peter (2016). "Human Capital Development Strategies for the Tourism, Hospitality, and Leisure Industry", **Walden University ScholarWorks**, 1-145.
- ALTAY**, Asuman ve M. Vedat Pazarlıoğlu (2007). "Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım", **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, (12), 96-108.
- ARELLANO**, Manuel ve Stephen Bond (1991). "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", **The Review of Economic Studies**, 58(2), 277-297.
- ASSAKER**, Guy ve Rob Hallak ve Peter O'Connor (2018). "Examining heterogeneity through responsebased unit segmentation in PLS-SEM: a study of human capital and firm performance in upscale restaurants", **Current Issues in Tourism**, 1-17.
- ATİK**, Hayriye. (2014). **Beşeri Sermaye Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme (1. baskı)**. Ekin Kitabevi Yayınları.
- BAI**, Jushan ve Chihwa Kao (2006). "Chapter 1: On the Estimation and Inference of a Panel Cointegration Model with Cross-Sectional Dependence", (Ed: Baltagi B.H.), **Panel Data Econometrics: Theoretical Contributions and Empirical Applications. Elsevier Science & Technology**, 3-30.
- BALAGUER**, Jacint ve Manuel Cantavella-Jordá (2002). "Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case", **Applied Economics**, 34(7), 877-884.
- BALLI**, Esra ve diğerleri (2019). "The relationship between tourism, CO2 emissions and economic growth: a case of Mediterranean countries", **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, 24(3), 219-232.
- BALTAGI**, Badi H. (2005). **Econometric Analysis of Panel Data (Third edition b.)**. England; Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
- BANULS**, Adelaida Lillo (2009). "Human capital and its role in the tourist sector: some reflections and proposal", **Cuadernos de Turismo**, 24, 243-248.

- BANULS**, Adelaida Lillo ve Ana B. Ramon Rodriguez (2005). "Returns on education in the Spanish tourism labour market", **Tourism Economics**, 11(1), 119-132.
- BARDAROVA**, Snezana ve Zlatko Jakovlev ve Cane Koteski (2013). "Investment of human capital in tourism and hospitality with a specific reference of R.Macedonia", (**JPMNT**) **Journal of Process Management – New Technologies, International** , 1(4).
- BARRO**, Robert J. (1991). "Economic growth in cross section of countries", **Quarterly Journal of Economics**, 106, 407-443.
- BARRO**, Robert J. ve Jong-Wha Lee (1993). "International comparisons of educational attainment" **Journal of Monetary Economics**, 32, 363-394.
- BARROS**, Carlos Pestana ve Catarina De Barros (2005). "The Role of Human and Social Capital in the Earnings of Sports Administrators: A Case Study of Madeira Island", **European Sport Management Quartely**, 5(1), 47-62.
- BARROS**, Carlos Pestana ve Carlos M. Santos (2009). "Earnings of hotel managers: comparing the human and social capital approach", **Tourism Economics**, 15(1), 87-103.
- BASHIR**, Abdul ve diğerleri (2018). "The relationship between economic growth, human capital, and agriculture sector: Empirical evidence from Indonesia", **International Journal of Food and Agricultural Economics**, 6(4), 35-52.
- BASHIR**, Abdul ve diğerleri (2019). "The Causality between Human Capital, Energy Consumption", **International Journal of Energy Economics and Policy**, 9(2), 98-104.
- BAUM**, Tom ve Vanessa Amoah ve Sheryl Spivack (1997). "Policy dimensions of human resource management in the tourism and hospitality industries", **International Journal of Contemporary Hospitality Management**, 9, 221-229.
- BECKER**, Gary S. (1964). **Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (Third Edition b.)**. New York: Columbia University Press.
- BECKER**, Gary S. (1993). "Nobel Lecture: The Economic Way of Looking at Behavior", **Journal of Political Economy**, 101(3), 385-409.
- BECKER**, Gary S. (1962). "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", **Journal of Political Economy**, 70(5), 9-49.
- BEDNARSKA**, Marlena A. (2013). "Quality of Work Life in Tourism – Implications for Competitive Advantage of the Tourism Industry", **Journal of Travel and Tourism Research**, 1-17.
- BERBER**, Metin (2019). **İktisadi Büyüme ve Kalkınma (Yedinci Baskı b.)**. Trabzon: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

- BEYAERT**, Arielle ve Maximo Camacho (2008). "VAR Panel Unit Root Tests and Real Convergence", **Review of Development Economics**, 12(3), 668–681.
- BIAGI**, Bianca ve Maria Gabriela Ladu ve Vicente Royuela (2017). "Human Development and Tourism Specialization: Evidence from a Panel of Developed and Developing Countries", **International Journal of Tourism Research**, (19), 160-178.
- BISWAKARMA**, Gangaram (2016). "Relationship of Tourism academic, Employability Abilities & Skills and Human Resource Development in Nepalese Tourism Industry", **International Journal of Research in Business Studies and Management**, 3(2), 20-35.
- BLUNDELL**, Richard ve Stephen Bond (1998). "Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models", **Journal of Econometrics**, 87, 115-143.
- BOCUTOĞLU**, Ersan (2019). **Makro İktisat: Teoriler ve Politikalar (14. Baskı)**. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- BOURDIEU**, Pierre (1986). **The Forms of Capital**. (J. Richardson), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (s. 241-258). New York: Greenwood: Westport, CT.
- BOUROUAHA**, Abdelhammid ve Sara Bouredja ve Samir Baha Eddine Maliki (2017). "Human capital for Tourism industry Evidence from Algeria", **16th International conference of MEEA (s. 1-18)**. Ankara: TED University.
- BREITUNG**, Jörg (2001). "Rank Tests for Nonlinear Cointegration", **Journal of Business & Economic Statistics**, 19(40), 331-340.
- BREITUNG**, Jörg ve Samarjit Das (2005). "Panel unit root tests under cross-sectional dependence", **Statistica Neerlandica**, 59(4), 414-433.
- BREITUNG**, Jörg ve M. Hashem Pesaran (2005). "Unit roots and cointegration in panels", **Discussion Paper Series 1: Economic Studies**, 42, 1-61.
- BREUSCH**, T.S. ve A.R. Pagan (1980). "The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics", **The Review of Economic Studies**, 47(1), 239-253.
- BRIDA**, Juan Gabriel ve Manuela Pulina (2010). "A literature review on the tourism-led-growth hypothesis", **Working Paper CRENoS 201017, Centre for North South Economic Research**, University of Cagliari and Sassari, Sardinia.
- BRIDA**, Juan Gabriel ve Lionello F. Punzo ve Wiston Adrian Risso (2011). "Research note: Tourism as a factor of growth – the case of Brazil", **Tourism Economics**, 17(6), 1375-1386.
- BURT**, Ronald S. (1992). **Structural Holes: The Social Structure of Competition**. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- CAMILLERI**, Mark Anthony (2017). "The Tourism Industry: An Overview", **Travel Marketing, Tourism Economics and the Airline Product (Chapter 1, pp. 3-27)**, Switzerland: Springer Nature.
- CAMPRUBI**, Raquel ve Jaume Guia ve Jordi Comas (2008). "Destination networks and induced tourism image", **Tourism Review**, 63(2), 47-58.
- CANINA**, Linda ve Cathy A. Enz ve Kate Walsh (2006). "Intellectual capital: a key driver of hotel performance", **Cornell Hospitality Reports**, 6(10), 6-12.
- CETINSKI**, Vinka ve Violeta Sugar (2009). "Education for Quality Tourism Management", **Tourism and Hospitality Management**, 15(2), 229-245.
- CHAMBERS**, Nurgül ve Atilla Çifter (2006). "Beşeri Sermayenin Karşılaştırmalı Analizi", **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, 51-63.
- CHARI**, V.V. ve Hugo Hopenhayn (1991). "Vintage Human Capital, Growth, and the Diffusion of New Technology", **Journal of Political Economy**, 99(6), 1142-1165.
- CHIKALIPAH**, Sydney ve Daniel Makina (2019). "Economic growth and human development: Evidence from Zambia", **Sustainable Development**, 27, 1023-1033.
- CHOI**, In (2001). "Unit root tests for panel data", **Journal of International Money and Finance**, 20(2), 249-272.
- CHOU**, Ming Che (2013). "Does tourism development promote economic growth in transition", **Economic Modelling**, 33, 226-232.
- COHEN**, Erik (1972). "Toward a Sociology of International Tourism", **Social Research**, 39(1), 164-182.
- COLEMAN**, James S. (1990). "Rational Organization", **Rationality and Society**, 2(1), 94-105.
- COLEMAN**, James S. (1988). **Social Capital in the Creation of Human Capital**. (Çevirmen: F. Uzar) The University of Chicago Press, 94, 95-120.
- CORTES-JIMENEZ**, Isabel (2008). "Which Type of Tourism Matters to the Regional Economic Growth? The Cases of Spain and Italy", **International Journal of Tourism Research**, 10, 127-139.
- CORTES-JIMENEZ**, Isabel ve Manuela Pulina (2010). "Inbound tourism and long-run economic growth", **Current Issues in Tourism**, 13(1), 61-74.
- COSTANTINI**, Valeria ve Salvatore Monni (2008). "Environment, human development and economic growth", **Ecological Economics**, 64(4), 867-880.

- CRNJAR**, Kristina (2018). "Human Capital Capabilities for Sustainable Competitive Advantage in Tourism Industry", **The Economies of the Balkan and the Eastern European Countries in the changing World**, 145-156.
- CROES**, Robertico (2012). "Assessing Tourism Development from Sen's Capability Approach", **Journal of Travel Research**, 51(5), 542-554.
- CROES**, Robertico ve Manuel Rivera (2015). "Tourism and Human Development", *Revista Latino Americana de Turismologia (RLAT)*, 1(2), 17-29.
- CROES**, Robertico ve Jorge Ridderstaat ve Valeriya Shapoval (2019). "Extending tourism competitiveness to human development", **Annals of Tourism Research** 80, 102825.
- ÇALIŞKAN**, Şadan (2010). "Türkiye’de Beşeri Sermaye Harcamaları ve İnsani Gelişmişlik", **Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, 12(1), 7-28.
- ÇALIŞKAN**, Zafer (2009). "OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamaları: Panel Veri Analizi", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, (34), 117-137.
- ÇETİN**, Murat ve Eyyup Ecevit (2010). "Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 11(2), 166-182.
- DANISH**, ve Zhaohua Wang (2018). "Dynamic relationship between tourism, economic growth" **Journal of Sustainable Tourism**, 26(11), 1928-1943.
- DEMİRGİL**, Bünyamin ve Fatih Şantaş ve Gülcan Şantaş (2018). "Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Uygulamalı Bir Çalışma", **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 20(2), 388-398.
- DEMITRESCU**, Elena-Ivona ve Christophe Hurlin (2012). "Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels", **Economic Modelling**, 29(4), 1450-1460.
- DENG**, Taotao ve Mulan Ma ve Jianhua Cao (2014). "Tourism resource development and longterm economic growth: a resource curse hypothesis approach", **Tourism Economics**, 20(5), 923-938.
- DENISON**, Edward F. (1962). "Education, Economic Growth, and Gaps in Information", **Journal of Political Economy**, 70(5), 124-128.
- DENİZCİ**, Başak ve Aslı D.A. Taşçı (2010). "Modeling the Commonly-Assumed Relationship Between Human Capital and Brand Equity in Tourism", **Journal of Hospitality Marketing & Management**, 19(6), 610-628.
- DOMAR**, Evsey D. (1947). "Expansion and Employment", **The American Economic Review**, 37(1), 34-55.

- DRITSAKIS**, Nikolaos (2004). "Cointegration analysis of German and British tourism demand for Greece", **Tourism Management**, 25, 111-119.
- DUPEYRAS**, Alain ve Neil MacCallum (2013). "Indicators for Measuring Competitiveness in Tourism: A Guidance Document", **OECD Tourism Papers**.
- DURMAZ**, Atakan (2018). **Beşeri Sermaye Kaynağı Olarak Diaspora: Almanya'daki Türkiye Kökenli Bilim İnsanlarının Türkiye ile Olan Bağlarının Tersine Beyin Göçü Üzerine Etkileri**. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- EASTERLY**, William (2005). "National Policies and Economic Growth: A Reappraisal (Chapter 15)", (Ed: P. Aghion and S. Durlauf), **Handbook of Economic Growth**, (1), 1015-1059. Elsevier B.V.
- EBERHARDT**, Markus (2012). "Estimating panel time-series models with heterogeneous slopes", **The Stata Journal**, 12(1), 61-71.
- EBERHARDT**, Markus ve Stephen Bond (2009, October 7). "Cross-section dependence in nonstationary panel models: a novel estimator", **Centre for the Study of African Economies (MPRA Paper No. 17692)**, University of Oxford, Department of Economics.
- EBERHARDT**, Markus ve Francis Teal (2010). "Productivity Analysis in Global Manufacturing Production", **Economics Series Working Papers(515)**, Department of Economics (University of Oxford).
- EBERHARDT**, Markus ve Francis Teal (2011). "Econometrics for Grumblers: A New Look at the Literature on Cross-Country Growth Empirics", **Journal of Economic Surveys**, 25(1), 109-155.
- EKANAYAKE**, E.M. ve Mihalios Halkides ve John R. Ledgerwood (2012). "Inbound International Tourism To The United States: A Panel Data Analysis", **International Journal Of Management And Marketing Research**, 5(3), 15-27.
- ELISTIA**, Barlia (2018). "The correlation of the human development index (HDI) towards economic growth (gdp per capita) in 10 Asean member countries", **Journal of Humanities and Social Studies**, 2(2), 40-46.
- EMİRKADI**, Ömer (2019). "Türkiye’de Beşeri Sermayenin Önemi, İktisadi Büyüme ile İlişkisi ve Sosyal Boyutu Üzerine Teorik Bir İnceleme", **Ekonomi Bilimleri Dergisi**, 11(2), 131-148.
- ENGDA**, Jember Belete (2020). "Challenges and Prospectus of Ethiopian Tourism Industry", **Global Journal of Management and Business Research**, 20(2), 44-48.

- ENGLE, Robert F. ve W.J. Granger (1987). "Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing", **Econometrica**, 55(2), 251–276.
- ESU, Bassey Benjamin (2012). "Linking Human Capital Management with Tourism Development and Management for Economic Survival: The Nigeria Experience", **International Journal of Business and Social Science**, 3(11), 276-287.
- EVANS, Nigel (2012). **Tourism: A Strategic Business Perspective**. (Ed: T. Jamal, & M. Robinson), The Sage Handbook of Tourism Studies. Sage Publications Ltd.
- EYUBOGLU, Kemal ve Umut Uzar (2019). "The impact of tourism on CO2 emission in Turkey", **Current Issues in Tourism**, 1631-1645.
- EYUBOGLU, Sinem ve Kemal Eyuboglu (2020). "Tourism development and economic growth: an asymmetric panel causality test", **Current Issues in Tourism**, 23(6), 659-665.
- FAHIMI, Amin ve diğerleri (2018). "Testing the role of tourism and human capital development in economic growth: A panel causality study of micro states", **Tourism Management Perspectives**, 28, 62-70.
- FAWAZ, Fadi ve Masha Rahnema ve Betty Stout (2014). "An empirical refinement of the relationship between tourism and economic growth", **Anatolia**, 25(3), 352-363.
- FAYISSA, Bichaka ve Hristian Nsiah ve Badassa Tadasse (2008). "Impact of tourism on economic growth and development in Africa", **Tourism Economics**, 14(4), 807–818.
- FAYISSA, Bichaka ve Hristian Nsiah ve Badassa Tadasse (2009). "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries (LAC): Further Empirical Evidence", **Department of Economics and Finance Working Paper Series**.
- FAYISSA, Bichaka ve Hristian Nsiah ve Badassa Tadasse (2011). "Research note: Tourism and economic growth in Latin American countries – further empirical evidence", **Tourism Economics**, 17(6), 1365–1373.
- FOLARIN, Oludele ve diğerleri (2017). "Does tourism development contribute to human capital development in Africa?", **Tourism**, 65(3), 314-329.
- FONSECA, Fredy Gonzalez (2012). "Challenges and Opportunities in the World of Tourism From the Point of View of Ecotourism", **Higher Learning Research Communications**, 2(4), 5-22.
- FUKUYAMA, Francis (2000). "Social Capital and Civil Society", **IMF Working Paper**, 1-19.
- GARCIA-POZO, Alejandro ve Jose Luis Sanchez-Ollero ve Andres Marchante-Mera, A. (2014). "Educational mismatch and returns on human capital in the

- Spanish hospitality and travel agency sectors", **Tourism Economics**, 20(2), 337-353.
- GOPALAKRISHNA**, B.V. ve Jayaprakash Rao (2012). "Economic Growth & Human Development: The Experience of Indian States", **Indian Journal of Industrial Relations**, 47(4), 634-644.
- GÖÇER**, İsmet ve Nur Aydın (2016). "Türkiye’de Sağlık Değişkenlerinin Turizm Gelirine Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Bir Analiz", **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 6(1), 777-800.
- GÖKOVALI**, Ummuhan ve Ozan Bahar (2006). "Contribution of Tourism to Economic Growth: A Panel Data Approach", **Anatolia**, 17(2), 155-167.
- GREENE**, Willam H. (2012). **Econometric Analysis: International Edition (Seventh Edition)**. England; Essex: Pearson Education Limited.
- GROSSMAN**, Gene M. ve Elhanan Helpman (1991). **Innovation and growth in the global economy**. MIT press.
- GRUBAUGH**, Stephen G. (2015). "Economic growth and growth in human development", **Applied Econometrics and International Development**, 15(2), 5-16.
- GUISAN**, M. Carmen ve Eva Aguayo ve David Carballas (2004). "Human Capital, Industry, Tourism and Economic Development of EU25 Regions", **Spain University of Santiago de Compostela**, 1-22.
- GWENHURE**, Yvonne ve Nicholas M. Odhiambo (2017). "Tourism and economic growth: A review of international literature", **Tourism Review**, 65(1), 33-44.
- HABER**, Sigal ve Arie Reichel (2007). "The cumulative nature of the entrepreneurial process: The contribution of human capital, planning and environment resources to small venture performance", **Journal of Business Venturing**, 22, 119-145.
- HADRI**, Kaddour (2000). "Testing for stationarity in heterogeneous panel data", **Econometrics Journal**, 3(2), 148–161.
- HALL**, C. Michael ve Daniel Scott ve Stefan Gössling (2013). "The Primacy of Climate Change for Sustainable International Tourism", **Sustainable Development**, 21, 112-121.
- HANUSHEK**, Eric A. (2013). "Economic growth in developing countries: The role of human capital", **Economics of Education Review**, 37, 204–212.
- HARROD**, R.F. (1939). "An essay in dynamic theory", **The economic journal**, 49(193), 14-33.
- HARROD**, R.F. (1948). **Towards a Dynamic Economics**. London: MacMillan.

- HAZARI**, Bharat R. ve Pasquale M. Sgro (1995). "Tourism and growth in a dynamic model of trade", **The Journal of International Trade & Economic Development**, 4(2), 243-252.
- HAZELL**, Elspeth ve Kar-Fai Gee ve Andrew Sharpe (2012). "The human development index in Canada: Estimates for the Canadian provinces and territories, 2000-2011", **CSLS Research Report 2012-02, Centre for Study of Living Standards**.
- HEMMATI**, Farhad ve Fatemeh Dabbaghi ve Ghahraman Mahmoudi (2017). "Human capital status in Mashhad Health Tourism", **Revista Publicando**, 2(13), 410-420.
- HOLLY**, Sean ve Mehdi Raissi (2009). "The Macroeconomic Effects of European Financial Development: A Heterogenous Panel Analysis", **FINESS Working Paper**, No. D.1.4.
- HOLZNER**, Mario (2011). "Tourism and economic development: The beach disease?", **Tourism Management**, 32, 922-933.
- HSIAO**, Cheng (1985). "Benefits and limitations of panel data", **Econometric Reviews**, 41(1), 121-174.
- HSIAO**, Cheng (2005). "Why Panel Data?", **The Singapore Economic Review**, 50(2), 143-154.
- HSIAO**, Cheng (2007). "Panel data analysis—advantages and challenges", **Test**, 16, 1-22.
- ILESANMI**, Kehinde Damilola and Devi Datt Tewari (2017). "Energy consumption, human capital investment and economic growth in South Africa: a vector error correction model analysis", **OPEC Energy Review, Energy, investment & economic growth in SA**, 55-70.
- İLKAY**, Salih Çağrı (2019). "Beşeri Sermaye ile Uluslararası Rekabet Gücü Arasındaki İlişki: Türkiye ve Seçilmiş Diğer G20 Ülkeleri Üzerine Bir Analiz", **Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı**.
- IM**, Kyung So ve M. Hashem Pesaran ve Yongcheol Shin, Y. (2003). "Testing for unit roots in heterogeneous panels", **Journal of Econometrics**, 115, 53-74.
- IN**, Francis and Chris Doucouliagos (1997). "Human capital formation and US economic growth: a causality analysis", **Applied Economics Letters**, 97(4), 329-331.
- IVANOV**, Stanislav H. ve Craig Webster (2007). "Measuring the impact of tourism on economic growth", **Tourism Economics**, 13(3), 379-388.

- IVANOV**, Stanislav H. ve Craig Webster (2013). "Tourism's contribution to economic growth: a global analysis for the first decade of the millennium", **Tourism Economics**, 19(3), 477-508.
- JORDAN**, P. ve Kinga Havadi-Nagy ve Zoltan Maroşi (2016). "Tourism as a driving force in rural development: Comparative case study of Romanian and Austrian villages", **Tourism**, 64(2), 203 - 218.
- KAMACI**, Ahmet ve Hediye Uğurlu Yazıcı (2017). "OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi", **Sakarya İktisat Dergisi**, 6(2), 52-69.
- KAR**, Muhsin ve Hüseyin Ağır (2006). "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı İle Nedensellik Testi, 1926-1994", **SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 6(11), 51-68.
- KAR**, Muhsin ve Hüseyin Ağır ve Sena Türkmen (2019). "Seçilmiş Gelişmekte Olan Ülkelerde Elektrik Tüketiminin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Panel Ekonometrik Analizi", **Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 5(3), 37-48.
- KARADENİZ**, Oğuz ve Serap Durusoy ve Seyit Köse (2007). **Avrupa Birliği Yolunda Türkiye'de Eğitim ve Beşeri Sermaye**. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAGÜL**, Mehmet (2002). **Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu**. Afyon: Anıt Matbaa _Ankara.
- KARAOULANIS**, Andreas ve Koukousouri Vasiliki (2018). "Tourism In Developing Countries. The Path Towards Sustainable Development And Its Interaction With The Local Communities, The Environment And The Human Factor", **SocioEconomic Challenges**, 2(4), 80-86.
- KIZIL**, Cevdet (2010). **Entelektüel Sermaye Analizleri**. İstanbul: Derin Yayınları.
- KORKMAZ**, Murat ve diğerleri (2014). "Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Ekonomik Boyutlarının Uygulamalı Örneği", **Sağlık ve Hastane İdaresi 8. Kongresi, Lefke Avrupa Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi**, 1146-1159.
- KOSTAKIS**, Ioannis ve Eleni Theodoropoulou (2017). "Spatial analysis of the nexus between tourism–human capital–economic growth: Evidence for the period 2000–2014 among NUTS II Southern European regions", **Tourism Economics**, 23(7), 1523–1534 .
- KOZAK**, Meryem Akoğlan (2009). "Akademik Turizm Eğitimi Üzerine Bir Durum Analizi", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İlke)**, (22), 1-20.
- KURDASHVILI**, Lashari ve Lasha Meskhia (2016). "The role of human capital in the development of tourism business", **Turističko poslovanje**, 18, 25-32.

- LAU**, Lawrence J. ve Dean T. Jamison ve Frederic F. Louat (1991). "Education and Productivity in Developing Countries: An Aggregate Production Function Approach", **Washington D.C: PRE Working Paper Series No.612, The World Bank**.
- LE**, Trinh ve John Gibson ve Les Oxley (2005). "Measures of Human Capital: A Review of the Literature", **New Zealand Working Paper 05/10**.
- LEE**, Chew Ging (2010). "Health Care and Tourism: Evidence from Singapore", **Tourism Management**, (31), 486–488.
- LEE**, Chew Ging ve Woan Ting Hung (2010). "Tourism, Health and Income in Singapore", **International Journal of Tourism Research**, (12), 355-359.
- LEE**, C.-C. and Chang, C.-P. (2008). "Tourism development and economic growth: A closer look at panels", **Tourism Management**, 29, 180-192.
- LEE**, J. and Brahmasrene, T. (2013). "Investigating the influence of tourism on economic growth and carbon emissions: Evidence from panel analysis of the European Union", **Tourism Management**, 38, 69-76.
- LEMMA**, Alberto F. (2014). **Tourism Impacts: Evidence of Impacts on employment, gender, income**. Overseas Development Institute, Economic and Private Sector: Professional Evidence and Applied Knowledge Services.
- LEVIN**, Andrew ve Lakshmi K. Raut (1997). "Complementarities between Exports and Human Capital in Economic Growth: Evidence from the Semi-industrialized Countries", **Economic Development and Cultural Change**, 46(1), 155-174.
- LEVIN**, Andrew ve Chien-Fu Lin ve Chia-Shang James Chu (2002). "Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties", **Journal of Econometrics**, 108(1), 1-24.
- LI**, Ling ve diğerleri (2019). "Balancing Tourism's Economic Benefit and CO2 Emissions: An Insight from Input–Output and Tourism Satellite Account Analysis", **Sustainability**, 11(4), 1052.
- LILLO-BANULS**, Adealida ve Jose M Casado-Diaz (2012). "Individual returns to education in the Spanish tourism sector during the economic crisis", **Tourism Economics**, 18(6), 1229-1249.
- LIM**, Christine (1997). "Review of international tourism demand models", **Annals of Tourism Research**, 24(4), 835-849.
- LIU**, Yaping ve diğerleri (2019). "The dynamic relationship between CO2 emission, international tourism and energy consumption in Pakistan: a cointegration approach", **Tourism Review**, 74(4), 761-779.
- LUCAS**, Robert E. (1988). "On the mechanics of economic development", **Journal of Monetary Economics**, 22, 3-42.

- LUT, Dina Maria ve Florea Vlad (2012). "The role of human capital development in increase competitiveness in romanian tourism enterprises", **Quaestus Multidisciplinary Research Journal**, 19-28.
- MADDALA, G.S. (1987). "Recent developments in the econometrics of panel data analysis", **Transportation Research Part A: General**, 21(4/5), 303-326.
- MADDALA, G.S. ve Shaowen Wu (1999). "A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue**, 631-652.
- MANGA, Müge ve diğerleri (2015). "Beşeri Sermaye, Fiziksel Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 24(1), 45-60.
- MANKIW, N. Gregory ve David Romer ve David N. Weil (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", **Quarterly Journal of Economics**, 106, 407-437.
- MCCOSKEY, Suzanne ve Chihwa Kao (1998). "A residual-based test of the null of cointegration in panel data", **Econometric Reviews**, 17(1), 57-84.
- MEHREGAN, Nader ve Hamid Kordbacheh ve Azam Akbari (2012). "Foreign Tourism and Human Development in Iran", **International Proceedings of Economics Development & Research**, 20(4), 15-18.
- METILELU, O.O. (2016). "Human capital development trends in the hospitality and tourism industry: A case of southwest Nigeria", **African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure**, 5(4), 1-9.
- MINCER, Jacob (1974). **Schooling, Experience, and Earnings**. New York: Columbia University Press.
- NAZLIOĞLU, Şaban. (2010). "Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma", **Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı**.
- NELSON, Richard R. ve Edmund S. Phelps (1966). "Investment in Humans, Technological Diffusion, and Economic Growth", **The American Economic Review**, 56(1/2), 69-75.
- NOWAK, Jean-Jacques ve Mondher Sahli ve Isabel Cortes-Jimenez (2007). "Tourism, capital good imports and economic growth: theory and evidence for Spain", **Tourism Economics**, 13(4), 515-536.
- OECD, (2019). **Organisation for Economic Co-operation and Development**. <https://www.oecd.org/>. (Erişim Tarihi: 03.12. 2019)
- OH, Chi-Ok (2005). "The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy", **Tourism Management**, 26, 39-44.

- OLCAY**, Atınç (2008). "Türk Turizminde Eğitimin Önemi", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 7(2), 383-390.
- ÖZCAN**, Ceyhun Can (2013). "Turizm Talebini Etkileyen Faktörlerin Ekonometrik Bir Analizi", **Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi**.
- ÖZCAN**, Ceyhun Can (2015). "Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, (46), 177-199.
- ÖZMEN**, İbrahim (2022). "New evidence from government debt and economic growth in core and periphery European Union Countries: Asymmetric Panel Causality", **Romanian Journal of Economic Forecasting**, 25(3), 167-187.
- PABLO-ROMERO**, Maria ve Jose A. Molina (2013). "Tourism and economic growth: A review of empirical literature", **Tourism Management Perspectives**, 8, 28-41.
- PARAMATI**, Sudharshan Reddy ve Samsul Alam ve Ching-Fu Chen (2017). "The Effects of Tourism on Economic Growth and CO2 Emissions: A Comparison between Developed and Developing Economies", **Journal of Travel Research**, 56(6), 712-724.
- PARLAKYILDIZ**, Fatma Merve (2015). "Seçilmiş OECD Ülkeleri için Beşeri Sermaye ve Ekonomik büyüme ilişkisinin Analizi", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 24(2), 93-106.
- PAYNE**, James E. ve Andrea Mervar (2010). "Research note: The tourism-growth nexus in Croatia", **Tourism Economics**, 16(4), 1089-1094.
- PESARAN**, M. Hashem (2006). "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure", **Econometrica**, 74(4), 967-1012.
- PESARAN**, M. Hashem ve Takashi Yamagata (2008). "Testing slope homogeneity in large panels", **Journal of Econometrics**, 142, 50-93.
- PESARAN**, M. Hashem ve Aman Ullah ve Takashi Yamagata (2008). "A bias-adjusted LM test of error cross-section independence", **Econometrics Journal**, 11, 105-127.
- PESARAN**, M. Hashem (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels", **Cesifo Working Paper Series No. 1229; IZA Discussion Paper No. 1240**.
- PSACHAROPOULOS**, George ve Ana-Maria Arriagada (1986). "The Educational Attainment of the Labor Force: An International Comparison", **The World Bank, Discussion Paper, Education and Training Department**, 1-59.

- PUTNAM**, Robert D. (1995). "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", **Originally published in Journal of Democracy**, 6(1), 223-234.
- QUADRI**, Faisal S. ve Abdul Waheed (2011). "Human Capital and Economic Growth: Time Series Evidence from Pakistan", **Pakistan Business Review**, 1-18.
- RAHMAN**, Raja Abdar ve Muhammed Adil Raja ve Conor Ryan (2020). "The Impact Of Human Development On Economic Growth: A Panel Data Approach", **Preprint submitted to Economics Research Network (ERN)**, 1-38.
- RANIS**, Gustav ve Frances Stewart ve Alejandro Ramirez (2000). "Economic Growth and Human Development", **World Development**, 28(2), 197-219.
- RAZZAQ**, Abdul Rasid ve diğerleri (2013). "Developing Human Capital for Rural Community Tourism: Using Experiential Learning Approach", **Procedia - Social and Behavioral Sciences**, 93, 1835-1839.
- REBELO**, Sergio (1991). "Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth", **Journal of Political Economy**, 99, 500-521.
- RIDDERSTAAT**, Jorge ve Robertico Croes ve Peter Nijkamp (2016). "The Tourism Development– Quality of Life Nexus in a Small Island Destination", **Journal of Travel Research**, 55(1), 79-94.
- RIVERA**, Manuel A. (2016). "The synergies between human development, economic growth, and tourism within a developing country: An empirical model for Ecuador", **Journal of Destination Marketing & Management**, 6(3), 221-232.
- ROCHE**, Maurice (1992). "Mega-Events and Micro-Modernization: On the Sociology of the New Urban Tourism", **The British Journal of Sociology**, 43(4), 563-600.
- ROMER**, Paul M. (1986). "Increasing Returns and Long-Run Growth", **Journal of Political Economy**, 94(5), 1002-1037.
- SAARINEN**, Jarkko (2003). "The Regional Economics of Tourism in Northern Finland: The Socio-economic Implications of Recent Tourism Development and Future Possibilities for Regional Development", **Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism**, 3(2), 91-113.
- SAFFU**, Kojo ve diğerleri (2008). "The contribution of human capital and resource-based view to small- and medium-sized tourism venture performance in Ghana", **International Journal of Emerging Markets**, 3(3), 268-284.
- SCHULTZ**, Theodore W. (1963). **Economic Value of Education**. New York: Columbia University Press.
- SCHULTZ**, Theodore W. (1961). "Investment in Human Capital", **The American Economic Review**, 51(1), 1-17.

- SCHULTZ, Theodore W. (1993). "The Economic Importance of Human Capital in Modernization", **Education Economics**, 1(1), 13-19.
- SELİM, Sibel ve Doğan Uysal ve Pınar Eryiğit (2014). "Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi", **Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7(3), 13-24.
- SEZGİN, M. (2015). **Turizm Kavramı ve Kapsamı**. (Ed: Z. Aslan), Genel Turizm (s. 15-30). Ankara: Grafiker Yayınları.
- SHAKOURI, Bahram ve Soheila Khoshnevis Yazdi ve Ehsan Ghorchebigi (2017). "Does tourism development promote CO2 emissions?", **Anatolia**, 28(3), 444-452.
- SHARIF, Arshian ve Sahar Afshan ve Nabila Nisha (2017). "Impact of tourism on CO2 emission: evidence from Pakistan", **Asia Pacific Journal of Tourism Research**, 22(4), 408-421.
- SHARIF, Arshian ve diğerleri (2019). "Tourism, environment and energy: an analysis for China", **Current Issues in Tourism**, 1-20.
- SIDDIQUI, Anjum ve Atiq Ur Rehman (2017). "The human capital and economic growth nexus: in East and South Asia", **Applied Economics**, 49(28), 2697-2710.
- SINCLAIR, M. Thea (1998). "Tourism and economic development: A survey", **The Journal of Development Studies**, 34(5), 1-51.
- SMITH, L. Vanessa ve diğerleri (2004). "More powerful panel data unit root tests with an application to mean reversion in real exchange rates", **Journal of Applied Econometrics**, 19, 147-170.
- SOLARIN, Sakiru Adebola (2014). "Tourist arrivals and macroeconomic determinants of CO2 emissions in Malaysia", **Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research**, 25(2), 228-241.
- SOLOW, Robert M. (1956). "A Contribution to the Theory of Economic Growth", **The Quarterly Journal of Economics**, 70(1), 65-94.
- SOLOW, Robert M. (1994). "Perspectives on Growth Theory", **Journal of Economic Perspectives**, 8(1), 45-54.
- STROOMBERGEN, Adolf ve Dennis Rose ve Ganesh Nana (2002). **Review of the Statistical Measurement of Human Capital**. Statistics New Zealand, Business and Economic Research Ltd.
- STRYZHAK, Olena ve diğerleri (2021). "Transformation of human capital strategies in the tourism industry under the influence of Economy 4.0.", **Problems and Perspectives in Management**, 19(2), 145-156.

- SURI**, Tavneet ve diğeri (2011). "Paths to Success: The Relationship Between Human Development and Economic Growth", **World Development**, 39(4), 506-522.
- SWAMY**, P. (1970). "Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model", **Econometrica**, 38(2), 311-323.
- SWAN**, T.W. (1956). "Economic growth and capital accumulation", **Economic Record**, 32, 334-361.
- SWEETLAND**, Scott R. (1996). "Human Capital Theory: Foundations of a Field of Inquiry", **Review of Educational Research**, 66(3), 341-359 .
- ŞAPCILAR**, Mustafa Cüneyt (2016). **Beşeri Sermaye, Eğitim ve Turizm**. (Editör: C. C. Özcan), Turizmin Ekonomi Politikası (s. 79-111).
- ŞİMŞEK**, Gizem (2015). **Birikim Sürecinde Çifte Kavrulmuş Meta: Beşeri Sermaye**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- ŞİMŞEK**, Mevlüdiye (2006). **Beşeri Sermaye ve Beyin Göçü Kapsamında Türkiye (Karşılaştırmalı Bir Analiz)** (1. baskı). Bursa: Ekin Kitabevi.
- TABAN**, Sami (2016). **İktisadi Büyüme: Kavram ve Modeller (4. baskı)**. Bursa: Ekin Yayınevi.
- TABAN**, Sami ve Muhsin Kar (2016). **Kalkınma Ekonomisi (3. baskı)**. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- TANDOĞAN**, Dilek (2017). "Türkiye’de Turizm ve Beşeri Sermaye Gelişimi İlişkisi: 1970-2013 Nedensellik Yaklaşımı", **International Journal of Economic Studies**, 3(4), 525-534.
- TAYLOR**, Mark P. ve Lucio Sarno (1998). "The behavior of real exchange rates during the post-Bretton Woods period", **Journal of International Economics**, 46(2), 281-312.
- TECLE**, Y.H. ve J. Schroenn (2006). "The contribution of HRD to tourism-led development in an African context", **SAJEMS NS** 9(4), 444-457.
- THRANE**, Christer (2008). "Earnings differentiation in the tourism industry: Gender, human capital and socio-demographic effects", **Tourism Management**, 29, 514-524.
- THRANE**, Christer (2010). "Education and earnings in the tourism industry – the role of sheepskin effects", **Tourism Economics**, 16(3), 549-563.
- TOMAZ**, Elisabete ve diğeri (2020). "Discussing impact assessment on creative tourism: A theoretical and analytical model", **Dinamia-Cet-Iscte, Working Paper**, 5, 1-27.

- TSAURAI**, Kunofiwa (2018). "Is Human Capital Development a Channel Through Which Financial Development Influences Economic Growth? A Case of Emerging Markets", **EuroEconomica**, 3(37), 130-139.
- TUĞCU**, Can Tansel (2014). "Tourism and economic growth nexus revisited: A panel causality analysis for the case of the Mediterranean Region", **Tourism Management**, 42, 207-212.
- TUNA**, Yusuf ve İbrahim Güran Yumuşak (2002). "Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Beşeri Kalkınma İndeksi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 52(1), 1-26.
- TÜİK**, (2021). **Türkiye İstatistik Kurumu**. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Yurt-Ici-Turizm-IV.Ceyrek:-Ekim-Aralik-ve-Yillik,-2020-37473> (Erişim Tarihi: 28.12.2022).
- UNDP**, (2020). **UNDP Human Development Report**. New York, USA: United Nations Development Programme. <https://hdr.undp.org/> (Erişim Tarihi: 08.08.2022).
- UNDP**, (2022). **The 2021/2022 Human Development Report**. New York, USA: United Nations Development Programme. <https://hdr.undp.org/> (Erişim Tarihi: 11 24, 2022).
- UNWTO**, (2020). <https://www.unwto.org/> (Erişim Tarihi: 03.03.2020).
- UNWTO**, W. and ITF, I. (2019). **Transport-related CO2 Emissions of the Tourism Sector – Modelling Results**. Madrid, Spain: World Tourism Organization (UNWTO).
- URRY**, John (2009). **Turist Bakışı (1. baskı)**. (Çevirmenler: E. Tataroğlu ve İ. Yıldız) Ankara: Bilge Su Yayıncılık.
- USTA**, Öcal (2014). **Turizm Genel ve Yapısal Yaklaşım (4. baskı)**. Ankara: Detay Yayıncılık.
- UZAWA**, Hirofumi (1961). "On a Two-Sector Model of Economic Growth", **The Review of Economic Studies**, 29(1), 40-47.
- ÜNLÜÖNEN**, Kurban ve Ahmet Tayfun ve Arzu Kılıçlar (2015). **Turizm Ekonomisi (5. baskı)**. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.
- VEGA**, M.C. Lasso de la ve A.M. Urrutia (2001). "HDPI: A Framework for Pollution-Sensitive Human Development Indicators", **Environment, Development and Sustainability**, (3), 199-215.
- VELLAS**, François (2011). **The Indirect Impact of Tourism: An Economic Analysis**. Paris: Toulouse University, Third Meeting of T20 Tourism Ministers.

- WESTERLUND**, J. and Edgerton, D. (2007). "A panel bootstrap cointegration test", **Economics Letters**, 97, 185-190.
- WOOLDRIDGE**, Jeffrey M. (2009). **Econometrics: Panel Data Methods**. (Ed: R. Meyers), New York, NY: Complex Systems in Finance and Econometrics.
- WU**, Tsung-Pao ve diğerkleri (2018). "The Relationship Between International Tourism Activities and Economic Growth: Evidence from China's Economy", **Tourism Planning & Development**, 15(4), 365-381.
- YAYLALI**, Muammer ve Fuat Lebe (2011). "Beşeri Sermaye İle İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi", **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 30(1), 23-51.
- YILDIZ**, Sebahattin (2010). **Entelektüel Sermaye Teori ve Araştırma**. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- ZENG**, Dao-Zhi ve Xiwei Zhu (2011). "Tourism and Industrial Agglomeration", **The Japanese Economic Review**, 62(4), 537-561.
- ZENGİN**, Burhanettin (2006). **Turizm Coğrafyası, Türkiye Genel ve Bölgeler Turizm Coğrafyası (2. baskı)**. Sakarya: Değişim Aktüel Kitabevi.
- ZHANG**, Wei-Bin (2016). "Tourism and economic structural change with endogenous wealth and human capital and elastic labor supply", **Theoretical and Applied Economics**, 23(4(609)), 103-126.

EK-1: Akdeniz Ülkelerinin Turizm Verileri ile İlgili Genel Durumu

	Arnavutluk			Cezayir			Hırvatistan			Kıbrıs			Mısır		
Yıl	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp
1995	304000	70000000	1703,281845	520000	32000000	3240,936162	16100000	1349000000	8568,434198	2253000	2018044189	23193,4164	3133000	2954000000	1659,045127
1996	287000	94000000	1869,865873	605000	45000000	3315,181071	19085000	2014000000	9193,509665	2089000	1904723511	23111,678	3896000	3583000000	1707,095739
1997	119000	34000000	1676,127107	635000	28000000	3297,944351	23660000	2523100000	9862,336009	2194000	1850360596	23388,15737	3961000	4046000000	1765,038316
1998	184000	60000000	1835,646681	678000	74000000	3414,505291	25499000	2733400000	10066,05495	2357000	1918303589	24514,94783	3454000	2942000000	1826,629581
1999	371000	218000000	2085,425997	749000	80000000	3474,215313	29215000	2595000000	10056,23549	2578000	2115000000	25453,76929	4797000	4361000000	1899,463366
2000	317000	398000000	2244,624632	866000	102000000	3557,579333	37226000	2871000000	10446,56143	2912000	2137000000	26686,78966	5506000	4657000000	1981,8307
2001	354000	451000000	2453,624414	901000	100000000	3616,623037	40129000	3463000000	11177,44287	2841000	2203000000	27444,18888	4648000	4119000000	2013,252588
2002	470000	492000000	2572,721432	988000	111000000	3770,766354	41737000	3952000000	11805,16369	2495000	2178000000	28141,56551	5192000	4133000000	2022,952293
2003	557000	537000000	2725,171389	1166000	112000000	3991,013362	42857000	6513000000	12466,9291	2416000	2325000000	28530,93496	6044000	4704000000	2049,113151
2004	645000	756000000	2887,370342	1234000	178000000	4108,129799	44974000	6945000000	12981,25442	2478000	2552000000	29566,82945	8104000	6328000000	2094,258132
2005	748000	880000000	3062,673883	1443000	477000000	4289,135883	45762000	7625000000	13523,13099	2657000	2644000000	30558,42754	8608000	7206000000	2148,755341
2006	937000	1057000000	3263,901713	1638000	393000000	4298,349767	47733000	8296000000	14195,04031	2629000	2692007568	31469,46186	9083000	8133000000	2255,49246
2007	1127000	1479000000	3485,322409	1743000	334000000	4376,074651	52271000	9617000000	14917,65129	2671000	3107000000	32377,07152	11091000	10327000000	2373,416353
2008	1420000	1850000000	3775,581314	1772000	473000000	4408,377572	51336000	11615000000	15201,91579	2631000	3232000000	32725,63025	12835000	12104000000	2498,427992
2009	1856000	2013000000	3928,450391	1912000	361000000	4402,440918	47573000	9300000000	14103,40249	2370000	2476000000	31216,76455	12536000	11757000000	2566,886741
2010	2417000	1778000000	4094,350334	2070000	324000000	4479,34172	49006000	8299000000	13949,3265	2450000	2137000000	31023,63833	14731000	13633000000	2645,969047
2011	2932000	1833000000	4209,874801	2395000	300000000	4523,248437	49969000	9598000000	13969,80489	2626000	2603000000	30363,51005	9845000	9333000000	2636,339378
2012	3514000	1623000000	4276,607904	2634000	295000000	4586,655185	47185000	8912000000	13677,42072	2635000	2603000000	28873,62583	11532000	10823000000	2635,997718
2013	3256000	1670000000	4327,37996	2733000	326000000	4621,590589	48345000	9715000000	13654,24544	2626000	2930000000	27044,30911	9464000	6747000000	2633,204683
2014	3673000	1849000000	4413,296891	2301000	316000000	4700,640563	51168000	10079000000	13663,16545	2558000	2924000000	26834,01157	9878000	7979000000	2649,447691
2015	4131000	1613000000	4524,373086	1710000	347000000	4775,873295	55858000	8207000000	14111,25125	2780000	2525664307	27897,95817	9328000	6897000000	2704,919766
2016	4736000	1821000000	4681,826563	2039000	246000000	4828,626059	57587000	9215000000	14707,23695	3286000	2870000000	29643,83882	5399000	3306000000	2762,58898
2017	5118000	2050000000	4864,310616	2451000	171000000	4792,387242	59238000	10534000000	15396,80108	3750000	3274000000	30650,24479	8292000	8636000000	2818,547371
2018	5927000	2306000000	5074,857222	2657000	196500000	4753,510987	57668000	11348000000	15971,14767	4024000	3449000000	31506,92352	11346000	12704000000	2908,58393
2019	6406000	2458000000	5210,68829	2371000	140000000	4699,763405	60021000	11974000000	16509,91192	4117000	3245000000	32093,02658	13026000	14256000000	3010,15292

EK-1 (devamı)

	Fransa			Yunanistan			İsrail			İtalya			Malta		
Yıl	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp
1995	60033000	31295000000	33917,92621	10130000	4182000000	19909,5296	2530000	3491000000	25032,73031	55706000	30411000000	32863,95623	1193000	813000000	14750,55363
1996	62406000	32088000000	34275,60541	9233000	3759000000	20389,31802	2360000	3506000000	25613,55697	59805000	31884000000	33270,91993	1123000	780000000	15207,56174
1997	66591000	27402000000	34952,52162	10070000	3794000000	21198,79064	2295000	3740000000	25963,25035	57998000	31415000000	33861,92832	1238000	789000000	15886,33752
1998	70109000	29490000000	36073,63658	10916000	6188000000	21902,73877	2200000	3598000000	26370,2003	58499000	31339000000	34465,1191	1326000	818000000	16592,41649
1999	73147000	44551000000	37116,4108	12164000	8839000000	22489,31596	2566000	4800000000	26507,85314	59521000	29570000000	35019,53698	1402000	841000000	17272,86617
2000	77190000	38706000000	38309,44274	13096000	9264000000	23275,4443	2672000	4611000000	27741,27509	62702000	28712000000	36329,24894	1387000	731000000	18323,65388
2001	75202000	37826000000	38786,0858	14057000	9219000000	24111,41745	1219000	2854000000	27127,2217	60960000	26924000000	37017,36996	1439000	704000000	18297,1778
2002	77012000	41113000000	38942,28122	14180000	10012000000	24965,59402	862099,9756	2426000000	26582,37797	63561000	28213000000	37056,14917	1483000	757000000	18702,99621
2003	75048000	46576000000	38985,53586	13969000	10852000000	26349,27732	1063000	2473000000	26360,08978	63026000	32623000000	36942,93938	1512000	869000000	19053,02621
2004	74433000	53068000000	39794,63551	13313000	12815000000	27614,40593	1505800,049	2908000000	26982,30625	58480000	37893000000	37227,14794	1428000	949000000	19009,40742
2005	74988000	52126000000	40152,69286	14765000	13455000000	27698,51062	1916000	3750000000	27547,82541	59230000	38364000000	37347,63593	1484000	924000000	19603,29951
2006	77916000	54615000000	40850,35553	16039000	14502000000	29176,39286	1834000	3736000000	28571,13325	66353000	41666000000	37902,30709	1521000	966000000	19889,19252
2007	80853000	63890000000	41582,7997	16165000	15683000000	30054,88939	2294000	4325000000	29688,67134	70271000	46134000000	38272,2041	1723000	1185000000	20610,06085
2008	79218000	68034000000	41456,48342	15939000	17608000000	29874,74344	3034000	5401000000	30039,83704	70719000	46217000000	37653,748	1832000	1082000000	21161,64088
2009	76764000	58906000000	40058,67976	14915000	16038000000	28514,81009	2740000	4937000000	29601,42505	71692000	40407000000	35503,15103	1608000	899000000	20485,55683
2010	76647000	56178000000	40638,334	15007000	13857000000	26917,75898	3444000	5638000000	30693,59306	73225000	38432000000	36000,52012	1815000	1066000000	21107,36443
2011	80499000	66133000000	41329,03536	16427000	16269000000	24495,71114	3362000	5886000000	31572,90343	75866000	43271000000	36192,86638	1916000	1276000000	21292,86049
2012	81980000	63975000000	41258,27473	15518000	14665000000	22830,52678	3520000	6183000000	31695,00642	76293000	40943000000	35019,47189	2007000	1260000000	21691,2586
2013	83634000	66054000000	41282,9908	20112000	17433000000	22251,25731	3540000	6600000000	32399,46516	76762000	43825000000	33978,55177	2013000	1402000000	22375,04363
2014	83701000	67402000000	41480,76961	24272000	19489000000	22565,68044	3251000	6616000000	32977,96084	77694000	45562000000	33666,69191	2162000	1521000000	23842,2299
2015	84452000	66441000000	41793,54471	26114000	17547000000	22615,39456	3109000	6605000000	33071,4121	81068000	41415000000	33961,43619	2383000	1381000000	25798,46708
2016	82682000	63557000000	42140,03688	28071000	16811000000	22666,2862	3070000	6616000000	33720,76448	84925000	42423000000	34459,20572	2592000	1451000000	26645,85741
2017	86758000	67717000000	43015,21064	30161000	19139000000	23052,98621	3863000	7602000000	34243,01258	89931000	46719000000	35086,4783	2944000	1746000000	27669,36921
2018	89322000	73044000000	43720,02634	33072000	21594000000	23546,63947	4389000	8048000000	34749,67819	93228601,56	51602000000	35485,10628	3232000	1845000000	28529,39758
2019	91000000	71011000000	44317,39231	34005000	23003000000	24024,234	4905000	8438000000	35278,92102	95399000	51910000000	35680,15971	3519000	1881355447	28975,71287

EK-1 (devamı)

	Fas			Slovenya			İspanya			Tunus			Türkiye		
Yıl	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp	Inta	Intr	Ingdp
1995	2752000	1469000000	1727,311371	732000	1128000000	15141,93122	52460000	27369000000	23737,48436	4120000	1838000000	2429,267789	7727000	4957000000	7314,937838
1996	2856000	1857000000	1913,108705	832000	1280000000	15636,70369	55077000	29751000000	24267,73618	3885000	1895000000	2562,998784	8614000	5650000000	7730,923109
1997	3203000	1649000000	1857,728788	974000	1225000000	16448,42569	62415000	28649000000	25061,01258	4263000	1858000000	2665,694094	9689000	7002000000	8185,975627
1998	3267000	1934000000	1966,513397	977000	1135000000	17024,92357	68068000	31592000000	26053,90537	4718000	1980000000	2759,515149	9753000	7177000000	8251,957535
1999	4088000	2177000000	1962,993308	884000	1011000000	17920,001	72040000	32733000000	27113,73251	4832000	2118000000	2895,015642	7487000	5203000000	7859,941824
2000	4458000	2280000000	1976,090832	1090000	1016000000	18523,16629	74580000	31528000000	28408,80677	5058000	1977000000	3001,778028	10428000	7636000000	8278,259663
2001	4596000	2966000000	2095,173958	1219000	1059000000	19088,88667	75564000	32519000000	29321,88883	5387000	2061000000	3088,514094	11619000	10067000000	7686,542201
2002	4709000	3157000000	2134,849898	1302000	1152000000	19733,59818	79313000	34130000000	29700,15588	5064000	1831000000	3104,840969	13256000	11901000000	8062,438298
2003	5021000	3802000000	2235,418678	1373000	1427000000	20305,51678	82326000	42786000000	30037,62486	5114000	1935000000	3226,646271	14030000	13203000000	8405,290428
2004	5732000	4540000000	2315,186662	1499000	1725000000	21177,10169	85981000	48746000000	30445,74886	5998000	2432000000	3401,517479	17517000	15888000000	9101,755567
2005	6077000	5426000000	2363,444676	1555000	1894000000	21943,36143	92563000	51959000000	31028,99677	6378000	2800000000	3490,683977	21125000	20760000000	9789,819592
2006	6777000	6900000000	2512,862411	1617000	2075000000	23130,38375	96152000	56181000000	31760,60254	6550000	2999000000	3639,730695	19820000	19137000000	10340,0717
2007	7701000	8307000000	2571,26444	1751000	2464000000	24606,93237	98907000	63491000000	32301,969	6762000	3373000000	3844,928215	27215000	21662000000	10732,78741
2008	8209000	8885000000	2691,267812	1958000	2955000000	25430,34911	97670000	68875000000	32072,76459	7050000	3909000000	3965,64829	31138000	26446000000	10691,68943
2009	8661000	7980000000	2771,046755	1824000	2817000000	23299,20458	91899000	59795000000	30593,60984	7797000	3524000000	4043,146435	31760000	26331000000	10047,20357
2010	9752000	8176000000	2839,925168	2049000	2808000000	23509,54314	93744000	58348000000	30502,71971	7828000	3477000000	4141,976353	32997000	26318000000	10742,43007
2011	9784000	9101000000	2948,84549	2236000	3048000000	23662,83082	99187000	67809000000	30146,99924	5746000	2529000000	4022,237688	36769000	30302000000	11763,93516
2012	9830000	8491000000	2995,452357	2377000	2793000000	22989,92971	98128000	62936000000	29235,82869	6999000	2931000000	4142,494431	37715000	31566000000	12127,58618
2013	10349000	8201000000	3087,123497	2502000	2966000000	22722,43708	103231000	68414000000	28910,75584	7352000	2863000000	4220,389835	39861000	37984000000	12935,6872
2014	10507000	9070000000	3125,079481	2675000	3052000000	23328,47494	107144000	71656000000	29398,61031	7163000	3042000000	4302,486544	41627000	40028000000	13345,5911
2015	10542000	7765000000	3222,054178	3022000	2594000000	23826,1315	109834000	62449000000	30549,79181	5359000	1869000000	4308,415596	41114000	35648000000	13923,68289
2016	10677000	7922000000	3212,815395	3397000	2717899902	24568,63634	115561000	66982000000	31449,28417	5724000	1706000000	4310,56745	30907000	26505000000	14153,4629
2017	11540000	9086000000	3305,41922	3991000	3055100098	25729,5753	121717000	75906000000	32308,59201	7052000	1782000000	4343,439878	37970000	31993000000	14975,08728
2018	12489000	9520000000	3361,223789	4425000	3377500000	26760,48351	124456000	81250000000	32949,07818	8299000	2320000000	4408,366023	46113000	36791000000	15190,09947
2019	13109000	9949000000	3396,059363	4702000	3353100098	27426,79411	126170000	81368231322	33392,52736	9429000	2683000000	4405,016912	51747000	41415000000	15125,39112